

સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા

ર્ષ ૧ હું.

પુસ્તક ૩ હું.

હિન્દના હીરા.

(મહાત્મા ગાંધીજી, દેશમત્સુરસ, મૈત્રાના મહામહાશયી, હનીમ અબ્દુલખાન, વાગિદ અલીખાનપત્રી.)

સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા માટે તૈયાર કરાવી-

પ્રસિદ્ધકર્તા:—લાલશંકર જીવરાજ જોશી.

ખાડિયા, દેસાઈની પોળ—અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ. ૧૯૨૩-૨
૧૦૬

પ્રત ૧૧૦૦

સંવત ૧૯૭૯.

ધ. સ. ૧૯૨૨.

વાર્ષિક રાજે મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

મૂલ્ય

રૂ. ૧-૪-૦

[આ પુસ્તકના કોપીરાઇટનો હક્ર પ્રસિદ્ધકર્તાને સ્વાધીન છે.]

“ ક્રોધાવેશમાં ત્યારે માણસ બીજાની ઉપર પ્રહાર કરે છે, ત્યારે તે પોતે પડે છે ને સામેનાનો મુઠ્ઠેમાર ચાપ છે, ક્રોધથી પીડાઇ પોતે દુઃખ સહન કરે છે ત્યારે પોતે પવિત્ર અસર ઉપજાવે છે. ”

“ ઇશ્વર હમેશાં માણસની ભારે કસોટી કરે છે. જે ખરી બીડમાં તેને બૂલતો નથી, ઝેટલે સત્યનો વિશ્વાસ કરે છે. તેને જ ઇશ્વર સહાય કરે છે તેથીજ તે નિર્જાનનો બેઠી મનાય છે. ”

“ મારો દિંદુ ધર્મ અને શીખવે છે કે મારે સાફ કરતાં કળની આશા ન રાખવી; પણ સારાતુ પરિણામ માર્ગ જ હોય એવો વિશ્વાસ રાખવો. ”

મહાત્મા ગાંધીજીનું મનોમંદિર.

જીવનસાગરમાં આવેલા મી ‘ અગ્નિમ્ન વિજય ’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ, લક્ષ્મીચંદ હીરામદે છાપ્યું—અમદાવાદ

અર્પણપત્રિકા.

રાજ્યમાન રાજેશી શેઠ હંસરાજ પ્રાગજી-
ઠાકરજી. (મુંબઈ)

વિશ્વવદ્ય મહાત્મા ગાંધીજી પ્રત્યેના આપના અપૂર્વ
પ્રેમ અને દેશોન્નિતીની દિશામાં આપના સતત પ્રયાસથી આ-
કર્ષાથી આ પુસ્તક આપના કરમાં સમર્પિત કરી આન-
ંદિત થાઉં છું

આપનું પવિત્ર હૃદય સ્વદેશ સેવાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ
થી ભરપૂર થઈ રહ્યું છે. ભારતવાસીઓ કયે સમયે સ્વરા-
જ્ય મેળાવે એ જોવાને આપનું હૃદય અધિરૂ થઈ રહ્યું છે.
આદિ આપના અનેક ગુણોથી આકર્ષાઈ આપનું નામ 'હિન્દના
હીરા' ના નામ સાથે જોડી મને કૃતાર્થ થયેલો હું સમજી
છું. અને જગન્નિયતા પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે આપને
દિલોસુ કરે. તમજ આપના કાર્યોમાં આપને પ્રોત્સાહન
આપો. અરજી.

૨૫૦ અણક આરક
અમમળી
તા. ૨૧-૧૦-૨૨.
અમદાવાદ.

સ્નેહાભિવાદી

લાલચંકર જીવરાજ જોશી.

સ્વૈચ્છીકાર.

પુરસ્કારો—(૧) સૈનિકની સુંદરી (૨) શ્રીમતિ વિજયા (૩) સત્તરમી સદીનું ફ્રાન્સ ભાગ ૧ લો. લલિત વાઙ્મય ગ્રંથમાળાના મેનેજર ગ. રા. કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી તરફથી. (૪) શ્રી નદીઆદ મરુતપતી આશ્રમની આપરપકતા અને હેતુઓ રા. રા. કેસાઈ ચતુર-ભાઈ કાળીદાસ તરફથી. (૫) શ્રી વિદ્યાર્થી સુવક મંડળ તરફથી પત્રિકા તથા હેન્ડબુકો ભરચથી વગેરે બેટ મળ્યાં છે.

માસિકો—‘બીબોધ’ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦ વર્ષ ૬૬ સુ. અંક ૮ થી ૧૨ રા. ગ. જીવનદાસ અમરસી મહેતા તરફથી. ‘શુભરાત’ લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦ સાહિત્ય સંપદ તરફથી વર્ષ ૧ કુલ અંક ૫ થી ૬. તથા પૂ. ૨ જાના અંક ૧ થી ૩. ‘ભારતજીવન’ લવાજમ રૂ. ૩-૨-૦ વર્ષ ૨ જાના પૂરા અંક ૩ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ સમયદ્ર મહેતા તરફથી. ‘વિશ્વ જ્યોતિ’ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦, પૂ. ૩ જા. અંક ૩ જે ગ. ગ. પ્રભુશંકર નરભેરામ બાપ તરફથી. જાળક લવાજમ રૂ. ૧ અંક ૧ લો રા. બી.પ.ભાઈ તરફથી મળ્યાં છે. જે આભાર સહીત સ્વીકારવામાં આવે છે.

નિવેદન.

ઇશ્વર કૃપાથી અબજ સ્મારક ગ્રંથમાળાનું ત્રીજું એટલે આ વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વાચકોને સમર્પિત થાય છે, અમને આશા છે કે આપણા પહેલાં વર્ષના બે પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તક પણ સ્ત્રોકાર પ.મશે.

આ પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધીજી હજારે પાંચ વર્તમાન હિન્દના આગેવાન નેતાઓની રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે. વર્તમાન હિન્દના નેતાઓ વિષે બહુવા હચ્છનારને આવી રીતે ચાલુ સમયના દરેક નેતાઓના જીવનચરિત્રો આપવાનો અમારો વિચાર છે, બે વાચક તરફથી અમને વખતોવખત મળે છે, તેવો ઉત્સાહ ચાલુ રહેશે તો આવતાંજ વર્ષમાં આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ કે જેમાં સરોજિની નાયડુ, સામી લગ્નપતરાય વગેરે આઠ દસ નેતાઓના જીવનચરિત્રો આપવામાં આવશે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં બીજી કેટલીક લાખાઓનાં પુસ્તકોના આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તે તે પુસ્તકોનાં લખનારનાં તેમજ તૈયાર કરવા માટે મારા એક સુબેચક લાઇએ જે મહેનત લીધી છે, તે માટે તેમનો આભારી છું.

આ વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક પયગમ્બર હઝરત મુહમ્મદ મારેખન જીવનચરિત્ર સાદોને આપવાનું હતું. પરંતુ આ પુસ્તક વધારે કૃષ્ણ લાગવાથી ઉપર્યુક્ત પુસ્તક આપવાનું મુસ્લમી રાખ્યું.

અમારી અથમાળાનું હવે પછીના પુસ્તકથી બીજું વર્ષ શરૂ થાય છે. તેનું પહેલું પુસ્તક વજીરનદિની ગુલબેગમ નામે અપારો એ અફઘાનિસ્થાનના ઇતિહાસનો તાદ્દર્શ ચિતાર આપનાર એક ઐતિહાસિક નવનકથા છે. ગુજરાતી ભાષામાં અફઘાનિસ્થાન સંબંધીની આ પહેલીજ નવનકથા છે અને એ પુસ્તકમાંના ચિત્રો અમારા ખાસ આર્ટિસ્ટ પાસે દોરાબ્યા છે તે જરૂર વાચકોને બહુજ ગમશે.

આ બે વર્ષમાં અમને જાપાનાની કેટલીક અગવડ નડવાથી પુસ્તકના લખાણમાં કેટલીક જાપની બૂલો રહી ગઇ છે. પણ આવતા વર્ષમાં જાપાનાનો જ હોજરત થઇ ગયો હોવાથી જેમ બને તેમ તુરંત જાપાનમાં અને હાલમાં છેલ્લી ટળની જાપાણીના પુસ્તકો આપી શકીશું. અમને ખાતરી છે કે આવતા વર્ષની ચૂલ્હણી તથા એ પુસ્તકોનો દેખાવ ગ્રાહકોને વધારે દર્શકર નીવડશે.

બીજા વર્ષનું પહેલું પુસ્તક માર્ચ માસમાં બહાર પડશે. ગ્રાહકોએ અમને ફેબ્રુઆરીની આખર સૂધીમાં લવાજમના રૂ. ૫-૪-૦ મનીઓઈરથી મોકલી આપવા તરફી લેવી. નહિતો અમે માર્ચ માસમાં પાંચ રૂપીઆ બાર આનાનું (૨ ત્ર વર્ષના પહેલા પુસ્તકનું કદ મોકલુ હોવાથી પો'ટ ખર્ચ નહુ લાગશે) વી પી કરવામાં આવશે તે સ્વીકારવા કૃપા કરવી.

ગ્રાહક રહેવા ન ઈન્જનારે ૩૧ મી ફેબ્રુઆરી સૂધીમાં પો'ટ કાઢ્યા બગર આપવી.

ખાડિયા, દેસાઈની પોળ
તા. ૧૮-૧૨-૨૭.
અમદાવાદ.

}

ચિતીત
પ્રેસિડેન્ટ.

~~અમદાવાદ~~

સ્વ. ગ્રંથાંક સંભારક અંથમાળા.

મહાત્મા ગાંધીજી

પ્રિ. વર્ચ-અમદાવાદ

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

મહાત્મા ગાંધીજી.

દેના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા કાઠિયાવાડમાં પોરબંદર નામનું શહેર છે એ શહેર દ્વારકાથી સાડ માઇલ દૂર આવેલું છે, અરબી સમુદ્રના નીચ પાણી એના પાદપ્રદેશને ઢુએ છે. એ પોરબંદરમાં એક આમરદાર મણિક કુટુંબને ઘેર ઈ. સ ૧૮૬૪ ની ૨ જી અક્ટોબરે મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ થયો હતો ગાંધીજીના પિતામહ પોરબંદરના રાણા સાહેબના દિવાન હતા. પરંતુ રાણા સાથે કાંઈપણ કારણથી મતભેદ પડતાં તેઓ પોરબંદર તજી જીનાગઢના નવાબની નોકરીમાં રહ્યા. તે પછી પોરબંદર તેમની જન્મભૂમિ હોવાથી ગાંધીજીના હૃદયમાં પોરબંદર સદાને માટે જડાય રહ્યું છે. મહાત્માજીના પિતાએ પણ ઘણાં વર્ષો સુધી પોરબંદરના રાણાનું કારભારું કર્યું હતું. પરંતુ તેમને પણ રાણા સાહેબ સાથે કંઈક વાંધો પડ્યો. આત્મસન્માન જાળવવા ખાતર તેમણે પોતાની જગાનું રાજનામું આપ્યું. ત્યારબાદ તેઓએ રાજકોટના ઠાકોર સાહેબનું કારભારું સ્વીકાર્યું અહીં તેમને ઠાકોર સાહેબે ઇનામમાં આપેલી પુરુષ જમીન મળી. પરંતુ કુરમચંદ ગાંધી કાંઈ લેખી પુરુષ નહોતા. તેમણે પોતાના વ્યવહાર માટે થોડી જમીન રાખી બાકીની જમીન ઠાકોર સાહેબને પાછી આપી દીધી. બોગ-લાકસાએ આ વંચને કદી પણ કલંકિત કર્યો નથી. મહાત્માજીના પિતા સરકૃત સાર્

જાણતા. દરરોજ ગીતાનો પાઠ કરતા. તેઓની નિદ્રા ને ધર્મજ્ઞાન અનેક માણસોને માટે આદર્શરૂપ હતું. મહાત્માજીની મા પણ રામ-કૃષ્ણ પરમહંસની માની પેઠે સ્વોન્નતિના આદર્શરૂપ હતાં. દૈન્ય પતિ-લક્ષિત, જીવમાનપર દયા, નિસ્વાર્થ પરોપકાર વગેરે સદ્ગુણો ગાંધી-જીના નામાં પારેપૂર્ણ રીતે વિકસી રહ્યા હતા. પિતાની હિંમત, જ્ઞાન અને માની દયા, સદ્ગુણતા વગેરે સદ્ગુણોએ મહાત્માજીને અત્યારે જન્મતમાં પ્રખ્યાત કરી મુક્યા છે. હાલમાં હિંદુ સમાજમાં જે એકલ-પેટાપણું ફેલાયું છે, જે એકલપેટાપણાથી આજકાલ હિંદુ સમાજ જર્જરિત થઈ ગયો છે આવું એકલપેટાપણું, આવું ઉચ્ચનીચ જ્ઞાન આર્યોના હૃદયમાં કદી પણ પેકું નહોતું. તેઓ તો સર્વ જીવોને વિષે ધૃતિરતી સત્તા અનુભવતા, સાહસમાં પ્રશ્નરતો અથ વધુને શદ્દમાં થોડો એમ તેઓ કદી માનતા નહિ. તેથી માણસ માણસ વચ્ચે આટલો બધો વિરોધ તે વખતે નહોતો. મહાત્માજીએ સાત્ત્વગુણમાં જન્મ લીધો નથી, પરંતુ અત્યારે તેના જેવો સાહસ કોણ છે ? ગાંધીજીએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી, છતાં અત્યારે મદ્રાસનો બિશપ કહે છે કે તેમના જેવો ખ્રિસ્તી કોણ છે ? તેઓ મહાત્મા ધણુ ખ્રિસ્તના ચોખ્ખા પ્રતિનિધિ છે.

વિદ્યાર્થીઓવસ્થા—પોરબંદરમાં મહાત્માજીની પ્રાથમિક કેળવણીની શરૂઆત થઈ. પોરબંદરમાંથી રાજકોટ આવ્યાનાદ તેઓ રાજકોટની ગુજરાતી નિશાળમાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ગુજરાતી બણી રજાબાદ તેઓ કાઠિયાવાડ હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી ભણવા લાગ્યા. ત્યાં અભ્યાસ પૂરા કર્યાબાદ તેઓએ વિદ્યાવત જવાનો મનસુબો કર્યો. તે વખતે તેમની ઉંમર રૂબ ૧૭ વર્ષની હતી.

વિલાયત ગમન—ગાંધીજીએ વિલાયત જઈ ગારસ્ટર થઈ આવવાનો નિયમ કર્યો, તેથી તેમની માને કંપારો છૂટી. વિલાયતમાં પોતાના પુત્રને એકલો મોકલનાં તેઓને આ દુઃખ થયું નહિ પણ એ દુઃખ જુદાજ પ્રકારનું હતું. તેઓને લગ્ય હતો કે વિલાયતમાં છોકરો વંડી જશે તો ! આજકાલનો અનેક વિલાયત જનારા યુવકોનાં માતાપિતા પોતાના દીકરાને ફિરંગી બની આવેલો જોઈ આનંદ પામે છે, પરંતુ તે જમાનો એવો નહોતો. ગાંધીજીના માતાપિતાને સાહેબી-પ્રણાંનો મોહ નહોતો. તેઓ તો પોતાના દીકરાને શુદ્ધ સ્વદેશીજ ગ્રામજા માગતાં હતાં. તેથી તેઓએ તેમને સાહેબ બનતાં અટકાવવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે એક જન સાધુ સમક્ષ ગાંધીજીને પ્રતિજ્ઞા લેવરાવીને વિલાયતમાં તેમણે દારૂ, માંસ ને સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો નહિ. ગાંધીજીએ આ પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદ ઊડ્યું.

કેળવણી અને સોજતની અસર બાળકોપર બહુજ થાય છે જ્યારે ગાંધીજી રાજકોટમાં ભણતા હતા, ત્યારેજ તેઓના મગજપર અંગ્રેજ કેળવણીએ અસર કરવા માંડી હતી. માંસ ખાવા પ્રત્યે તેમને ખાસ માન ઉપન્યું હતું. તે એટલે સુધી કે હિંદની નિર્બળતાનું મૂળ કારણ માંસભક્ષણનો અભાવ છે, એવો સિદ્ધાંત તેમના મગજમાં ભરાઈ ગયો હતો. તેઓ તથા તેમના યોગ ધણા જાદુગંધી આજ નદીને કિનારે એકાંત રથજે જઈ આ સિદ્ધાંત ખાતર માંસ ભક્ષણની ટેવ પાડતા, ન ભાવતું તો પગલું ખાતા. પરંતુ આ વિષે તેમનાં માઆપને ખચર પડ્યાં ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હું જીવતાં સુધી કદિ માંસ નહિ ખાઉં. આ પ્રતિજ્ઞા હજી સુધી તેમણે તોડી નથી.

વિસ્તારતમાં મિ. ગાંધી—વિવાહતમાં પહોંચ્યા બાદ તેઓ વિનાયતી આચાર વ્યવહારના પદ્ધતિની જાની ગયા વિનાયતી આચાર વિચાર તેઓને અનુકરણીય જણાવા લાગ્યા તેમના મિત્રો તેમના વિચારોને અનુમોદન આપવા લાગ્યા. સપ્ટેમ્બર સાહેબ જનરલ એન્ડ ગાંધીજીનું લલ્લ યમ પડ્યું. નાચમા જનરલ, મેળાવડામાં જનરલ વગેરે તો દરરોજનાં કૃત્યો યમ પડ્યા ગોરી બાલિગએનો સ્પર્શ કરવો, તેમની સાથે સોળત કરવી એ અપવિત્રનાનું કારણ હોઈ શકે, તેથી નૈતિક અધ પતન થઈ શકે એ વાત તેમના અત કરણમાં પેડીજ નહિ. એક સમયે એક બોજનમાં તેમને નિમત્રણ કરવામાં આવ્યું. તેમના જોરાકની રક્ષાબીજા મેકેની હતી. મઘમામ છૂટે હાથે વપરાંએના હતા ગાંધીજી એક દમત પામે એમ તેમની નજર મામની રક્ષાબી પણ પડી. એક લખુમાં મળેકોટમાં ઢેલ માણુ સમસ લીધેલી પ્રતિયા થઈ આવી. પોતાની માનો પવિત્ર મૂર્તિ તેમનાં અત કરણમાં ખડી થઈ તરતજ તેઓ પોતાની એક પરથી ઉડ્યા શરમના પોકારે, મરકરીઓ અને વિનંતિ એને ન નણુકાન્તા તેઓ બદાર આવ્યા. તે સાથે તેમનું હૃદય શુદ્ધ સ્વદેશપ્રીતિથી ભરાઈ આવ્યું. મોઢ ઉતરી ગયો.

દેશ સેવાનો અંકુર—માતા સમસ લીધેલી પ્રતિશાપી ખડક માથે અથાણ તેમના જ્ઞાનનેત્રો ઉઘડી ગયાં, ગાંધીજીના કદ નનુ નનુ પાનું ઉઘડ્યું હવે તેઓએ અંગ્રેજીલોનો પામેથી ને શીખનું મેદએ ને શીખરાનો પ્રવન કર્યો. અંગ્રેજ સોધાની સ્વદેશપ્રીતિ, અંગ્રેજ સોધાનો ઉત્સહ, કર્નલ જનનવાની આસપ્તિ અને આત્મા-વિમાનનાં તેઓ પદ્ધતિની જાની ગયા. ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે અં-

એનેના જન્મભૂમિ જેમ ઇંગ્લાંડ છે, તેમ મારી જન્મભૂમિ હિંદ છે. જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. એ વાન અંગ્રેજોની પેઠે હિંદીઓએ પણ સમજવું જોઈએ. કોઈ કોઈ વખતે વળી એવો વિચાર પણ કરતા કે મનુષ્યના જીવનનું પરિણામ શું, મનુષ્યોના જીવનનો ઉદ્દેશ શો, આ જગતનો મનાવનાર કોણ હશે, જીવની સાથે તેમને કેવો સંબંધ હશે? આવા આવા પ્રશ્નોથી તેમનું મગજ ચક્રોળે ચઢ્યું. ઉંઘ આહાર તથા તેઓ આ પ્રશ્નોના જવાબો મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એક તરફથી પવિત્ર હિંદુ કુટુંબમાં જન્મ, માતા સમક્ષ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ અને બીજી તરફથી વિદેશીઓમાં વાસ તેઓની અપૂર્વ સામાજિક રીતિનીતિનું આકર્ષણ આ બંનેની વચ્ચે ગાંધીજી અથડાવા લાગ્યા. તેઓના અતઃકરણમાં એક પ્રકારની જીજ્ઞાસા જાગૃત થઈ હતી. કોઈ કોઈ વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મ અદ્યક્ષ કરવાનો વિચાર થતો હતો. પરંતુ એ વિચાર અમક્ષમાં મુકી શકાતો નહિ. ગમે તેમ થાય તો પણ કંઈ નિશ્ચય તો કરવોજ જોઈએ. વિચારપ્રદેશમાં ગાંધીજી જેવા મહાન પુરુષ ચોરી તો કંઈ રીતે કરી શકે? છેવટે તેમણે ગીતાનું મનન આરંભ્યું. ધીમે ધીમે તેમની વધી શંકાઓ દુર થઈ. કર્મ એટલે શું. કર્મનો કર્તા કોણ, કર્મફળ કાનું, જીવન મરણ વચ્ચે શો ભેદ છે, સૃષ્ટિનો ઉદ્દેશ શો છે, મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના જવાબ ગીતામાંથી મળ્યા. ગીતાનો મત તેમને યથાર્થ જણાયો. આ રીતે સોનું આંતરમાં તપી વિશુદ્ધ થયું.

માનો વિયોગ—તેઓ બેરિસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી દેશમાં આવ્યા. ત્રિશાયતમાં હતા, તેજ વખતે તેમની મા મરણ પામ્યાં હતા. પરંતુ એ સમાચાર ગાંધીજીને પહોંચ્યાકામાં આવ્યા નહોતા. દેશમાં

આવતાજ તેમને આ સમાચાર મળ્યા. ગાંધીજી તેમનાં બધાં ભાંડુ-
ઓમાં સૌથી નાના હતા. નાના પુત્ર પર માળાપનું હેતુ સૌથી વધુ
હોય છે, એ વાત જગજગહેર છે. જીવનની છેલ્લી ઘડીએ પોતાની
માને મળી રક્ષણ નહિ, એ વિચારથી ગાંધીજીને બહુ શોક થયો.
તેમાં પણ પોતે પોતાની માની આસા પાળવા માટે વિદેશમાં ખૂબ
પ્રયત્ન કર્યો હતો, મઘ, માંસને સ્ત્રીને સ્પર્શ કરતાં તેમનાં પૂજ્યમાતૃશ્રીનાં
પ્રતિસાદેથી અલયવચ્ચે તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું. સ્વદેશ પ્રીતિનાં અંકુર
ઉગાડનાર તેમની માતૃશ્રીજી હતાં, વિશ્વાયત્તમાંથી જે કંઈ સદ્ગુણો
ગાંધીજીના હૃદયમાં યુગ્માધ આવ્યા હતા, તેનું મૂળ કારણ તેમનાં
માતૃશ્રી હતાં. પોતે લીધેલી પ્રતિષ્ઠા બરાબર પાળી છે, એ સમાચાર
આપવાને તક્તી રહેલ અંતઃકરણે જ્યારે માતૃશ્રીના મરણના સમાચાર
માંમળ્યા, ત્યારે તેને અથાગ દુઃખ થયું.

સ્વદેશમાં આવી રીતસર પ્રાચલિત કરી તેઓએ લગભગ બે
વરસ સુધી મુન્બાઈની ડાઈરક્ટમાં વકાલાત કરી.

ભવિષ્યના મર્મમાં શું છે, તે કોઈ જાણી શકતું નથી. ઍરિસ્ટર
ગાંધીજી ભવિષ્યમાં શું કરવાના છે, તે કોણ જાણતું હતું ? પરંતુ
વિધાનાએ તેમનું ભવિષ્ય નક્કી કરી મુક્યું છે વિધાતાએ તેમને
કરવાનું કાર્ય નક્કી કરી મુક્યું હતું.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિંદીઓ અને ગાંધીજી—સમુદ્દને
કિનારે રહેતા લોકોમાં સમુદ્ધાત્રા કરવાની શક્તિ, દિંમત અને કોતુહલ
દંભેણાં વિદ્યમાન હોય છે. અત્યાર સુધીમાં ઘણા દિંદીઓ ગુજરાત
મટે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. પોરબંદરના એક વેપારીએ દક્ષિણ
આફ્રિકામાં આવેલાં ડાન્સવાસની ગુજરાતી પ્રિયોરિઅમાં પોતાની

એક મોટી પેઢી સ્થાપી હતી. એ પેઢીના સંબંધમાં કંઈ વાધો હોવાથી ગેરિસ્ટર ગાંધીને તે પેઢીના માલિકે પોતાનો ખર્ચાવ કરવાને નોતર્યા. આ મુકદ્દમાની હારજીતપર દૂન-સવાલમાંની હિંદીઓની હાર જીત નહીં થાય તેમ હોવાથી ગાંધીજીએ આ મુકદ્દમે ચલાવવા દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે ગેરિસ્ટર ગાંધી આ મુકદ્દમે ચલાવવા માટે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા, ત્યારબાદ એ દેશમાં બહુ ફેફફાર થઈ ગયા છે. તે વખતે કેપટાઉની, દૂન-સવામ, નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ, રોડેશિયા, બેથુઆનાલેન્ડ અને બાસુ લેન્ડ વગેરે કેટલાક રાજ્યોમાં દક્ષિણ આફ્રિકા વહેવાઈ ગયું હતું. તેઓમાં કેપટાઉની તે નાતાલ પ્રિયંટર મંરથાનો હતાં. ત્યાં પ્રજાને જવાબદાર અમલ ચાલતો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ તરફ વિતાંગનો ઝુલમ— તે પ્રકારમાં અંગ્રેજો આપ્યા તે પહેલાં ખેતીવાડી કે વેપારવ્યવસ્થા જેવું કંઈ નહોતું. એ બધો પ્રદેશ જંગલો અને સપાટ મેદાનોથી ભરપૂર હતો. તેના મળતવતનીઓ જંગલી હતા. તેમને ખેતી કરતાં આવડતું નહોતું. અંગ્રેજો આવી જોયું કે જો આ પ્રદેશને સ્વર્ગના રૂપમાં ફેરવી નાખવો હોય, તો મળતરોની જરૂર છે, જો પુરતા મળતરો મળે તો તેમની મહેનતથી આ બધી જમીન ખેડાય, અને તેમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય તે વડે ખૂબ લાભ મેળવી શકાય. પરંતુ મળતરો ક્યાંથી મેળવવા ? અંગ્રેજોની નજર હિંદ લક્ષ્મી વળા હિંદીઓ ગરીબ છે, હિંદ અંગ્રેજોના તાબામાં છે; હિંદીઓની દયાતી અંગ્રેજોના સુખને માટે છે; હિંદમાં વસતીનો તોટો નથી; ગરીબોનો પશુ તોરો નથી; હિંદના મળતરો ચોડાંથી અંતોગ પામે છે, સહનશીળ છે, શુદ્ધિમાન

જેને મહેનતુ છે. આ પરથી નાતાલના અંગ્રેજોને હિંદમાંથી મળુરો
 લાવનાનો વિચાર સૂઝ્યો તેઓએ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આ
 દરાવ મૂક્યો. હિંદી સરકારે વિલાયતની સરકારની પ્રાર્થનાપરથી
 ગીરમીટીઆ મળુરોનું ટોણું ઉભું કરી નાતાલ મોકલ્યું આ પદ્ધતિ
 મહત્ત્વ કરતી વેળા ઇંગ્લાંડની સરકારે હિંદની સરકાર આગળ એવી
 કબુલાત આપી કે એ રીતે ગીરમીટમાં જોડાએલા મળુરો તરફ સાફ
 વર્તન ચલાવવામાં આવશે, મુદત પૂરી થતાં તેઓ ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે
 વસી ગરશે, તે માટે તેઓને કંઈ પણ અગવડ ભોગવવી પડશે નહિ
 ગરીબ હિંદી મળુરો શહે-શહેના આ વચનોપર વિશ્વાસ રાખી,
 નવીન આશાથી પ્રેરણા જની દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા. ઈસ ૧૮૭૦માં
 ત્યાં હિંદીઓની ગણના ૭૦૦૦ ની થઈ, ૧૮૯૮ ની સાલમાં એટલે
 ૨૪ વરસના ગાળામાં એ સખ્યા પાંચગણી થઈ ગઈ તે મળુરોની
 મહેનતથી દેશમાં સોનાની નદી વહેવા લાગી. દેશની જમીન ફળદ્રુપ
 જની ગઈ, તેથી એતાગોને પુષ્કળ નફો મળવા લાગ્યો, તેઓ પુષ્કળ
 પૈસાદાર થયા આ બધા હિંદી મળુરો સાથે અસખ્ય મીઠી મળુરો
 પણ ખેતીના કામમાં જોડાયા મળુરોની મધ્યા વધવા લાગી, તે
 સાથે હિંદી દુકાનદારો પણ વધવા લાગ્યા મળુરોની મુદત પૂરી થતાં
 તેઓ ત્યાંજ વસતા અને દુકાનમાંડી ખોલાવું શુરુના ચલાવતા.
 હિંદીઓના દવાખાના નિશાળો વગેરે સ્થપાવા લાગ્યા પરંતુ તેથી
 ગોરાઓને ધન આવવા લાગ્યું તેઓ એવે આપેલા વચનો વીસરી
 ગયા ગમે તે ઉપાયે પણ આ કાળાઓને તો વશ કરવજ, તેમને
 કાપડાથી બાંધી લેવા, એવા વિચારો તેમના મનમાં ઉડવા લાગ્યા.
 હવે કાર્પ તો પૂરું થયું છે, હિંદી મળુરોએ આપણા જંગનો સાફ

ક્રી દીધા છે, ખેનરો ખેડી તૈયાર રાખ્યા છે દરે તેમની શી જરૂર છે, તેઓ દરે તે આપણા નફામાં ભાગ પડવન તૈયાર થયા છે, તે કેમ મળ્યાય ? ગમે તે ઉપાયે એ લોકોને દૂર કરી તેમની મહેનતનું ફળ આપણે ભોગવવું એવા વિચારો તેમના અન કરણ્યમાં ફેનાઈ ગયા તેવા વિચારોએ તેમના હૃદયમાં દળાદળ એ રેડ્યું તેઓ દિદીઓ શું તરીકે ઓળખવા લાગ્યા તેઓને કમને કમને અપ માન કરના લાગ્યા તેઓની ભાષામાં બધા દિદીઓ માટે કુલિ ' શબ્દ લખવા થયો દિદી ધર્મોપદેશકો શિક્ષકો ડૉક્ટરો, વેપારીઓ ગંધા ફક્તી ગણના લાગ્યા સર્વત્ર તેમનો સાથે પશુ જેવું વર્તન ચાલવા લાગ્યું કુટપાથપરથી ચાલવાનું તેઓને માટે બધ થયું થોડા ગાડીમાં ખેરડી બાદે ગતાપર ચાલવાનું બધ થયું વાગખી ભાકુ અથવા બતા તેઓને ગાડીના છબપર બેમવું પડતું યુરોપિઅનો માથે ક્રીક હોટનમાં ખાવા પીવાની મના થઈ

આના જીનમના સમયમાં ખ્રિસ્તી ગાંધી નાતાનમાં આની પદોન્યા ત્યાની કોગટમાં મુ દમો ચનાવવા માટે પશુ તેમને બણી અગ્યણો વે રી પડી છે ગ ૮૯૪ મા મુકદ્દમો પૂરા થયો ખેટને તેઓ હિન્દી આરના તૈયાર થયા આક્રિમમાં ફગતી વેળા તેમને ગોતાના નેશનાઇઓનું દુખ જોઈ ગદ્ગદ લાગી આનું હતું તેઓ દેશમાં પાછ જનાને ઉતાવળા થઈ રહ્યા હતા ગોગઓનો જીનમ રનેશનો વિગલ ગોગ્ય મદદખમનિા તોડો અને ચોગ્યતા છતા પેસો પેદા કરનામાં અગ્યણો ઈલાદિ કારણોને લીધે તેઓ બહુ મુઝાયા હતા તેથીજ તેઓ હિન્દમાં પાછ ફરવા માગતા હતા પરંતુ તેઓ જીનજીના નહોતા કે વિધાતાએ મને જે સક્તિ આપી છે, તે અંદિક

સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે નથી. તેઓ હિંદમાં પાછા ફરી શક્યા નહિ. એ વખતે તેમણે સાબળ્યુ કે હિંદીઓને હંમેશને માટે હલકા પાડવા ખાતર સરકારવાસીઓ પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં હિંદી અને ગોરા લોકોમાં ત્યાની વ્યવસ્થાપક સભાના સભાસદોની પસંદગી સખધમાં કેઈ પણ જુદાઈ નહોતી. આ મતાર્થિકાર લાઇ લેવાને માટે એક નવું બીલ ત્યાની સરકારમાં મુકવામાં આવવાનું હતું. આ સમાચાર ગાંધીજીને મળ્યા. તેમનું હૃદય કપવા લાગ્યું. આફ્રિકામાં તેમને તેમના દેશભાઈઓએ પોતાના આગેવાન તરીકે નીમ્યા હતા તેથી તેઓ આ બીલ સામે યત્નના પ્રયત્ન કરવાની પોતાની રૂઝ વીસર્થ નહિ.

તેઓએ ભવિષ્યની બધી આશાઓ તજ દીધી, કઠોર કર્તવ્ય સીધારી પોતાની આશાઓને ધકેલી મૂકી. દુર્દશાગ્રસ્ત અમદાવાદ સ્વ-દેશવાસીઓના દુ ખને પોતાનું કંઈ માની તે દુ ખ ફર કરવા ખાતર તેમણે કમર કસી તેઓ કર્મક્ષેત્રમાં ઉતરી પડ્યા.

જેઓની સાથે તેમને લડવાનું હતું, તેઓ તેમના કરતા વધુ શક્તિશાળી હતા, છતાં તેઓ કર્તવ્ય વિમુખ ન થયા ગીતાના ઉપદેશ મુજબ કર્મનું ફળ ભગવાનને સમર્પી તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થયા. તેઓએ નાતાલમાંના હિંદીઓની એક સભા રથ પી તે સભાના પોતે સેક્રેટરી થયા એ સમિતિ 'નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ' ના નામથી ઓળખાતી તેમણે આ બીજા વિરુદ્ધ વાઘો કાઢ્યો નાના પ્રકારની દલીલો કરી. પરંતુ ચોરને તે કંઈ ધર્મેપદેશ ગમે ? કશી દલીલ સાબળવામાં ન આવી કાયદો પાસ ચઇ ગયો. આ કાયદાનું નામ પડ્યું. "એશિયાવાસીઓને બહાર હાકી કહાડવાનો કાયદો"

અર્થાત્ એશિયાવાસીઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી કાઢી મૂકવા માટે આ કાયદો રચાયો. ગાંધીજી ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા તે વખતે મંસ્થાન ખાતાનો સેક્રેટરી જોસફ ચેમ્બરલેન હો. * તે વિચારશીલ અને દરજ્જાનો હો. ગાંધીજીએ નાતાલના હિંદીઓના પ્રતિનિધિરૂપે એક તોડી ન રાખી તેવી દલીલોવાળી એક અરજી મોકલી. મિ. જોસફ ચેમ્બરલેને એ અરજી વાંચી, તેને સંસ્થાનવાસીઓને આ કાય ગેરકાયદેસર જણાયું. તેથી તેમણે એ કાયદો નાબૂદ કર્યો. આ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓનો પ્રયત્ન અફળ ગયો. પરંતુ તેથી ગોરા લોકો પાછા હઠ્યા નહિ. સ્વાર્થ ખાતર એશિયાવાસીઓને દેશમાંથી દાંડી કાઢવા જોઈએ, માટે તેમણે એક નવું પ્લેન તૈયાર કર્યું. છુપી રીતે આ પ્લેન ચેમ્બરલેનની અનુમતિ પણ મેળવી ચુક્યું. ત્યારબાદ તે ખુલી રીતે પાસ કરવામાં આવ્યું. આ વખતે ગાંધીજીનું કયું ચાલ્યું નહિ. કશી દલીલો સાંભળવામાં ન આવી. આ કાયદો પ્રથમના કાયદા કરતાં જરા ઓછો કઠોર હતો છતાં ખંતેરું ફળતેદ મરખુંજ હતું એનો સારાંશ એ હતો કે હાલમાં જેઓને મતાધિકાર મળ્યો છે, તેઓ વ્યવસ્થાપક સભાના પ્રતિનિધિ પસંદ કરવામાં મન આપી શકશે, પરંતુ હવેથી એ નિયમ કરવામાં આવે છે કે ગોરા લોકો સિવાય બીજા કોઈ હિંદવાસી આ દેશમાં આવે તો તેને મત આપવાનો અધિકાર મળશે નહિ. સાધારણ હિંદીઓને આ રીતે મતાધિકારમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા, તેનું કારણ એ ખતાવવામાં આવ્યું કે હિંદમાં જવાબદાર સરકાર નથી તેથી તે દેશના લોકો આ દેશમાં આવી આ દેશના લોકો બોગસી શકે નહિ. આનો જવાબ આપતાં મહાત્મા ગાંધીએ કયું કે એશિયાના બીજા મુલકોમાં જવાબ-

દાર સરકારની સ્થાપના થઈ નથી છતાં હિંદમાં એવી સરકારનો પાયો નખાયો છે માટે હિંદીઓ આ કાયદાથી બચાઈ શકતા નથી

હિંદીઓ પ્રતિ જીલ્લમ જીલ્લાવાનો નવો કાયદો—હિંદીઓ નાના પારના કારણથી ગોરાઓની આખતુ ઝેર થઈ પડ્યા હતા. દરિદ્રાઈના ક્ષેત્રમાં હિંદીઓ ગોરાઓ કરતા વધુ મદીઆતા છે, તે આખતમાં કમી શકે નથી વેપારમાં ગોરા વેપારીઓ દરિદ્રાઈમાં હિંદીઓ ડગના ઉતરના નાખ્યા તેઓની કમાણી પર આ રીતે કાપ પડના લાગ્યો. તેથી તમો ગમે તે બિપાયે હિંદીઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હાદી કઢવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા નવો કાયદો પ્રસાર કરી નાતાલની સરકાર નવો જીલ્લમ કરવા તૈયાર થઈ પહેલાં ગીરમીટથી મધાઈ આવેના મજૂરોને પાંચ વર્ષથી બધણીયો બાધી લેવામાં આવતાં પણ તે જીલ્લામાં તેઓને ગમે ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે વસવાની છૂટ મળતાં હવે ગીરમીટથી બધાઈ આવેલા મજૂરા સાથે એવું કમરનામું કરનારું નથી થયું કે એના પાંચ વર્ષ પૂરા થયે મજૂરને હિંદી દેશ જવું! બગાડ હિંદ ન થાય તો તેમણે કાયમને માટે ગોરા લોકોની ગુનામી કરી, જેઓ આ નિયમ તોડે તેના પર ફોજદારી માડવાનું નકી થયું આ રીતનો નવો કાયદો નાતાલની સરકારે પસાડ કર્યો પરંતુ એ કાયદાને હિંદી સરકારની મજૂરીની જરૂર હતી હિંદી સરકાર દરિદ્રાઈ આફ્રિકાના ગોરાનો ઉદ્દેશ સમજી ગઈ હતી છતાં એ બીન માટે તેણે બહુ વાધો ન હોય તો એટલે એ બીન કાયદાના કપમાં પમાર થયું એ બીનનો એક કનમ માટે હિંદી સરકારે વાંધો ઉઠાવ્યો એ બીનનો કનમો મુજબ જે હિંદી એ કાયદો તોડે તેના પર ફોજદારી માડવાનું કાયદું હતું, પણ હિંદી સરકારે એ વાત ના

ક્યુવ કરવાથી ગોરા લોકોને એ વાત જાતી કરવી પડી. આ રીતે નાતાલની સરકારની ઇચ્છા સોળેસોળ આના પૂર્ણ ન થઈ

માથાવેગ—જેઓના હથમા તાકાત છે, તેઓ દુનિઆપર શુ નયા કરી શકતા. નાતાલ સરકારે હવે જીને ઉપાય અજમાવવાનું નક્કી કર્યું. નાતાલની સરકારે ઉપાય કર્યો કે કરારનમુ પૂર થયા છતાં જે શુનેગારો નાતાલ છોડી ન જાય તેનાપર ફોજદારી માડવામા નહિ આવે પણ નાતાલમાના સ્વતંત્ર હિંદીઓમાના દરેકને ત્રણ ત્રણ (Poll Tax) અર્થાત્ માથા વેરો ભરવો પડશે માથા, ગાનિકા કે વૃદ્ધ ગમે તે કમાણી કરતું હોય કે ન કરતું હોય છતાં તેને આ માથાવેરો આપવો પડશે. એનો અર્થ એટલોજ કે કરારનામુ પૂર થયામાઠ જો નાતાલમા રહેવું હોય તો ફરીથી કરારનામુ કરો અગર રાત્ર થવું હોય તો આવો જુનમી વેરો ભરો. અર્થાત્ શુનામ થાય અગર દિલ બેગા થાય, અમારૂં કાર્ય સરી રહ્યું છે, અમાગ દિલ માટે તમે સખ્ત મહેનત કરી છે, હવે તે બદલ-તે મહેનતના ઈનામ તરીકે તમને આ દેશમાથી હાકી કાઢવામાં આવે છે, આ એ કાયદાનો કીધો અર્થ થતો હતો. આનું નામ સખ્યતા, આનું તામ સુધરેલી રીતજાત ! !

ગાંધીજી માત્ર અર્થમા કદી પણ પાછા હકતા નહિ. તેઓ આર્થિક મત્રાસીનું આ દુખ જોઈ બહુજ દિવગીર થયા. તેમણે એ કાયદા સામે વાધો ઉઠાવ્યો, વાજબી દલીલો કરી, ગોરાઓને ખૂબ મમળવ્યા, પણ દરેક ગોરાઓએ જીવનું સમર્થન કર્યું. આ જુનમી કાયદો પસાર પણ થઈ ગયો. અર્થનો જય થયો.

આ લય કર સમાચાર વિશાયત પહોંચ્યા. ઘણા આખરદાર અંગ્રેજો નાતાલની સરકારના આ વ્યવહારને વખોડવા લાગ્યા. વર્તમાનપત્રોમાં પણ આ બીજવિરુદ્ધ લખાણો થવા લાગ્યાં. એટલું તો સ્વીકારવુંજ પડશે કે કોઈ પણ અન્યાયી કાર્ય તરફ આખી અંગ્રેજ જાતિ વાધો ક્રોધે કે ન ઉઠાવે તોપણ કેટલાક ઉદાર દિલના અંગ્રેજ પુરુષો તો એવો વાધો ઉઠાવે છેજ. એટલુંજ નહિ પણ પોતાથી બનતી મહેનત એ કાર્યને તોડી પાડવા મટે કરે છે. આ વખતે પણ વિશાયતના પ્રમિદ વર્તમાન પત્રો પૈકી ટાઇમ્સ ને સ્ટાર આ કાયદા વિરુદ્ધ પડ્યાં. ટાઇમ્સે લખ્યું કે "નાતાલની સરકારની આ અસભ્ય વર્તણૂકનો ઉપાય હિંદી સરકારના હાથમાં છે. હમણાંજ ને હિંદી સરકાર એક કાયદો પસાર કરી કરારનામાંથી બંધાઈ નાતાલ જતા મજૂરોને અટકાવે તો નાતાલના ગેરાઓની આંખ ઉઘડી જાય; આમ ક્યાં સિવાય તેઓની આંખ ઉઘડે તેમ નથી."

સ્ટારે લખ્યું કે "આ બીજનો અર્થ એટલોજ થાય કે કે હિંદીઓ ગુલામીનેજ લાયક છે. તેમના તરફ સારી વર્તણૂક અસાવવાની જરૂર નથી. આવો મનોભાવ અતિશય ધિક્કારવા ગો'ય છે. બ્રિટિશ પ્રજા સર્વત્ર સમાન ગણાવી જોઈએ; હિંદીઓની તરફ આવી વર્તણૂક અસાવવી એ આપણા તરફ પણ એવી વર્તણૂક અસાવવા બરાબર છે, આપણે પણ હિંદીઓનાં અપમાનને આપણું અપમાન માની લેવું જોઈએ. જે જે ગેરાઓએ અત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં સસ્થાન સ્થાપ્યું છે, તેઓ પૈસાના લોભથી હિતાહિત માનવ્ય અર્થ ગયા છે. તેઓની આટલી બધી અધોગતિ થઈ છે, છતાં હજુ સુધી સમગ્ર અંગ્રેજ જાતિની એટલી બધી અધોગતિ થઈ નથી. આ

બીજા મુળ્ય સંસ્થાનવાગીઓ હિંદી પ્રગળા જીવન ન કરી શકે તેવા પ્રયત્નો કરવા એ આપણું કર્તવ્ય છે.”

મહાત્મા ગાંધીજી એમું કે બીજાઓ પાસ થઈ ગયું હવે વિ-
શ્વસતમાના સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાનને વિનંતી કરીએ તો કંઈ પ-
રીણામ આવે કારણ કે આવી રીતની અરજી પહેલાં એક વખત
મિ. જોમ્સ એમ્મસને ગાંધીજીની અરજ પર ધ્યાન આપ્યું હતું.
વળી આ વખતે તો ટ્રાઈસિ જેવું વર્તમાનપત્ર અને કેટલાક આખરદાર
અંગ્રેજો પણ આ બીજાની વિરૂદ્ધ હતા તેથી ગાંધીજીએ સંસ્થાન
ખાતાના પ્રધાનને અરજી કરી, પરંતુ આ વખતે તો તેમનું કહેવું
ટાઈએ માંલિયું નહિ બીન શહેનશાહ પામે રજુ થયું. શહેનશાહે
આસ કર્યું આ જીવનની કાયદાને અંગ્રેજ સરકારે અનુમોદન આપી
થાકી કર્યો

પરંતુ કમંચીર ગાંધીજી પાછા ન હજ્યા તેઓ જરાપણ નિરાશ
ન થયા તેમનો ઉત્સાહ આવી રીતે અકચર્યું આવી પડતાં જમણા
જોરથી ઉઠાવવા લાગ્યો. તેમણે વિચાર કર્યો કે “હવે હું હિંદમાં
જઈ હિંદના ચહેરે ચહેરે આ જીવનની વાંત જાહેર કરીશ. આવા
જીવનની કયા સાંભળી જડનામાં પણ અંચળતા આવશે અનુક્રમ ?
લામણીયો હિંદવાસીઓ કપી ઉઠશે હિંદમાં પ્રગળા પ્રગળા મમજ
નાનું નાતાલ ક્યાં મુઠો ટકવાનું છે,” તેઓએ આ વિચાર અગતમાં
મુકબા હિંદ તરફ મુસાફરી શરૂ કરી ઈ સ. ૧૮૯૬ માં તેઓ
હિંદ આવ્યા.

ત્યારે તેઓ આફ્રિકાના હિંદીઓના પક્ષમાં લડતા હતા,
ત્યારે આપણે હિંદ તેમના તરફ નજર નાંખી રહ્યું હતું તેઓએ

હિંદમાં આવી દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની દુઃખની કથા માંડી. તેઓએ જાહેર કર્યું કે “ મરિયાઇ ન વેડી શકવાથી હિંદીઓ પરદેશ જાય છે, તેઓ ગરીબ છતાં મનુષ્ય છે, પશુ નથી; તેઓને અંતઃ કરણ છે, લાગણી છે, સુખદુઃખ અનુભવવાની શક્તિ છે. તેઓ વધુ અગ્રેજી ભણેલા નથી છતાં તેઓ પ્રાચીન હિંદી સુધારાના વારસ છે, જંગલી નથી. તેઓના દેશમાં તેમની જાતિઓમાં ધર્માધર્મ, સત્યા-સત્ય, ન્યાયાન્યાયનો વિચાર થાય છે. આજે એ લોકો પર પશુ જેટલો જુદમ મુજરે છે. તેઓ દુર્બળ છે તેથી ચેતાગ જાતિની નજરે હનકા પડ્યા છે. ત્યાં તેઓની સંખ્યા થોડી છે, છતાં આ દેશમાં તેમના ત્રીસ કરોડ બધુઓ પડ્યા છે. તેઓ શું તેમના તરફ નજર નહિ કરે ? આવા આવા વિચારો દર્શાવી ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાવાસીઓનાં દુઃખની વાતો ફેલાવવા લાગ્યા. હિંદમાં પ્રજામત મજબૂત થયેા. દક્ષિણ આફ્રિકાવાસીઓનાં દુઃખનાં વળુનોથી ભરપૂર પુસ્તકો છપાવા લાગ્યાં.

આ સમાચાર નાતાલની સરકારને મળ્યા. પરંતુ ખરા સ્વરૂપમાં નહિ રજીસ્ટર થઈ આ ચળવળના સમાચાર નાતાલ પહોંચવાથી નાતાલના ગોરાઓ બહુ ગુસ્સે થયા. તેઓએ સાંભળ્યું કે ગાંધી આપણી વિરુદ્ધ હિંદીઓને ઉત્કરે છે, હિંદીઓને ઉશ્કરવા ખાતર તે આપણા પર ખેટા કરીકો ચડાવે છે. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે સરકારના હુકમથી હિંદીઓની દોલત લૂટવામાં આવે છે, ધરમાર મળવાવવામાં આવે છે, હિંદીઓને વિનાશકે મારવામાં આવે છે, તેઓ ફરિયાદ કરવા જાય છે તો ઠાક દાદ આપવું નથી; હુકમમાં હિંદીઓ પર એટલો પ્રધાન જુદમ થાય છે કે તેઓ થોડા સમયમાં મરી જાય.

આવા આવા સમાચારો સાંભળી નાતાલની સરકારની ધીરજ જતી રહી. ત્યાંના ગોરાઓ ગુસ્સાથી આંધળા બની ગયા. ગાંધીજીના નામપર અનેક જૂઠાં કલ કો ચડાવતાં પણ તેઓ અચકાયા નહિ. તેઓનો મનોભાવ જોઈ જરીબ હિદી મળુરોનાં હૃદય જીલમની બીકથી કંપવા લાગ્યાં. તેઓએ કંઈ ઉપાય ન જોતાં પોતાના આગેવાન ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકા આવવાનાં કહેણ મોકલ્યાં. મહાત્માગાંધી આટલાં બધાં કહેણોનો અસ્વીકાર કેમ કરી શકે ? તેઓનું હૃદય ગળી ગયું. તેઓ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયા આ વખતે તેમણે કુટુંબને પણ સાથે લીધું, ડર્બન બંદરે તેમની આગબોટ પહોંચી. દૈવયોગે એમની આગબોટ સાથેજ એક બીજી આગબોટમાં કેટલાક હિદીઓ પણ ડર્બન બંદરે આવી પહોંચ્યા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીને પડેલો માર—પરદેશથી કાઢી પણ આગબોટ પોતાના દેશનાં બંદરે આવી પહોંચે તો બંદરના વ્યવસ્થાપકો તેપરના ઉતારોને થોડા રોજ માટે આગબોટપર અટકાવી રાખે છે. એમ કરવાનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે કાંઈ એવી રોગવાળો કાઢી પણ દૂરથી એ વહાણપર હોય અને વહાણના ઉતારોને તરતજ દેશમાં આવવાદે તો એ એવી રોગ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય. આવા સંદેહથી આરો નિયમ બધા દેશોમાં રાખવામાં આવ્યો છે. ડર્બન બંદરના વ્યવસ્થાપકોએ પણ આ નિયમ મુજબ હિદી ઉતારોને નાતાલની જમીનપર ઉતરતાં અટકાવ્યાં હતાં. પરંતુ દિવસો તો જવા લાગ્યાં, મુદત પૂરી થતાં તેમને ઉતરવા દેવાજ જોઈએ. આ તરફ નાતાલમાં ગયે ઉડીકે ગાંધીજીની સાથે જે હિદીઓ આવેલા છે, તેઓ તેમના મળતીયા છે, ગાંધીજી અદેખાઇને લીધે એ લોકોને નાતાલ લાવેલ છે. તેએ ત્રસ દારીગર હોવાથી થોડા રોજમાં ગોરા કારીગરોની રોજપ

કાપ મુકારો. આ મપ ચોતરફ ફેલાઈ, આગમાં ઘી હોમાયું, ગોરા લોકો ગુસ્સાથી ચાતાપીળા થઈ ગયા. સલાઓ લરાવા લાગી, તેમાં તીખાં તમતમતાં લાપણો ચવા લાગ્યાં. કઈ યુક્તિથી ગાંધી અને તેના સહકારીઓનાં પાપી જીવનો પૂર્ણ થાય, તે માટે વિચારો ચાલવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યા કે એ બંને આગબોટો કુખાદી દેવાથી બંધું પતશે. બચાવ માટે તેજ સારો રસ્તો છે. જેમ જેમ મુદત પુરી થવા લાગી તેમ તેમ બ્રિટિશરો વધવા લાગી. ગાંધીજીને આ મમાચાર આપવામાં આવ્યા, સાવચેતી આપવામાં આવી, બીક પણ બતાવવામાં આવી. નાતાલમાં ઉતરવાની મના કરવામાં આવી. એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું કે “અમારા ઉપદેશ મુજબ નવર્તતાં તમે તમારા કુટુંબ અને સોબતીઓ સાથે બંદરપર પગ મુકશો તે તરત તમારો જીવ હતો નહોતો થઈ જશે માટે જીવ બચાવવો હોય, તો શાંતિપૂર્વક પાછા ચાલ્યા જાઓ.” પરંતુ તેઓ જાણતા નહોતા કે આ બીક અમે દોને બતાવીએ છીએ. મહાત્મા ગાંધી કંઈ એવી બીકથી ડરે તેમ નહોતા. તેમણે ગીતાનાં વાક્યો બરાબર અનુભવ્યાં હતાં, તેઓને આત્માના અવિનાશીપણામાં બરાબર શ્રદ્ધા હતી. તેઓ કર્તવ્ય બજાવતા હતાં, ફળની આશા રાખ્યા સિવાય કર્તવ્ય બજાવતા હતા જય પરાજય, જીવન મરણ એ બંધું તેમને સમાન હતું. તેથી નિર્ભય ગાંધીજી સોબતીઓ સાથે, કુટુંબ સાથે બંદરપર ઉતર્યાં, તરતજ માણસોનાં ટોળે ટોળાં ડહા તરફ દોડ્યાં, બધાંના મોંપર અદેખાઈની આશ લજીકતી હતી. તોફાન મવાની વધી નાનાસની સરકારે અગાઉથીજ રાખી હતી. વિધાતા બધાની ધ્યાન બહાર પોતાનું કામ કર્યો જતો હતો. રૂદ્રમૂર્તિ ગોરા લોકો આગળ ધસ્યા. તરતજ પ્રશુનાં વચનો નાતાલના એટર્નિ જનરલના મોંમાંથી બહાર પડ્યાં. તેણે મોટા

અવાળે ઉચ્કેરામલાં માણસોને કહ્યું. ” શાંત થાઓ. અત્યારે જીલમ કરવો એ યોગ્ય નથી. આનો ઉપાય થશેજ. એ બાબતમાં નાતાલની સરકાર દૃઢ છે. તો પણ હમ્મ આગળ કોઈ પણ પ્રકારનું જંગલીપાય બતાવવું એ ઇંગ્લાંડના મુખપર મેસ લગાવવા જેવું છે. ” તેઓ વાર-વાર આ રીતે શાંતિ દેનાવવાની વિનંતિ કરવા લાગ્યા. થોડા સમયને માટે ટોળું શાંત થઈ ગયું. બધાને જણાયું કે વાદળ વિખરાઈ ગયું. હવે કંઈ થશે નહિ. ત્યારે આ મનાવ બનતા હતા, ત્યારે ગત પડવા આવી હતી. રાજનો નિષ્કાર ફેલાવાની તૈયારી કરેલો હતો. દિવસના અંજવાળામાં ગાંધીજીનાં કુટુંબને રૂસ્તમજી નામના પ્રખ્યાત વેપારીને ઘેર મોકલવામાં આવ્યું હતું. તેઓને કોઈ ઓળખતું ન હોવાથી કોઈએ તેમના તરફ નજર કરી નહોતી; પરંતુ ગાંધીજીને તો બધા જોઈ ટોળું વિખરાઈ ગયું હતું. એટલી જંગલનાં વચનથી થણાખરા ઘેર જતા રહ્યા હતા તો પણ હજીસુધી ચોતરફ ઝોગઝો ગુસ્સાથી રાતાઓળ બની આમનેમ દહેલતા હતા. હજી તેમનો કોવ શાન પડ્યો નહોતો. એક અગમદારે આવી ગાંધીજીને હજીપણ થોડો વખત હાથપર રહેવાનું જણાવ્યું. તેની ધ્વજ એવી હતી કે રાતનાં અંધારામાં ગાંધીજીને છુપીરીતે યોગ્ય ટેકાણે પહોંચાડી દેવા

પરંતુ ગાંધીજી પોતાના એક બેન્ચિસ્ટર મિત્રની પ્રાર્થના પરથી હાથ પરથી પગપાળા આગળ ચાલવા લાગ્યા ચોતરફથી ટોળેટોળાં ગાંધીજીપર ધસી આવવા લાગ્યાં. હજી અંધારું થયું નહોતું તેથી ચોતરફ મારો મારો ના પોકર ચલાવ્યા. એક દયાળું અંગ્રેજે તનવેડ મહેનતે ગાંધીજીને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તે ટોળામાં હજી રહેવું બેખમ ભરેલું હતું. એક કણમાં આક્રમણે પૃથ્વી કંપાવતા રાક્ષસી અવાળે મંભળાવા લાગ્યા. ગાંધીજીનો મિત્ર કોણ જાણે ક્યાં અદસ્ય થઈ ગયો. પરંતુ

ગાંધીજી તે વખતે પણ અચળ થઈ હતા. અંગ્રેજો મહાન અંગ્રેજ-
 નતિની ન્યાય તત્ત્વસ્તાપર હજી તેમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો તેમણે જોયું
 કે હું એકલો છું, મારો મિત્ર આ માણસોનાં સમુદ્ધમાં કાણ જાણે
 કયા તણાઈ ગયો છે.” તો પણ તેઓ અચળ થઈ હતા. તેમને
 કાણ ચળાવે ! જેમને મરણની ખીક નથી, તેમને વળી કાણ દરાવે !
 ચારે તરફ અસંખ્ય શત્રુ. ગોરા લોકો ક્રોધથી રાતાચોળ થઈ ગયા
 હતા, તે વચ્ચે બધાના ક્રોધનું પાત્ર દુર્ણ જ હિંદી ! તેણે તે તરફ
 નજર ન ફેરવતાં પોતાને રસ્તે જવા માંડ્યું પરંતુ સંસારનું કાષ્ઠ
 મહાન કાર્પ વિપત્તિ વિના-અગ્નિથી વિના થયું છે ? કયા મહાત્માને
 દુઃખ વિના પોતાનું કામ સિદ્ધ કરવાનો અવસર મળ્યો છે ? સહેલાઈથી
 ધર્મનો વિજય થતો હોત તો મહાત્માઓનું માહાત્મ્ય પણ શું રહેત ?
 નથી આજે ક્રોધથી તાતા બનેલા ગોરાઓએ મહાત્મા ગાંધીના દેહને
 માર મારી ધાવલ કરી મુક્યો. આ પ્રમાણે સુધરેલા ગોરાઓએ
 પોતાની બહાદુરી જતાવી, બચંકર પ્રહારથી ગાંધીજી બેભાન થઈ ગયા.
 પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પણ તેમનું આત્મમજા અતૂટ રહ્યું. તેમની પ્રતિજ્ઞા
 જરાપણ ન ચળી, પરંતુ શરીર અવશ થઈ ગયું. જીવ જાડિ જાડિ
 કરી રહ્યો. આવી વિપત્તિમાંથી આવા અપરિચિત દેશમાં કાણ જાણે !
 પરંતુ પ્રભુ પોતાના બક્ષીને ગમે ત્યાંથી મદદ મોકલે છે. એક ગડમ
 ટોળાને હડસેલી પોતાના જીવની પરવા ન કરતાં ગાંધીજી તરફ દોડી
 આવી. તેણે પોતાની જનીથી ગાંધીજીને ઢાંકી દીધા, બેભાન ગાંધીજી
 આ રીતે જનનીસ્વરૂપ સ્ત્રીજાતિના પ્રયત્નથી જન્મ્યાં જે અંગ્રેજ
 જાતિ ગાંધીજીનો પ્રાણ લેવા ચાહતી હતી. તેજ જાતિની એક સ્ત્રીએ
 ગાંધીજીને જાણવી અક્ષયકીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. જે સ્ત્રીએ મહાત્મા ગાંધી-
 જીનું રક્ષણ કર્યું હતું, તે ડર્જનના પૌલિસ મુખિન્ડેન્ડટની સ્ત્રી મિસિસ.

અલેક્ઝાન્ડર હતી આ મડમને ઘણા લોકો ઓળખતા હતા, તેથી ઉશ્કેરાયેલુ રોણુ શાત થયુ આ વખતે ગાંધીજી બધા ત્યાર બાદ ગાંધીજીને પોલિસની મદદથી ચાણુમાં લઈ જવામાં આવ્યા વખત જતા આ ઉશ્કેરણી નથ પડી મહાત્માજી છૂટથી હંગા ફેરવા લાગ્યા

બેર લડાઈમાં મહાત્મા ગાંધી—પરંતુ બધા દિવસો સગ્યા જતા નથી અંગ્રેજ અને ટ્રાન્સવાલના બેર લોકો અત કંગણમાં ધુવવાતા હતા એ ધુધવાટ એકાએક સળગી ઊઠે. આ લડાઈ ઇતિહાસમાં બેર લડાઈના નામથી પ્રસિદ્ધ છે ૪ સ ૧૮૯૬ માં આ લડાઈની શરૂઆત થઈ બેર લોકો મુધારામાં અંગ્રેજોના ખરોખરીના હતા, તે ને કે યુરોપની સ્વતંત્રતાના હતા છતાં તેઓની મધ્યા થોડી હતી સખ્યા થોડી છતાં તેઓએ લડાઈમાં અંગ્રેજોને કંગતા વધુ કુશળતા દર્શાવી આ બેર લોકો સાથે અંગ્રેજોને લડાઈ જતી અંગ્રેજોના ટોળે ટોળા ટ્રાન્સવાલની મરહદ તરફ જવા લાગ્યા ગાંધીજીએ જાણુ કે આ યોગ્ય તક છે હુ ખમા દરેલી મદદ માથુમ કાઈ કાળે મુનતું નથી માટે આ તક તજવી જોઈએ નહિ. આ લડાઈમાં હિંદીઓ અંગ્રેજોને તન મન અને ધનથી મદદ કરે અને એ મદદ સજારી અંગ્રેજ લોકો તેમના પરને જીલમ ઓછો કરે એવી આશાથી ગાંધીજીએ અંગ્રેજ લોકોને મદદ કરવાનું નહી કયું. ગાંધીજીની આગાથી મેકડો હિંદીઓ તેમની મરદારી નીચે એકત્ર થયા ગાંધીજીના કહેવાથી તેઓ બધી જુની વાત જુલી ગયા પરંતુ સરકારે તેમની સેવાગ્રહણ કરી નહિ અમને મદદ કરી પાછા તેઓ અમારા જેટલા અધિમર માગે તો એવા કઈ વિચારથી સરકારે હિંદીઓની મદદ લેવાનું નાકયુન કયું. પરંતુ સરકારે બોગ લડાઈને જેટલી મુદ્દ માની હતી તેટલી

મુદ્ર તે નહોતી દહાડે દહાડે લગાદનું સ્વરૂપ લખકર થતું ગયું. અંગ્રેજોને માણસોનો તોટો પડ્યો, એટલે સરકારે હિંદીઓને મોલાવ્યા. ગાંધીજીની સરદારી નીચેના સ્વયંસેવકોએ ધાયલોની એવા કરવડું ચાર ક્યું. હજારો સ્વયંસેવકો ગાંધીજીની સરદારી નીચે રાત દહાડે લગાદના મેદાન પરથી ધાયલ સૈનિકોને ઊપાડી લાવતા અને સારવાર માટે તબીબા અમર ઇસ્પતાલમાં લઈ જતા આ લોકોએ કદીપણ નડાઈ જોઈ નહોતી. મુદ્ર જેવું લખકર હોય છે, તે તેમણે જન્મારામાં પણ અનુભવ્યું નહોતું તેઓ ગરીબ હિંદી હતા, પેટ ભરવા આ દૂર પરોશમાં આવી વરવા હતા, છતાં તેઓએ પરદેશી લોકો માટે તનતોડ મહેનત કરી કારણ સુ ? મહાત્મા ગાંધીજીની આચાર્ય-મહાત્માજી કદી જુદું કહેજ નહિ, એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. મહાત્માજીએ કહ્યું હતું કે તમે તમારા જીવનનું બળિદાન આપશો તો તમારી પછી જે જે હિંદીઓ અહીં આવશે તેમને ગેરાઓ જેવાજ અધિકાર મળશે તમે તમારા પ્રાણના બદલામાં એ હક મેળવશો તમે જીવને વહાલો ગણી સ્વદેશપર કાળાશ ચલાવતા નહિ. અંગ્રેજોને તમે મદદ કરો. અંગ્રેજો કદી પણ આ હિંદીઓને જુલો જશે નહિ. મહાત્મા ગાંધીજીના આવા વચનો સાંભળી હિંદીઓ જીવ આપવા તૈયાર થયા હતા. આરે તરફ ગોળીઓ છૂટતી હતી, બમકર તોપો ગર્જના કરતી હતી, હથિયારો ખખડતા હતા, તે તરફ નજર પણ ન કરતા હિંદીઓ પોતાનું કાર્ય બળબે જતા હતા કેટલાએ લોકોના જીવ ગયા આ લોકોએ જીવ આપી દેશનું મોં ઉજવળ કર્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક વર્તમાનપત્રમાં આ હિંદી સ્વયંસેવકોના સંમધમાં એક અંગ્રેજ મેનિક જે લખ્યું હતું તે કાર્પ જુલે તેમ નથી એ મેનિકનો પત્ર ૪ મ ૧૯૦૧ માં ઇલેસ્ટ્રેટેડ સ્ટાર નામના વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ

થયો હતો. તેમાં એ સૈનિક હિંદી સ્વયંસેવકોની બહુજ પ્રશંસા કરી હતી. તેણે લખ્યું હતું કે "તેઓને ઉદ્યોગ, ત્યાગ, સહનશીલતા અને દિગ્ગત બધી રીતે વખાણવા લાયક છે. તેઓના નેતા મહાત્મા ગાંધી એક અસાધારણ માણસ છે, તેમણે બધી અવસ્થામાં, દુઃખ અને વિપત્તિના સમયમાં જે ધૈર્ય, જે સહનશીલતા અને સાહસિકતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, તે ખરેખર અદ્ભુત છે તેઓ ત્યાગી, કર્મનિષ્ઠ, મપૂર્ણ વિકાસરહિત એકનિષ્ઠ દેશસેવક છે.

સ્વયંસેવકોનાં વખાણો ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યાં; સરકારે આ સેવા બદલ ગાંધીજીને એક ચાંદ આપ્યો. હિંદીઓ તરફનો અંગ્રેજોનો દ્રેષ જતો રહ્યો, શુભના દહાડા આવ્યા; મહાત્મા ગાંધી કઠોર કર્તવ્ય બજાવ્યા બાદ શાંતિ અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ કુટુંબ સાથે સ્વદેશ આવવા તૈયાર થયા. હિંદીઓએ કૃતજ્ઞહૃદ્યે તેમને વિદ્યાગીરી આપી. કૃતજ્ઞતાના ચિન્હસ્વરૂપ તેઓએ મૂલ્યવાન ચીજો ગાંધીજીને આપી. પરંતુ ગાંધીજીએ એ બધી ચીજો પોતે ન રાખતાં સત્કાર્પમાં વાપરવા માટે પાછી આપી. તેમનું બધું કાર્વ પૂરું થયું હતું. આકાશ-માતાં વાદળા વિખરાઈ ગયાં હતાં. પૂર્વ આકાશમાં અરુણનો ઉદય થયો હતો, તે જોઈ તેઓ શાંતિ અનુભવતા અનુભવતા સ્વદેશ આવી પહોંચ્યા.

પરંતુ અદૃષ્ટનું ફેલું કઠોર હાસ્ય; પોતાનો જીવ આપી જે બદમાશી આશા રાખી હતી તે બદલાને બદલે ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓ પર કાળો ઝેર વરતાવા લાગ્યો. એક ખાસ કાયદો પસાર કરી હિંદીઓના ઉદયના બધા રસ્તા બંધ કરી દેવામાં આવ્યા. કુટુંબસાથે ટ્રાન્સવાલમાં રહેવું પણ અશક્ય થઈ પડ્યું, જે જે હિંદી વેપારી-

ઓએ દ્રાન્સવાલમાં વેપાર જમાવ્યો હતો, તેને ત્યાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. સરકારના ખાસ પરનાના સિવાય દ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરવાનું અગર ટ્રાઇ પણ ધધો કરવાનું બંધ થયું. જાતિદેશ વધી ગયો. આ જીવ આધ્યાત્મો બદલો માંગ્યો ! મહાત્માજીને આ સમાચાર મળ્યા.

એ વખતે સરથાન ખાતાનો પ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેન સરથાનોની રિથિતિ તપાસવા જાય છે, એવી ખબર મદાર આવી ગાંધીજી જરા પણ સમય ન વીતાડતા દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ પહોંચ્યા હયા. મહાત્મા પોતાનું મધુ દુધ વિસરી પાછા દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ પહોંચ્યા, તેઓ પ્રથમ નાતાલ ગયા અને ત્યાં મિ. ચેમ્બરલેનને મળી હિંદીઓની કુદૃશા અને સરથાનવાસીઓની વર્તણૂક સમજાવવા તૈયાર થયા. ઘણા હિંદી પ્રતિનિધિઓ સાથે તેમણે મિ. ચેમ્બરલેનની મુલાકાત લીધી. નાતાલની સરકારે તો ગાંધીજીના આ પ્રયત્નમાં કંઈ અડચર ન નાખી પરંતુ દ્રાન્સવાલની સરકાર મહાત્માજીને ઓળખતી હતી કેટલાક પ્રાણીઓ જેમ લાલ કાપડ જેઠા ભારે ગુસ્સે થાય છે, તેમ દ્રાન્સવાલની સરકાર પણ ગાંધીજીને જેઠા ભારે ગુસ્સે થતી પરંતુ મહાત્મા ગાંધી તેથી અગ્રે તેમ નહોતા તેને કાંઈ પણ ઉપાયે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો હતો તેથી તેઓ પોતે દ્રાન્સવાલ ન જતા દ્રાન્સવાલના કેટલાક પ્રતિનિધિઓને ચેમ્બરલેન સમક્ષ મોકલ્યા આ તરફથી મહાત્માજીએ વિચાર્યું કે સ્થિતિ એવી વિષમ થતી જાય છે, માટે થોડા દિવસ અહીંજ રહેવું પડ્યું તેથી તેઓ પ્રિટોરિયાની મુખ્યમ કોર્ટના એટર્નિ તરીકે કામ કરવું શરૂ કર્યું. દ્રાન્સવાલના હિંદીઓ મહાત્મા ગાંધીજીને ત્યાં રહેતા જેઠા મધુ ખુશી થયા.

મહાત્મા ગાંધીજીએ જોયું કે પ્રજાજન પ્રજામત જાહેર કરવાથી કાર્ય સરેલું થશે યુરોપીયનો સાથે ઝઘડો કરતા યુરોપીયન ઉપાય પ્રદર્શન નવા જોઈએ તે માટે સભા, સમિતિ ને વર્તમાનપત્રની જરૂર છે એ દ્વારા બધો ફરિયાદો સરકાર સમક્ષ રજુ કરી શકાય, તેમ બીજાઓની સહાનુભૂતિ પણ મેળવી શકાય એ હિદેશથી તેમણે ૧૯૦૦ માં બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશન નામની એક સભા અને ઇન્ડિયન એપિનિયન નામનું એક છાપુ કાઢવું શરૂ કર્યું એ છાપાના અપાદક તેઓ પોતે બન્યા સરકારના અન્યાયો જગત સમક્ષ જાહેર થતા સાન્યા પ્રમળ દલીલોથી સરમસ્તા અન્યાયી કાર્યોની સમાલોચના થતા લાગી હવે સરકાર મુકાબ સરકાર એમ સમજતી હતી કે અહીંના કુલીઓપરનો જીનમ આ દેશજહારના લોકો નહિ જાણે આપણે આપણા સ્વાર્થ ખાતર તેઓ તરફ પણ જેવું વર્તન અનાનસુ તોપણ એ વર્તનના સમાચાર સાગરપાર નહિ જાય, અથે જનતા એમાનું કંઈ જાણુએ નહિ તેથી આપણે માત્રમ્યદ્રિવાઈ દિદીઓપર જીનમ ક્યેજ જશુ પરંતુ દિદીઓની મદદે મહાત્મા ગાંધી જેના પુરુષમિદ આની પટોઆ હતા મહાત્માજીને આ વર્તમાનપત્રમા ઘણી ખોટ જતી હતી પરંતુ ઈશ્વરે સફળવહાર માગે તેમને પૈસો આપ્યો છે, એમ તેઓ જાણતા હોવાથી ત્રીસ હજાર રૂપીઆ તેઓએ આ વર્તમાનપત્ર ચલાવતા વાપર્યા વાચકો, નેતા થવું એ કંઈ બચ્ચાની રમત નથી નેતા કયા શુભોથી થવાય છે ને જુઓ. આપો નેતા મેકડો વર્થે એકાદ માડમાડ જન્મે છે

ગરીબ દિદીઓને રહેવા માટે જે જગ્યા નહી મર્યામાં આપી હતી તે જગ્યા યુરોપીયનોને મુકાબને બંકુજ ઉતરતી હતી, બંકુજ ગદી હતી, તેમા વળી દિદીઓ ગરીબ હોવાથી તેઓની તદુરસ્તી

બહુજી બગડતી એકજ શહેરમા યુરોપિઅનનો હતો અમરાવતી જેવો અને હિંદીઓનો હતો નર્ક જેવો એ અનુભવ આપણે હિંદમા બેઘ બેઘ અનુભવીએ છીએ તો પછી દક્ષિણ આફ્રિકામા તો હોયજ એવા ગુ નવાઈ ? આવી સ્થિતિને લીધે જોહાન્સબર્ગના હિંદી મહોલામા રોગ શરૂ થયો. જોતજોતામા સેકડો હિંદીઓ મરવા લાગ્યા હિંદીઓની આ દશા સરકાર ટગર ટગર જોતી હતી કારણકે હિંદીઓની ગણતરી કંઈ માણુમમા થતી નહોતી યુરોપિઅનોના કુતરા મિનાઈ પણ તેઓના કરતા વધુ સગવડ ભોગવતા આવા ભયકર રોગમા પણ સરકાર તરફથી દવ દાફની ખરી વ્યવસ્થા ન થઈ પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી કંઈ શાંત રહી શકે તેવા નહોતા તેઓ કેટલાક સ્વયંસેવકો સાથે આ રોગ શાંત કરવા તૈયાર થયા રોગીઓને જુદા જુદા ઘરમાં રાખી દવા શરૂ કરી આ રોગ કેટલો બધો ચેપી છે તે મહાત્માજી જાણતા હતા છતાં તેઓએ પોતાની જિંદગી જેખમમા લાવી હિંદીઓની સારનાર માઠી આવો નેતા હિંદમા કદી જન્મ્યો છે ? મહાત્માજીના પ્રયત્નથી રોગ શાંત થયો

ન્યા ન્યા જીવ છે, ત્યા ત્યાં શિવ છે, હિંદુઓના શાસ્ત્રોમા જીવ જીવ વચ્ચે જુદાઈ ગણી નથી મહાત્મા ગાંધીજી પણ દરેક સ્થળે આ સમાનતા સ્વીકારે છે તેઓએ દક્ષિણ આફ્રિકામા રહેતી વેળા આ સામાજિક સામ્યવાદ કેવી રીતે વ્યવહારમાં ઉતાર્યો હતો, તે જાણતા આપણને બહુજી નવાઈ ઉપજે છે તેમણે એક કુદરતી શો ભાસપન્ન વશાળ જમીન ખરીદી ત્યાં એક સુંદર ગામકુ વમાવ્ હતું એ ગામકાનો જરાયર ચિતાર આપણે કદી ખડો કરી શકીએ નહિ ત્યાં ઉચ નીચનો બેદ નહોતો, પૈમાદારને ગરીબનો બેદ નહોતો, ત્યાં બધા સગાં હતા, બધા ચોખાથી સતોપ માનતાં, બધા મહેનતુ હતા

જોતજોતામાં ઘણા ગોરાધોક્ષ પણ ત્યાં આવી વસવા લાગ્યા એ ગામડું દિનિક્કસ ટાઉનના નામથી ઝોળખાવા લાગ્યું. આ ગામડું હંમેશને માટે મહાત્માજીની કીર્તિ જગમાં જાહેર કરશે.

જીહુચુદમાં મહાત્મા ગાંધીજી—દ્રાવસવાસની લડાઈમાં જોમ મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્વયંસેવકોની ટુકડી ઉભા કરી ધાયલ સૈનિકોની સેવા કરી હતી, તેમ આ વખતે પણ તેઓ સરકારની મદદે જાય રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં જીહુચુદ રાજ ચયું. મહાત્માજીએ લડાઈ પુરી થતાં સુધી ધાયલ સૈનિકોની સેવા કરી. આ કાર્ય કરતાં તેમના ધણા સોખતીઓને જીવ આપવા પડ્યા, પણ તેઓ પોતાનું સોહી રેડી હિંદીઓનું મુખ ઉજવળ કરી ગયા. વળી મહાત્માજીના યશ ગોરાધોક્ષમાં ગવાવા લાગ્યા.

નવો જીલ્લો કાયદો—જીહુચુદનાં ઇનામ દાખલ હિંદીઓને માટે એક નવો કાયદો ધણામાં આવ્યો. આ કાયદા મુજબ દરેક હિંદી સ્ત્રી પુરુષોને દ્રાવસવાસમાં રહેવું હોયતો તેણે અંગુડાની જાપ આપવી જોઈએ. આ કાયદાનો ઉદ્દેશ દ્રાવસવાસમાંથી હિંદીઓને હાંકી કાઢવાનો હતો કારણકે પોતાના અંગુડાની જાપ આપવાનું કાર્ય અતિશય અપમાનજનક હતું. સરકારે ધાર્યું હતું કે આ અપમાનની બીકથી હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી ચાલ્યા જશે. મહાત્માજીને વળી નવી લડાઈ જગાવવી પડી. આલું અપમાન તે કેમ સહન થાય, એનો ઉપાયતો કરવોજ જોઈએ. વળી તેઓ સરકાર સાથે જગડમાં ઉતર્યા. ક્ષણ હંધરને સોંપી કર્તાવ્ય જગવવા તૈયાર થયા.

ધણા પ્રયત્ન કર્યો જાદ સરકારે દયા કરી સ્ત્રીઓને આ કાયદાથી મુક્ત કરી. પરંતુ એ કંઈ પુરતું નહોતું. મહાત્માજીએ પ્રયત્ન

નરી રાખ્યા. તેઓ આ કાયદો પસાર થતો અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા તેમણે આખા દેશમાં પુષ્કળ ચળવળ ચલાવી. પોતાથી જેટલું બની શકે, તેટલું કર્યું. પરંતુ સરકાર એકની જે થઈ નહિ ગોરા સોફાએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એ કાયદો પસાર કર્યો.

પરંતુ ગાંધીજી હતાશ ન થયા. તેમણે હિંદીઓને એક નવા મંત્રની દીક્ષા આપી. હિંદીઓ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી કે ગમે તેમ થાય પણ અંશુકાની છાપ ન જ આપવી. જીવ જાય તો ભલે પણ દ્વંસવાદની સરકારનો એ અન્યાયી કાયદો ન માનવો. જો આને દ્વંસવાદનો આ અન્યાયી કાયદો સહન કરશું તો આગળ જતાં દરેક શ્રંસ્થાન એવા કાયદા કરશે. માટે આ કાયદો માનવો નહિ. મહાત્માજીનાં તેજસ્વી વચનો સાંભળી હિંદીઓના હૃદયમાં ઉત્સાહ રેડાયો. ગમે તેમ થાય પણ કાયદાનો સ્વીકારતો નજ કરવો, એવી બધાંએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. આતુ નામ નિરૂપદ્મ પ્રતિરોધ પડ્યું. આ નિર્બંજનું બળવાન હથિયાર છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ કાયદો રદ કરાવવા ચિનાયતમાં પણ ભારે ચળવળ ચલાવી. કારણકે આ કાયદો શહેનશાહ પાસે કરે ત્યારેજ અમદામાં આવવાનો હતો. પરંતુ બધે દેકાણેથી નિષ્ફળતા મળી. હિંદના શહેનશાહે ગરીબ પ્રજાના વાલીએ, તેમાં સંમતિ આપી, કાયદો પસાર થઈ ગયો.

હવે હિંદીઓની પરીક્ષાનો સમય આવ્યો, કર્મવીર મહાત્મા ગાંધી આ ભુદ્ધમ અટકાવવા તૈયાર થયા તેઓ બધાને રસ્તો બતાવવા આગળ ચાલ્યા. વિદ્યાવતી માલ વાપરવો બધ કરો, અંગ્રેજોનો સંબંધ છોડીદો છંત્યાદિ વચનો કહાડતા નક્કી નેતા જેવા ગાંધીજી નહોતા. તેઓ તો પોતાનાં વર્તનથી લોકોને ઉત્સાહ આપી રહ્યા હતા ખીમને

પ્રેમખાનામાં નખાવી પોતે ઘેર બેઠા આનંદ કરે એવા મહાત્મા ગાંધીજી નથી તેઓતો બધાની સાથે પોતે બધું કष्ट સહેવા તૈયાર થયા.

કાયદો પસાર થતાજ મહાત્મા ગાંધીજી ઉંચ આહાર તથા એશિયાવાસીઓને આ કાયદા સામે એકસપી કરવાનું સમજાવવા લાગ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાની જમીન અને આકાશ કપાવતો મહાત્માજીનો સ્વર માલગી હજારો એશિયાવાસીઓ પ્રતિજ્ઞા લેવા લાગ્યા કે અમે કોઈ પાછા હડથુ નહિ, ભલે દુષ્પ આવી પડે, ભલે અમારું લુટાઈ જાય, એ મધુ અમે સહન કરશુ, પણ દેશની આખર જાળવશુ, મરશુ તો બધાને માથે છે, માથુસ માથુસ માત્રને માટે મરશુતો નિશ્ચિત છે, કાયદો હોય તે મરશુથી કરે છે, વીરપુરુષ મરતા છતાં અમર રહે છે, વીરનો આત્મા અમર છે, ત્યાગીઓના દેશમાં, પશ્ચિમીના દેશમાં, સયુક્તાના દેશમાં અમારો જન્મ છે; મહાત્મા, ત્યાગી મહા વીર્યવાન પુરુષસિંહ અમારો નેતા છે, અમે જીવતા ને મરતા એ પુરુષ સિંહને પગલે ચાલવું.

આવી રીતે એકમપી કરી દિદીઓએ એ કાયદાનો ભગ કયો કોઈએ અચૂકાની છાપ આપી નહિ. કોઈએ નામ રજીસ્ટર કરાવ્યું નહિ, સરકારી અમલદારોએ કેટલીય યુક્તિ કરી, પણ બધું નકાસું ગયું હવે અમલદારોએ પણ દમનનીતિ શરૂ કરી. અપરાધીઓને પ્રેમ નાખવામાં આવ્યા. મહાત્માજીનું નામ સ્મરી બધા જેલમાં જવા લાગ્યા. આ વખતનો હિત્સાદ અનુભવ્યા વિના સમજાય તેવો નથી મહાત્મા ગાંધીજીનો ઉપદેશ હતો કે કોઈએ જરા પણ ઉપદ્રવ ન કરતા, ગુપ્તગુપ પણ બધું કष्ट ભોગવવું. બધા એ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા; ગાંધીજી પણ જેલમાં ગયા. જેલ પણ પવિત્ર યર્થ. આવા ત્યાગી મહાપુરુષના પગની રજથી જેલ પણ પવિત્ર યર્થ. આટલા

અધા દેશભક્ત સેવકોની પદ્મજ્યોતી પવિત્ર બનેલી જેલો કરતાં વધુ પવિત્ર તીર્થસ્થાન બીજી કયું હોઈ શકે ?

આ વખતે અમલદાર વર્ગ મુઝાયો. અમલદારોએ મહાત્માજી, આગળ કૃષ્ણ કયું કે એશિયાવાસીઓ પોતપોતાનાં નામ નોંધાવશે કે તરત કામદો રદ કરવામાં આવશે. સરકારની મૂર્તિ ગાંધીજી આ વાગ્દાનમાં ફસાયેલ તેમણે દેશબંધુઓને નામ નોંધાવવાનું કહ્યું પરંતુ તેથી દેશબંધુઓમાં તેમને વિષે જે માન હતો તે ઓછું થઈ ગયું, તેઓએ વિચાર્યું કે ગાંધીજીએ લેબલને વશ થઈ, હિંમત ઓછો મેળવવાની આશાથી, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે આ પગલું ભર્યું છે. જેને નેએ સ્વર્ગનો દેવતા માનતા હતા, તેને વિષે હૃદયમાં આવો વિચાર આવતાંજ કેટલાકે તો આનું વેર વાળવા પશ્ચુ તૈયાર થઈ ગયા.

અંગૂઠાની છાપ આપવા ખાતર દરેક એશિયાવાસીઓને જેલ-આંધી છાંડી મૂકવામાં આવ્યા. મહાત્માજી પોતે પણ અંગૂઠાની છાપ આપના ખાતર ઓદિસમાં જતા હતા, એ વખતે ઉપલા ભાવથી ધ્રુવવાતા એક મુસલમાને મહાત્માજી પર હુમલો કર્યો. એક જગર ફટકાથી ગાંધીજી ખેભાન થઈ જમીનપર પડ્યા. પરંતુ જે ભૂતિ આખી દુનિયાપર વિશાળ રાજ્ય ચલાવે છે, તે ભૂતિમાં મહાપુરુષોનો પણ તોરો નથી. જે તે ભૂતિમાં એવા મહાપુરુષો રૂપી અભેદ દિવાલ ન હોત તો એ સામ્રાજ્યના ચુરેચુરો થઈ ગયા હોત. આવી અવસ્થામાં ફેવરેન્ડ મિ. ડાકે ગાંધીજીનાં ખેભાન શરીરને ઉપાડી ગયા, તેમની સ્ત્રીએ મહાત્માજીની કાળજીપૂર્વક સારવાર કરી તેમણે જે ગાંધીજીની આવી રીતે સારવાર ન કરી હોત તો હિંદને અભવવાળી સુચાવનાર મહાત્મા ગાંધીની જિંદગી અત્યારે ન હોત ! હિંદવાસીઓ એ દયાળુ અમનો આભાર કરી નહિ વિસરે.

મહાત્માજી ધીમે ધીમે સાબળ થયા. આટલું દુઃખ ભોગવતું પડ્યું છતાં, તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી તેમને એની ચિંતા થઇ પડી કે કદાચ આ બાબતને લીધે હિંદુ મુસલમાનમાં વેર ન જામે. તેમ યશો તો બધું કર્યું કારણે ધૂળમાં મળશે. આ ભયથી તેઓએ માંદા માંદા પણ કર્તવ્ય નક્કી કરવા લાગ્યા. જાહેર ખજાનદાર જાહેર કર્યું કે મારા આ રક્તપાતથી હિંદુ-મુસલમાનનું બંધન દૂર થાય એવી પ્રજાની ઈચ્છા છે, એજ મારી માગણી છે. મને માર મારનારાઓએ બૂલથી આ કાર્ય કર્યું છે. તેઓ બધા દુમાને પાત્ર છે. ઇશ્વરપર વિશ્વાસ રાખી મારી માગણી સ્વીકારી, નામ લખાવવામાં આનાકાની ન કરો; ઇશ્વર આપણું ભલું કરશે.

તેમનો હુકમ બરાબર પાળનામાં આવ્યો; પણ સરકારે શું કર્યું તેણે તો નક્કીથી જવાબ આપ્યો કે કાયદો તો જેમનો તેમ રહેશે. ગાંધીજીએ ફેટલીએ મહેનત કરી છતાં સરકારે વચન નજ પાળ્યું. ગાંધીજીને બરાબર અનુભવ મળ્યો. આમ ડગલે ડગલે અનુભવ મેળવી દેણું હિંદુનું નેતાપદ પામ્યું છે ! ગાંધીજીએ જોયું કે હજી સરકાર અમારી ખરીદા કરવા માગે છે, તેથી તેમણે કરીથી સત્યાગ્રહની લડત આરંભી.

ધાન્યનાં ખેતરમાં ઉભેલું જાનજી પવનના ઝપાટાથી એકી સાથે જેમ નમી પડે તે રીતે મહાત્મા ગાંધીજીની આગ્રાધો ફરી હિંદોએ તૈયાર થયા. હવે દેશને નામ નોંધાવ્યું નહિ, દેશને અંગૂઠાની છાપ આપી નહિ, બધાએ એકમતે સરકાર સામે બાથ લીધી.

સરકારે દમનનીતિ આરંભી. પણ તેથી સત્યાગ્રહીને શાનો ડર ? જેઓ ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા છે, જેઓ એકસ-પ થયા છે,

તેઓની સમક્ષ સેંકડો વિપત્તિઓ તરણાની પેઠે ઉડી જાય છે. ગાંધીજીનાં વચનોથી વળા બધા હિંદીઓનાં હૃદયમાં અમૃત રેડવાં લાગ્યું. બધાએ કાયદાનો વિનયપૂર્વક ભંગ કર્યો. બધા કારાગૃહમાં પુરાવા લાગ્યા. દોષીઓ પોતપોતાના સ્વાર્થ સામે ન જોતાં દેશખાતર જોલ ભોગવી પૈસાદાર ને મજૂર દરેકે દરેક હાથમાં હાથ મિલાવી જોલગત્રા કરવા લાગ્યા. સરકાર સત્યાગ્રહીઓની દદતા જોઈ જુલમની હલ વધારતી ગઈ. જોલમાં પણ તેમના પર જુલમ થવા લાગ્યો. પરંતુ સત્યાગ્રહી વીરો તે તરફ નજર પણ કરતા નહિ. ઉલટું જુલમના વધવા સાથે તેમની દદતા પણ વધતી ગઈ. આ સમયે દ્રાક્ષવાલમાંના હિંદીઓએ જે વર્તન બતાવ્યું છે, તે જગતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે નોંધવા જેવું છે. ગાંધીજી પણ એ બધા સાથે કદમા પડ્યા હતાં. તેમણે 'દદતાપૂર્વક સરકારને કશું કે ' ન્યાસુધી આ અન્યાયી કાયદો નહિ રદ થાય, ત્યાસુધી અમે બધાં દુઃખો વેઠવાને તૈયાર છીએ. હું હિંદીવાનોનો આજેવાન છું, મેંજ તેઓને આ કાર્ય કરવાની સલાહ આપી છે. માટે સરકારે મને ગમે તેવી સખત શિક્ષા કરવી.

ગાંધીજીની સજા પૂરી થતાં તેઓએ વિચાર્યું કે વિજાયત અને હિંદ બંને દેશોમાં આ લડતના સંબંધમાં ખાસ ચળવળ ચલાવવાના જરૂર છે. ઈંગ્લાંડની લાંગણી અને હિંદીઓની સહાનુભૂતિથી આ લડતનો જલદી છેડો આવશે. ઈંગ્લાંડમાં ઉઘર મતવાળા મહાપુરુષોનો તોરો નથી. તેઓના દેશભાઈઓના જુલમની વાત તેમની સમક્ષ રજૂ કરતાં નહીં તેઓ તેનો પ્રતિકાર કર્યા સિવાય રહેશે નહિ. વિજાયતની સરકાર પણ પૂરી ખબર મળતાં તટસ્થ રહી શકે નહિ અને હિંદનો આરો સ્વદેશ છે. હિંદ હિંદીઓનાં દુઃખ તંત્ર નજર નાખ્યા સિવાય

કદી રહેજ નહિ. આવા વિશ્વાસથી ગાંધીજી કેદમાંથી છૂટ્યા કે તરત જરાપણ ન ચોલતા એક સાક્ષી સાથે ઇંગ્લાંડ રવાના થયા, તથા ઇંગ્લાંડન આપોનઆપના તંત્રાને હિંદમાં મોકલવામાં આવ્યા. હિંદ અને ઇંગ્લાંડ બંને સ્થળે બારે ચળવળ ચાલી. ઇંગ્લાંડના ધણા વર્તમાનપત્રો આ લડત તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. ધણા અંગ્રેજ મહાપુરુષો આ લડતન ખુલ્લી રાતે ટેકા આપવા લાગ્યા, અને આ લડત સફળ થાય તે મારે પેસાની મદદ કરવા લાગ્યા. હિંદમાં પણ ભંડોળ એકઠું થવા લાગ્યું. મુંબઈના પ્રખ્યાત ધનવાન સંસ્તન ઠાકાએ આ વખતે હિંદવાસીઓને પૈસા મંચડી સારી મદદ કરી હતી. હિંદની ધારાસભામાં ગોખલેએ આ બાબત ઝુમેશ ઉઠાવી. હિંદી સરકારે એક કાયદો ઘડી દર્શિયુ આફ્રિકામાં મજૂરા મોકલવાનું બંધ કર્યું. નાતાલની સરકારે ગુસ્સે થઈ દમનનાતિ શરૂ કરી. તેણે ધણા હિંદીઓને એક વહાણ પર ચઢાવી હિંદ મોકલી દીધા. હિંદીઓ હિંદ આવી પાછા નાતાલ તરફ રવાના થયા. આ વખતે નાતાલની સરકારે નક્કી કર્યું કે તેમને વહાણપરથી કિનારે જ ઉતરવા ન દેવા. એક હિંદીવાન વહાણ પરથી ઘરચો તરી જમીનપર જવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પણ સરકારે તેને કિનારે ઉતરવા ન દીધા. તેને દરિયાનાં પાણીમાંજ કાયમનો વિસામો લેવો પડ્યો. પરંતુ હિંદી સરકાર નિર્ણય નહોતી. થોડી મુદત બાદ આ લુલ્લમ બંધ પડ્યો. ત્યારબાદ દર્શિયુ આફ્રિકાની રાજ્ય વ્યવસ્થા બદલી. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં દર્શિયુ આફ્રિકાનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો એકત્ર થઈ દર્શિયુ આફ્રિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય બન્યું. તેની રાજધાની પ્રિટોરિયા થઈ.

ત્યારબાદ બ્રિટિશ સરકારની મારણીથી યુનિયન સરકારે એક

નવો પ્રયત્ન ધડવાની તૈયારી કરી, બ્રિટિશ મરકારે આશા રાખી હતી કે આ નવા કાયદામાં હિંદીઓ તરફ સારી નજરે જોવામાં આવશે. પરંતુ અતિદ્રેષ એ એવું લયકંઠ વિષ છે કે માણુમને મનુષ્ય-ત્વહીન કરી મૂકે છે નવો ખરડો પણ અતિદ્રેષ વિનાનો ન થયો, તેથી તે કાયદો ખરડો દ થયો. આ રીતે નવા નવા ખરડા તૈયાર થયા. આ ને મ્મ થવા લાગ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોખલે—જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ ખનાવ મનતા જતા હતા, ત્યારે હિંદના રાજનીતિક્ષેત્રને વિશે ગોખને બહુ પ્રખ્યાત થયા હતા આ બાબતમાં તેમણે હિંદી સરકારનું લક્ષ્ય જેમ્સ રાલ્ફ, ગાંધીજીએ તેમને દક્ષિણ આફ્રિકાની દશા નજરોત્તર જોવાનું આમંત્રણ આપ્યું ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા તેમના આગમનથી દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓમાં હિંદપરનો પ્રેમ ઉગરવા લાગ્યો એ તરફ મહાઓ થવા લાગી ગોખલેને માન આપવામાં આવ્યું. ત્રણ પૌડનો મુકી વેરો રદ કરવામાં આવશે, અપમ રજાક બધા કાયદા રદ કરવામાં આવશે, ઇત્યાદિ વચનો અપવામાં આવ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ જાણે હિંદીઓ તરફનો દ્રેષ નિમરી ગયા તેમ તેવું જણાયું ગોખલે દિગ્ગિરન્ય કરી હિંદ પાઠ દુર્વા યોગ, મમરે નરો ખરડો તૈયાર થયો. તેમાં પણ એને એજ વાત હોનાથી પાઠો મલાગ્યા શરૂ થયો યુનિયન સરકાર એટલી બરી ત્યાયોધ થઈ હતી કે હિંદુ મુમનમાનની વિવેકવિધિને પણ તરનોડના તૈયાર અઘ દિદી ઓંઓ આ અપમાન બુની રાડી નદિ. સ્ત્રી ૫ : આ લક્ષમાં જોઈ

નવાનહના મંત્રથી દીક્ષા પામેલી હિંદી સ્ત્રીઓ—ઓંઓ

પોતાના પર આવી પડેલી વિપત્તિ ટાળવા તૈયાર થઈ. મેં કહ્યો તોજો આ કાયદા મામે કાંટગદ્દ થઈ જોડાન્સઅર્ગ અને નાનાસાનાં જે ટોળા એકત્ર થયાં. આમ મળગત લાગ્યો, પવન ડુંકાત લાગ્યો નારીખતિના ઉત્સાહથી પુરુષો ન ઉત્સાહ બેસડવા લાગ્યો. નાનાસાની સ્ત્રીઓ આ વખતે ટેળામધ થઈ દ્રાન્સવાસ તરફ આવી. તેઓના ઉદ્દેશ એ હતો કે મુનિયન સરકારના બધા પ્રદેશોમાં ફરી મજુરોને આ કાયદા વિરુદ્ધ ઉશ્કેરના એ ટાળુ નાનાસાની સરહદ પર આવી પહોંચી દ્રાન્સવાસની સરહદ પર વકારાટ નામનું ગામ છે. ત્યાં એ ટાળુ આવી પહોંચી કાયદાનો ભંગ થયો. બધી સ્ત્રીઓને ત્રણ માસનો સજા કરવામાં આવી. હિંદની વિનાસી સ્ત્રીઓ કે જેઓ અંગ્રેજી ભણી મેમ સાહેબ બની ફરે ફરે છે, તેની મ.થે સરખાવનાં આ અમથુ સ્ત્રીઓ ચરે કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક ઉદ્વેગ ચિત્તવાળો અંગ્રેજ જ આપી શકે જેણે તીર્થસ્થાન બની ગઈ. સ્વાધીનતાની અધિકારી દેસીનું આસન કમમથું.

સારખાદ જોડાન્સઅર્ગનું ટાળું નાનાસાનાં ન્યુકેમલ આગમ એકત્ર થવા લાગ્યું. તેઓએ નાનાસાની કાયદાનો ખાણોના મજુરોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન માંડ્યો. માતૃભૂમિનો પોકાર તેઓએ સંભળ્યો. તેઓને આ કાયદો રદ ન થાય ત્યાં સુધી કામ પર ચડવાની ના પાડી નાનાસાની કાયદાની ખાણો બંધ પડી. ગોરા અમલદારોની આંખો એકે આવી. તેઓ ગાંધીજીને શરૂઆત આપ્યા. તેમણે તેમને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે:-
“ત્યાં સુધી માથ વેરા રદ નહિ થાય, ત્યાં સુધી મજુરો કામ પર ચડશે નહિ. જનરલ મેટ્સે શ્રીયુત ગોખલે સમજા આ કર રદ કરવાનું વચન આપ્યું છે. તોપણ એ વચન પગાતું નથી. એથી હતાશું.”

મનુષ્યેએ કામ બધે પાડ્યું છે પ્રતિજ્ઞાનો ઉપાય તમારા હાથમાં છે ”
પરંતુ પ્રતિજ્ઞા તો થયો નહિ જનગન મુઠ્ઠાએ વચન ન પાડ્યું દિલ
મા શ્રીમાન ગાંધીજીએ ગર્જના કરી કે “ મુઠ્ઠાનું આ બેચરનીયણું
નિર્વજન જુલાણું મિત્રાપ બીજું કશું નથી ” ખાણેના માનેકે
દમનનીતિ ચલાવવા તૈયાર થયા મનુષ્યે ન્યુકેસન તરફ રવાના થયા

લીડના ટોવાની પેઢે દિલો યુવકયુવતી ન્યુકેસન તરફ રવાના
થયા. એ સ્વર્ગીય દૃશ્ય લેખિનીદ્વારા વ્યક્ત કરી સમય તેમ નર્પી.
ગાંધીજીનાં વચન મન સામગ્રી, તેમણે દર્શાવેના માર્ગે કામ કરવા
અ ટોળું ન્યુકેસન જતું હતું. ફળરો લોકોપર આરો સત્તા જમાવ
ના ગાંધીજી ખરેખર લોકોનેના થવા યોગ્ય છે

હવે દ્વા-મત્સલમા પ્રવેશ કરવાની તૈયારીઓ થઈ. મેકડો દિલો
સ્વ-પુત્રો દ્વા-સમ્રાજમાં પગ મૂકવા તૈયાર થઈ રહ્યા તેનું પશ્ચિમ
દેશમાં હતું. જ્યાં તેઓની પ્રતિજ્ઞા દલ હતી તેઓ અત્યુ કરો
કન પ બાળવવા તૈયાર થયા અતિશય ઉત્સાહથી તેમનાં મુખ પર
પ્રમદ દેશાઈ રહ્યો હતો હવાયા કે નિરાશાની જાપ દાખનાં મો પગ
જાણી નહોતી તેમના મમલ મહાત્મા ગાંધીજીનો આદર્શ ખડો
હતો. તે પછી કુખ યાત્રું, બધ યાત્રો ?

મહાત્મા ગાંધીજીની આવેશની નીચે આ ટોળું નાનાબની
મગદળા આવેશ આર્સ્ટ ટાઉન તરફ આર્સ્ટ સરકારે કેટલાકને પકડી
કેદ છો પરંતુ તેથી તો ઉમટો ટોળામાં ઉત્સાહ રેકાયો. વજુ તમર
દિલ્લામીઓ આર્સ્ટ ટાઉન પહોંચ્યા.

દ્વા-સમ્રાજમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી—આર્સ્ટ ટાઉન પડી
દ્વા-મત્સલની સરહદ તરફ થઈ હતી ગાંધીજીએ સમ્રાજને લખી મોકલ-

દ્યુ કે.-“ અમે સાત દિવસ આ આત્મ ટાકેનમાં રહી ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કર્યું એ દરમિયાન સરકારને જે વિચાર કરશે હોય તે કરી ને.” પણ મરકાર તો મુખી બેઠી કેવળ કેટલાક હિંદવ સીબોને કેટલી મરકારે પોનાને અલિપ્રાય બતાવી દીધો.

છ. મ. ૧૯૧૩ ની ૬ દી નવેમ્બરને રોજ એ હજાર હિંદીએ સાથે ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલની હદમાં પગ મૂક્યો. આર્ટ્સ ટાકેનમાં હિંદીઓની સરકારી મી. કોલેનમકે લીધી. મી. કોલેનમકે, અમે નમારી પૂજા શાવડે કરી છે ? હિંદીઓ અન્નવજ્ર વગરના છે ના ના, મી. કોલેનમકે પાચિવ ધનના લોભી નથી. તેમનું આગમ નો હિંદીઓનાં હૃદયમાં મંડાઈ ચુક્યું છે અંગેને પૂરેપૂરું કોલેનમકે જેવા અંગ્રેજોથીજ દુનિઆમાં સામ્રાજ્ય ટકાવી શક્યા છે ગાંધીજી હવે ટ્રાન્સવાલમાં આવેલાં જોહાન્સબર્ગથી થોડે છેટે આવેલ ટોલ્સટોય નામનાં કૃષિક્ષેત્ર તરફ જવા તૈયાર થયા એ સ્થાન ૨૦૦ માઇલ દુર હતું. ત્યાં સુધી પગપાળા જવાનું હતું. હિંદીઓ ટ્રાન્સવાલ આવવા ઉપડ્યા છે, એવા સમાચાર મળતાંજ સરકારે પોસિસને ચોકી કરવા મોકલ્યા. પરંતુ તેઓ આવડાં ગળવર ટોળાંને શી રીતે અટકાવી શકે ? મહાત્મા ગાંધી પાર્મેડોર્ડ નામનાં સ્થળે આવી પહોંચ્યા. પાર્મેડોર્ડનાં હિંદી મજૂરોના આગેવાનોએ તેમને માટે મધી સગવડ કરી રાખી હતી. પ્રથમ દિવસના થાક પછી આવી સગવડ મળતાં હિંદીઓ બહુ આનંદ પામ્યા; પરંતુ ગાંધીજીએ એ સગવડનો લાભ લેવાની ના પાડી. તેઓ જાણુતા હતા કે કાટાંનો પથારીપર સુનારને નરમ એશિકાં કશા કામનાં નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી કેદ થયા અને છૂટ્યા-હવે સરકાર શું કરે ?

માહાત્મા ગાંધીજીને કેદ કરવાથી બધું પતી જશે, એમ ધારી તેમને પકડવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. તેમને પકડી વકસરાદી મોકલવમાં આવ્યા. પરંતુ આ વખતે ગાંધીજીને ચિંતા પેડી કે જો મચ્છુગે મારા વિના તોફાન કરશે તો આ બધી હડત ધૂળમાં મળશે. તેથી તેમણે કોરટમાં જામીનપર છૂટવાની અરજ કરી કાર્ટે તેમને જામીનપર છોડ્યા. તેઓ તરતજ પોતાના ટોળાંને મળવા દેડ્યા. હિંદીઓમાં પાછો ઉત્સાહ ફેલાયો. પરંતુ મુસાફરી કરતાં કેટલાકના પગ ફાટી ગયા હતા, કેટલાક પુરુષોએ તેમની જવાબદારી સ્વીકારી પાર્ડિંગ્સ નામનાં સ્થળે રહેવાનું સંકલ્પ્યું તથા બાકી રહેલા લોકો સાથે મહાત્માજીએ આગળ વધવાનું શરૂ કર્યું. રેન્ડ રટલન નામનાં સહેર આગળ પહોંચતાં કેટલાક લોકો સાથે ગાંધીજીને કેદ કરવામાં આવ્યા. જામીનપર છોડવાની વિનંતિ રદ ગઇ પરંતુ તેમની સાથેના હિંદીઓએ તેમના સિવાય કોરટ છોડવાની ના કહેવાથી માહાત્માજીને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. બહુજ ઉત્સાહપૂર્વક હિંદીઓ આગળ વધવા લાગ્યા.

મારાઓનું માહાત્મ્ય—મદાપુરમાં પેશોક આ વખતે ભારે ચિંતામાં પડ્યા એ મદાપુરના દુઃખીઓનો ઉદ્ધાર કરવા તૈયાર હતા. તેઓ કેળવાએલા અને શક્તિશાળી પુરુષ હતા. તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીનાં દંડિ-અન એપીપિનિઅન પત્રના તંત્રી હતા. સુખ દુઃખમાં તેઓ મહાત્માજીના સંગી હતા, દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેઓ ગાંધીજીનો જમણો હાથ હતા. તેમણે વિચાર કર્યો કે હવે વિશંખ કરવો ન જોઈએ, હિંદી સરકારને જામન કરવી જોઈએ, હિંદમાં પ્રચંડ પ્રજામન ઉભો કરવો જોઈએ, પરંતુ એ કાર્ય માટે ગાંધીજી સાથે વાતચીત કરવાની જરૂર હતી. તેથી તેઓ ગાંધીજી સાથે વાતચીત કરવા દિલ્લિમાં નામનાં સ્થાનપર તેમને આવી મળ્યા. અને મદાપુરનાં હિંદુઓના દુઃખનો આરો

લાવનાના ઉપાયો નક્કી કર્યાં થયા હિંદી મુમાફરો હારણ ન ગે વાઈ
આત્મા જાય છે, પામ બે મહાત્માના ઉભા ઉભા તેમના ખર્ચ
ઓસડ સોધવા મથી રહ્યા છે સામે વિપતિના સાગર વચ્ચે ગયા છે
એ માગર તરી પાર ઉતરવાનું સાધન બીજકુન નથી કેવળ પ્રભુપર
આધાર રાખી એ ટેળુ આગળ વધે છે એવામા એક મોટા આરી !
મહાત્મા ગાંધીને પકડી એ મોટરમા ચડાવી દેવામા આ રા આ
મોટરમા ઈમરેશન ઓફિસર આમ્ને પોતે હાજર થયો હતો એક
ક્ષણમા મોટર મહાત્મા ગાંધીને લઈ અદૃશ્ય થઈ ગઈ

મહાત્મા ગાંધી ગયા ! જતી વખતે હિંદીઓની આ લડનનો
ભાગ એક ગોરાપર નાખી ગયા મિ પોનોક આ જ્યામદાન રી
કારી હતી, સંધ્યાગ્રાણ પછી આ મુ ટેળું ગેનિસ્ટોડ નામના રથને
પહોંચ્યુ રાત્રવાતુ કામ કરા માદ મધા જમ્યા ઝરમર ઝમમ વગમાદ
વગસનો હતો વચમા વચમા વાયુનો કપાટો આવી કપડા પનાળી
દેનો હતે. ટેળામા નાના ગાળોટાથી માડીને વૃદ્ધ માણુમો સુધીના
બધા માણુમો હતા, તેઓને પુછ્યું થાક લાગેો હતે હાય ! કયા હિંદ
કયા આફ્રિકા, આરી સ્થિતિમા તેમને થ થતુ હશે પાદ આ
દુખની ઘુનના થાય તેમ છે ?

મનાર પડી હતે બ્રાહ્મ નામના ગામડા આગળ પયોચવાનુ
હવુ ગોર પહેના ટેળુ બ્રાહ્મ પહેચ્યુ ત્યા પહોચતાજ મિ આર્મ
એ અવી તેમને જણાચ્યુ કે આ મધા માણુસોને કેદ કરી નાતાન
મોઢલી દેવ નો હુમ્મ થયો છે આ હુમ્મ સાલગી ટેળમા અ નતોપ
ફેલાવના લાગેો. બેહ નસગર્જ જવાની હ લઈ મેદ થોડા પોનિસો
આવા મોટા ટેળાને હામી શકે એવો સલાત ન હોવાથી હુકમ

પગારના જતા લોકો વેણે એવો ભરા ઉપસ્થિત થયો મિ પોતોક
 ૧ નિયામમાં પડ્યા તે તો કંઈ મહાત્મા ગાંધી નહોતા કે આ
 ગેળાને દુકમ પાગવાનું સમજાવે છે? તેઓએ મહાત્મા ગાંધીજીના
 નામે એ ટોળાને સત્યાગ્રહનો અર્થ સમજાવો તરત જ દબરો માથા
 નીચા ઇચ્છા અતુ નામ માહાત્મ્ય નામના ગુજરાતી અ રીને જીવ
 મોક્ષ પામે કે તથા રોશિયન ટ્રેનોમાં આ ટોળાને નાના નોના
 દેવામાં આ પુ

મિ પોતોક દેદમાં—આ જનાવ જન્યા પહેલ મિ પોતોક
 પોતાને પકવા માટે મિ. આખેને ષ્ટુ હતું પરંતુ એ મામણી સ્વીકારાઈ
 નહોતી પરંતુ તેઓ હિંમતો માથે જ્યાં પ્રચ્છના દેવાથી તેમને કાંઈએ
 અગત્ય નહિ પરંતુ આ મિ દાઉત સ્વીકારના તેમને પચ્છનામાં
 અથવા તેઓ જાણુ ખુશી થયા દેવ કક્ત એ તથા મિનિટ આર્થ
 ગાઉતના રોશો થોભી દતી વાયોને યાદ હશે આજ રથો મિ
 નેનેનમક મુસફરી કરવાને નસકા થએના માલક બાલિકા તથા
 સ્ત્રીઓ મથે રોશાણુ કરી રહ્યા હતા હિંદીઓની તથા રોશિયન
 ટ્રેનો આવે છે એ માલગી એ લોકો પોતપોતાના મંત્રધીઓને મળવા
 આજુબાજુ થઈ ગયા નિર્ધાર રહેવાળા મોએ તેઓને તેમ કરતા અગત્ય
 પરંતુ તેઓ કંઈ ભાગ તમાગ જેવા નહોતા તેઓની ખીંક ઉડી
 ગઈ હતી તેઓએ દૂરથી પેતાના સગા ભ્રાત્રીઓને લોકો ઇંગ્લિશથી
 જાણાવું કે મરુ તો છે, જ તો પછી નકાલી નીક નાખી શકે
 માટે મર્ત વમલ થતુ શા મટે? અમરે માટે કંઈ ચિંતા કરશે નહિ
 દર્જના બાનવવામાં અમને વિધવા ન પારતા

આ તરફ મહાત્મા ગાંધીને નકમચાની કોટના દેમતા ગુજન

પદર માસની મગ્ન થઈ ગાંધીજી માથે વણા હિંદીઓને કેળવી મગ્ન
 હગવામાં આવી મરઘરે મત્યાગ્રહને તોડી પાડવા મખન દમનતીતિ
 ચનાની, પરંતુ મત્યાગ્રહ તે મળે તેનો નહોતો ઇશ્વરમા જેને દહ
 વિશ્વાસ છે, તેઓ શુ સત્યને પણ જતા હરે ખર્ચ ? મહાત્મા ગાંધી
 અને બીજા હિંદીઓ પ્રતિ જે અવિચારી વર્તન ચનાનવામાં, આવ્યું
 હતું, તેના પગિણામ થોડા વખતમાં જણાતા નાયા હિંદ, હગનાડ
 અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભાડે ગડમથન ચાલી દરેક જોમાં સળગત
 પુરુષો પણ હોય છે જ. વખત આવ્યે તેઓ પોતાનું - ૧૨૫ ૨૦૨
 કરે છે એ વર્માત્માઓ અધર્મ સામે પડવા આ તરફ અધર્મ પણ
 પોતાનું પુરેપુરું બળ અજમાવી રહ્યો હતો. ઘરણુકે કોચનાની ખેણી
 હડતાવનો દાખનો લઈ શેરડીના ખેતરોમાં કામ કરતા મજુરોએ પણ
 હડતાય પાડી એ અપરાધ સખન તેઓનાપર ગોળીમાર કરનામાં આયા.
 થણા મજુરો માર્યા ગયા આ રીતે માર્યા ગયેના લોકો સ્વતંત્રતા દેવીના
 ખાપરમાં પોતાનું લોહી રેડી ગયા તેઓ અમર થઈ ગયા આપણા
 રાજ્ય મહારાજાઓના નામ જુસાઈ જશે, પણ એ સહીષ્ણુના નામ
 કતિહાસના પાનાપર સુવર્ણઅક્ષરે ઝાતરાઈ ગશે જેઓએ કાય
 આર વગરના ટોળાપર ગોળીમાર હગવાનો હુકમ આપ્યો હતો, તેમણે
 પણ હિંદના મિત્રોનું કામ કર્યું, ઘરણુકે આ સમાચાર જાણ્યા પહોંચ
 તાજ મોતરફ ભારે પોકાર ઉઠ્યો તે મમમના વાઈસરોય લોડ હાર્ડિંગ
 નું આસન ખડખડ્યું

લોડ હાર્ડિંગ—ઈ સ ૧૯૧૪ ના નવેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે
 મદ્રાસની વેપારી મંડળીએ હિંદના વાઈસરોય લોડ હાર્ડિંગને એક
 માનપત્ર આપ્યું, એ માનપત્રમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓખ-
 લુનમનું નિવારણ થાય તેવા ઉપાયો યોજવાની વિનંતિ

આવી હતી, માનપત્રના જવાબમાં લોર્ડ હાર્ડિંગે જે જાણજી કયું હતું તે હિદવાસીઓ દ્વી ભુલવાના નથી તેના લખણનો સાર નામ મુજબ —

‘ દક્ષિણ આફ્રિકામાંના હિદીઓ તરફ જે વર્તો યનાયનામાં આવે, તે ઉપર દેવથી લરપૂર છે એ અન્યાયી વર્તનને લીધે ત્યાંના હિદી માને સયામદ યવાનનો પડે છે, નિર્મળ મનુષ્યોનું એજ એક હથવાર છે અપણુ દૂર છીએ એ જુલમ, અપમાન મનથી કશું જાણી નથી, પરંતુ તે સળધી આપણને ઘણા મમાયાર મળે છે. અરે આ મમાયારથી આપણને નીચું મો કરવું પડે છે એ જાણ અમદાવાદ હિદીઓ ગોતની વર્તણૂકનું પરિણામ શું આવશે એ બ. મ. જાણુ છે, તો પણ તેઓએ જે અત્મભોગનું દશાત આપ્યું છે તે મર્યાદા પ્રચસનીય છે. એમના એ કાર્યને પ્રત્યેક હિદવાસીનો ટેકો છે. હિદી નથી, હુ અમેજ છું, પરંતુ હું પણ તેઓના ટેકાની દરેક કંઈ છું. મારા પ્રાણમાં ત્રીન વેદનાનો મયાર થયો છે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરા અમલદારોનાં કાર્યથી સમગ્ર જગત અભિત થઈ ગયું છે. તેઓ એક તરફથી આવા અમાનુષિક જુલમો શુભરે છે, અને તે સાથે તે જુલમો નાકશુન પણ કરે છે પરંતુ મત્ત હદી પણ હુણુ ગ્વી શકું નથી તેઓનું નામ વર્તન તેઓનીજ વાતો પરથી ખુણું થઈ જાય છે. જે શુનિયન મગગ જગતમાં શુભરેલી મરગનો દારો કરતી હોય, જે તે મગગ મમાજમાં જગતીનું ઉપનામ મેળવવા ન માગતા હોય તો તેણે જેમ જને તેમ જલદી આ મગધમાં સત્ત નથી કરવા મારે એક કમિટી નીમવી જોઈએ, અને એ રીતે જલ જુલમ અટકાવવો જોઈએ એ કમિટીના સભામદો પદપત કરે તેવા ન દોવા જોઈએ, નહિ તો ગધું કયું કરવું મુજબ મગગે એ કમિટીમાં

હિંદીઓની પણ નિમણૂક થવી જોઈએ. હું અને હિંદી પ્રવાસ આ બાબતમાં તદ્દન મજબૂત છાએ. જે વડે હિંદીઓની ફરિયાદોનો નિબલ થાય, તે બાબતમાં હિંદી સરકાર અને વિલાયતની સરકાર હંમેશાં આવચેત રહેશે. આ બાબતમાં અમે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, ન્યાય આપવાની વ્યવસ્થા અમે કરીશું.”

ધન્ય છે લોર્ડ હાર્ડિંગ તમેજ આદર્શ ઝાંચેજ છો. તમારા જેવા સહૃદયી અંગ્રેજોના ટેકાથાજ બ્રિટિશ સમ્પત્તિનું ટકી રહી છે. હિંદીઓ તમારી લાગણી અને મહાનુભાવતા કદી વિસરશે નહીં; હિંદના હિતલાક્ષમાં તમારી કરુણવાણી સુવર્ણાક્ષરે લખાઈ રહેશે. તમે આ ગુણવત્તી જમાણુ હાર્ડિંગની પાત્રી મેળવી છે. ઈશ્વર તમારું બધું કરો.

લોર્ડ હાર્ડિંગને ધન્યવાદ આપવા ખાતર ૧૫ મી ડીસેમ્બરને રોજ મદ્રાસમાં એક સભા મળી. મદ્રાસના લોર્ડ બિશપ એ સભાનેદ પ્રમુખ હતા. તેણે લાવણું કરતાં જણાવ્યું કે “ દુઃખી પર દમા રાખવી એ અમારો ધર્મ છે જ્યારે હું સાંભળું છું કે દાક્ષણ આફ્રિકાના હિંદીઓપર જુલમ થાય છે, ત્યારે મારું અંતઃકાંજ પિગળી જાય છે. જીવ માત્ર સમાન છે, માણસમાત્ર સમાન છે. મતિ કે વર્ણબેદને લીધે કદી પણ અસમાનતા થઈ જતી નથી મહાત્મા ઈશુ એવો બેદ લાવ રાખતો નથી. પરંતુ દિલ્લીની વાત છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરા લોકો ગરીબ હિંદુઓપર જુલમ કરી પોતે પોતાને ખ્રિસ્તી તરીકે જાળખાવવાની નફરત દર્શાવે છે. તેઓ એ દયાળુ ઈશુના નામપર કલંક ચઢાવ્યું છે. તેઓએ પવિત્ર નામ ઉચ્ચારવાને લાયક નથી તેઓ ખ્રિસ્તીઓ પર કલંક ચઢાવી રહ્યા છે.”

મહાત્મા ગાંધીજીને જેઓએ જેલમાં નાખ્યા છે, તેઓ કદી પણ ખિસ્તી ન હોય ! હું જરાપણ અચકાયા સિવાય કહું છું કે મહાત્મા ગાંધીજી જાતિ ધર્મ અને સમાજની નજરે ગમે તે હો પણ સદૃશ વિચાર કરતાં આ જગત મમક્ષ કોસપર વિધાએલા હંશુના માત્ર તેઓજ પ્રતિનિધિ છે, આટલું બધું દુઃખ, આટલો બધો જુલમ જે મહન કરે છે. તેજ ખિસ્તી સમાજના મુગટ છે.

આ રીતે વિલાયત ને હિંદ બંને સ્થળે એકી પ્રત્યે અળવળ ચાલી. યુનિયન સરકારને છેવટે એક કમિશન નીમવું પડ્યું. પરંતુ એ કમિશનના અણખરા સભાસદો હિંદીઓ વિરુદ્ધ મત આપનારા હોવાથી કમિશનનું પરિણામ સારું નહિ આવે, એવી હિંદીઓને ખાતરી થઈ ગઈ. માટે તેમણે કમિશન સમક્ષ સાક્ષો આપવાની ના પાડી. કમિશન શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યું.

હવે શો ઉપાય ? આટલી બધી જલ્દીમતનું ફળ તો નજ આગ્યું ? શું દુનિયાપર અધર્મનોજ વિજય થાય ? શું નિર્બળ બળવાનના હાથ નીચે રહેવાને સરજાએલા છે ? આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે મહાપુરુષો નો ઉદય થયો. મહાત્મા ગાંધીજી એ જે મહાપુરુષો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવતાં બહુજ દરખાયા. એ બંને બીજા કોઈ નહિ પણ અત્યારે આપણી સાથે રહેતા રેવરંડ એન્ડ્રુઝ અને રેવરંડ પિયર્સન હતા. તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને સમજાવવા લાગ્યા. છેવટે ગોરાઓ જરા સમજ્યા. કમિશને પણ નિષ્પક્ષપાતપણે કામ થયું. હિંદનું દુઃખ ગયું; ગોરાઓપરનું કષ્ટક જુસાયું. Indian Relief Act અર્થાત્ હિંદીઓની મુક્તિનો કાયદો પામ થયો માથાવેરા રદ થયો, જાતિદેવ પૃથ્વી વિપમતા દૂર થઈ. હિંદીઓની લમવિધિ કાયદે-

સર કરી હિંદીઓ જગપણ ઉપદ્રવ નગર પોત પોતાની માલમિલકત મોગની શકશે એવું નક્કી થયું, જનરલ રૂમ્સે આ વખતે ગાંધીજીને ઓળખ્યા. હવે પાછી જે કંઈ ફરિયાદો આવે તેનો તરત નિકાલ કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું.

મહાત્મા ગાંધીનાં કર્મમય જીવન ગ્રંથનો એક અધ્યાય સમત થયો. આ ધમાધમીમાં મિ. પોલોક મિ. કોલેનબક, મિસિસ અલેકઝાંડર, રેવરન્ડ ડોક અને તેમનાં ધર્મપત્ની, ડોર્ડ હાર્ડિંગ, મદ્રાસના લોર્ડ બિસપ, રેવરન્ડ એન્ડ્રુજન, અને રેવરન્ડ પિટર્સને જે લાગ લગ્યો, તે ખાતર આપણે તેમના કૃતજ છીએ ત્યાં સુધી એવા પુરુષો ઈંગ્લાંડની ભૂમિપર પાકે છે, ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સત્તાવત ને કશો વાંધો આવે તેમ નથી.

આ સહત્મા હિંદીઓએ જે દહના જે સંયમ બતાવેલ છે. તેની તુલના થાય તેમ નથી. કેટલાએ પુરુષોએ સ્ત્રીઓએ આ સહત્માં પ્રાણ આપ્યા છે તે માફ કરતાં આપણી છાતી ફાટી જાય છે. કુમારી વાસિયાબા, વૃદ્ધ રેહબતસિંગ, નારાયણસ્વામી, નાગાર્પાન, નાતાલમાં ગોળી ખારી માયાં ગયેલા મજૂર લાકડો, આજે તમે ક્યાં છો ? જે સ્વર્ગ હોય તો નક્કી તેઓ સ્વર્ગમાંજ છે, ત્યાં પ્રતાપસિંહ, પૃથ્વીરાજ, શિવાજી જેવા વીરોનો આત્મા છે, ત્યાં તમે વાસ કરી રહ્યા છો. તમારાં પવિત્ર ચરિત્રાને આદર્શ માની હિંદનાં દરોડા માણસો આત્મમોગનાં દષ્ટિતો આપે, એવી શુભેચ્છાપૂર્વક આપણે આ સહતનો અધ્યાય પૂરો કરીશું.

સ્વદેશ સેવામાં સ્ત્રીપુત્ર—મહાત્મા ગાંધી પુત્રવત્સલ પિતા છે, પ્રેમમય સ્વામી છે. તેમનું હૃદય દયાથી ભરપૂર છે, છતાં સ્ત્રીપુત્રના-

વિચરે તેમને દેખસેના કરતા અટકાયા નથી જ્યારે તેઓ પહેલી વખત જોવા ગયા ત્યારે તેમનો નાનો પુત્ર અતિથય માદો હતો. પરંતુ તેમણે તે તરફ નજર ધરી નહોતી. મરણપથારી પર સુતેના પુત્ર દિનકરા હાઉંનમા રાખી તેઓ જોડાન્સમર્ગ ગયા હતા તેઓ પૂતળ દશરને આધારે રાખી પેટે સદેશનું કાર્ય કરના ચાહ્યા ગયા હતા ત્યારમાદ જે વખત તેની સ્ત્રી મહુ માત્ર પયા રોગ ધીમે ધીમે વધતા હતા તેમના જીવનની આશા ઘોડી દીધી આ વખત નવા કાળ જોવા હતા તેમને આસમાચાર જોવા મળ્યા હતા. તેમણે મેજિસ્ટ્રેટ તેમને જાનપર છોડવાની તત્પરતા દર્શાવી પરંતુ ગાંધીજીએ એ વત દત્તાપુર્વક ન સ્વીકારી તેઓ જાણતા હતા કે જે મહાન જન પૂર્ણ કરના માટે જોઈ સ્વીકારી છે તેવત એક ગોરા મેજિસ્ટ્રેટ ની આ માગરથી નહિ થશે તેમના મોટા દીકરાએ પણ સમાજહમા જોડાઈ રહેવાનું બોલ્યું હતું તેમના બીજા બે પુત્રોએ પણ નાન પળુમા આ ન તમા જોડાઈ પિતાનું મો ઉચ્ચ રાખ્યું હતું.

દક્ષિણ આફ્રિકાનું કાર્ય પૂરે ચતા મહાત્મા દક્ષિણ આફ્રિકા છાડી સદેશ જવાનો વિચાર કરના વા વા લા વા પરંતુ તે દરમ્યાન તેને ખબર ન થઈ ગોખને ઇંગ્લાડમા જાયકર રોગધી થીકાય છે. તેમનું જીવન આ રીતે સંપૂર્ણ થશે તે જાણતપણ રામા પડી હતી. આ સમાચાર સાંભળી ગાંધીજી કુળ સાથે ઇંગ્લાડ જવા રીવાર થય.

નક્ષિત્ર આફ્રિકા છોડ્યું—તેમનો આ વિચાર જાણતામા આવતા જોડાન્સમર્ગના દિદીજીએ તેમને માન આપવનો વિચાર કર્યો એ માનના મેળાવડા અને તેમણે જે જાણણ મ્યુ તેનો સાર નીચે આપેલો —

“ હું દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી ગઈ છું. જતી વખતે મારે હિંદી-ઓ અને ગોગ લોકોને કંઈ કહેવું જોઈએ. હું એ બંને પ્રમતો તરફથી છું. એ તરફ હું હિંદમાં જન્મ વાળાશ. હિંદીઓનું લાલુ કુ-વાનો ચાલ કરવો, એજ એ તરફ દેખાવો ઉપાય છે. મારા હિંદી ભાઈઓએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાના પ્રકારનાં દુઃખો વેઠ્યા છે, એ વાત કેઈ નાણુમ કરી શકે તેમ નથી તોપણ હિંદમાં એ દુઃખો હું મરતુ મીડુ લક્ષગવી નહિ વર્ણવું. અતિશયોક્તિમય વર્ણનોથી ઉશ્કેરણી નહિ દેલાવું.

આજે લગભગ આઠ વર્ષના પ્રયત્ને હિંદીઓને જે હક્કો મળ્યા છે, તેને હું દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદીઓનો મેન્નાચાર્ટના નામથી ઓળખાવું છું. અંગ્રેજનો પ્રભુ મર્વત્ર સમાન છે, એ આ મેન્નાચાર્ટએ સ્વીકાર્યું છે વધારામાં આપણી કંડન ગેરકાયદેસર નથી એમ સરકારે પણ સ્વીકાર્યું છે મત્યામદ રૂને ગેરકાયદેસરની લકત રહી નથી.

હવે આફ્રિકામાં ગોરાને કાગાઓ વચ્ચે એકલાના ખીજ રોપામાં છે. એ ખીજમાંથી મહાન જ્ઞાન થાય એવું હૈથર પાસે મારું છે તેથી, બંને પક્ષને કાયદો થશે. હજી મારા બધાઓને બધા હક્કો મળ્યા નથી. ધાગે ધાગે એ ન મળેલા હક્કો મળશે, એવી મને આશા છે. તો પણ હું હિંદીઓને ખામ લતામણ કહે છું કે તમે કદી પણ ગોરાઓની અદેખાઈ ન કરતા. આ બાબતમાં ગોરા લોકોને પણ ખામ કદી ત્રાપુ છું કે હિંદીઓ વગર બોલાવેલા અહીં આખ્યા નથી તમારો સ્વાર્થ બળવવા તમારા બોલાવવાથીજ. તેઓ તમારાં લઘાં માંદ અહીં આખ્યા છે. આવી િયતિમાં નેમનાપર કરો જીવન કરવો તમને ન હજે ! તેઓ તમારા અતિથિ છે, માટે તમારે તેમનાપર અદા રાખવી જોઈએ.

મને મારા વખાણુ સાંભળવાં ગમતાં નથી. પોતાનાં વખાણુ સાંભળવાથી નૈતિક અધોગતિ થાય છે. હું કુળાદ્ય, જયપરાન્ત લગ્નવાનને મોપી આ હડતમાં જોડાયો હતો. આપણી છત માટે મને ધન્યવાદ ન આપનાં ધન્યરતે ધન્યવાદ આપશો.”

આ ગીને પોતાનાં કર્તવ્યો બદલ ધન્યરતો આભાર માનવાની રીત એજ મહાત્માનું બૂપણુ છે.

તેઓ ત્યારે ઇંગ્લાંડ પહોંચ્યા, ત્યારે શ્રીમાન્ ગાંધીજી સાગ્ર થયા હતા ખરા, પરંતુ તેમની તંદુરસ્તી તદ્દન નષ્ટ થઇ ગઇ હતી. ગાંધીજી ઇંગ્લાંડમાં હતા, તેજ વખતે ઇંગ્લાંડને જર્મની સાથે લડાઈ શરૂ થઇ. આજુ ઇંગ્લાંડ લડાઈના પોષ્ટરોથી ગાજી ઉઠ્યું. મહાત્માજી પણ આ વખતે ઇંગ્લાંડમાંના હિંદીઓનું એક સ્વયંસેવક દળ ધારણ તૈયાર થયા. ધણા ખરા નેતાઓ નામ મેળવવા ખાતર ખીજના ઉકરો એને લડાઈમાં મોકલી પોતે પોતાના સંબંધીઓને બચાવી મોરચી બહાદુરીના દુશ્મન મારે છે, પણ મહાત્માજી તો પોતાનાં કુટુંબ સાથે નાંધી પડેલા એ દળમાં જોડયા. પરંતુ શરીર તે ડેટકું સદન કરે નહિ પણ આફ્રિકામાં લીધેલી દારૂ મહેનતને લીધે તેમની તંદુરસ્તી ખતરી હતી, આ નવો પરિશ્રમ વેલો તેમનાથી બની શકે તેમ નહોતું તેથી ડેટલાક મિત્રાની વિનંતિ પરથી તેમને હિંદમાં આવવું પડ્યું. ત્યારબાદ શ્રીમાન્ ગાંધીજી મરણ પામ્યા. હિંદમાં ગાંધીજી આવ્યા કે તરત ગાંધીજીનું અવમાન એ બે બનાવો એક સાથે બન્યા.

હિંદમાં આવ્યા બાદ ગાંધીજીને પ્રકુળ માન મળ્યું. પેર પેર દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા ગાંધીજી સર્વવ્યાપી થઇ ગયા. હિંદ સરકારે પણ “કૌમરે હિંદ” નો સોનાને માંદ આપી ગાંધીજીને માન આપ્યું.

તેઓ હિંદમાં આવી પગલાણી બેઠા નહિ. તેમણે તો હિંદની રિયતિ નિહાળવા આખા હિંદમાં મુસાફરી શરૂ કરી દીધી. મદ્રાસમાં એક નેતાએ તેમની બહુ સ્તુતિ કરી, પરંતુ તેના જવાબમાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે એ વખાણને પાત્ર હું નથી પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ છે, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પોતાનાં ચારિત્રના બળે જીવ્યા છે. હું તો કેવળ નિમિત્ત માત્ર હતો. આ રીતે ગાંધીજીએ હિંદના બેઠકાને લોકનાયક કેવો હોવો. જોઈએ તેમજ દર્શાવ આપ્યું છે નામ કે યશની જરા પણ પરવા ન કરતાં કેવળ કર્તવ્ય બળવડુ એજ લોક નાયકની ફરજ છે. યશની ઈર્ષ્યાવાળો લોકનાયક લોકનાયક તરીકે કદીપણ સફળતા મેળવી શકતો નથી, એ વાત મહાત્માજીનાં જીવન-પરથી સમજાય છે.

મહાત્મા ગાંધીજી એક વખત કલકત્તા જવાના હતા. કલકત્તામાં ગાંધીજીનું સૌથી પહેલું આગમન થતું હોવાથી લોકો તેમના આવવાની રાહ જોઈ બેઠા. આ પહેલાં કલકત્તાવાસીઓએ મહાત્માજીને જોએલા નહિ. બંગાળીઓ સાથે મહાત્માજીનો અત્યંત મંત્રધ પણ બહુ નહોતો. બંગાળીઓ તેમને તેમનાં કાર્યથીજ ઓળખતા હતા. મહાત્માજીને માન આપવા પ્રજા તલપાપક 'ચર્ચ' રહી. બાણુ લોકો પોતપોતાનો પોશાક-સજ્જ કરવા લાગ્યા. વિજ્ઞાયતી કપડાંવાળાની દુકાને ખૂબ ભીડ જમી, જેનજેતામાં ગાંધીજીનાં આગમનનો દિવસ પાસે આવ્યો. હાવરાનાં રેશનપર ખૂબ ધામધૂમ કરવામાં આવી. નાના પ્રકારના રંગની માળાઓ લટકાવવામાં આવી. એકઠી યએલી મેદનીના વિજ્ઞાયતી પોશાકોની બહારથી પ્લેટફોર્મ શોભી ઉઠ્યું હતું એવામાં ગાંડી આવવાની તૈયારી થઈ. બંગાળી-લોકોએ ગાંધીજી વિશે કંઈ અપૂર્વ ખ્યાલ બાંધી લીધો હતો ગાંધીજીનો પોશાક યુરોપિયન ઢગનો હશે,

તેમનાં પત્ની તો મેમસાહેબ જેવાંજ હશે. ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસતા હશે, સ્ટેશને ઉતરતાં આપણાં આદરમાનને તેઓ હસનાં હસતાં સ્વીકારશે એવા એવા ખ્યાલથી હાવરા સ્ટેશન પર એકલા ચએલા લોકો દ્વેન આવી કે તરત ફર્સ્ટ ક્લાસના ડગીઓ પાસે ધસવા લાગ્યા. ફર્સ્ટ ક્લાસના ડગીઓ ફરી વળ્યા, છતાં ગાંધીજીનો તો પતો નજ મળ્યો. છેવટે તેમણે ધાર્મ્ય કે કદાચ ગાંધીજી સેકન્ડ ક્લાસમાં હશે. લોકોનાં ટોળે ટોળાં સેકન્ડ ક્લાસ ખોળવા લાગ્યાં. પરંતુ ગાંધીજીનો તો પતોજ ન મળે. લોકો નિરાશ થયા. તેઓએ ધાર્મ્ય કે ગાંધીજી દ્વેનમાં નથી આપણી બધી મહેનત બરબાદ ગઈ. સર્વત્ર નિરાશા પ્રસરી ગઈ. કોઈએ કશું કે કદાચ ઇન્ટર ક્લાસમાં હશે. તરતજ લોકોએ ઇન્ટર ક્લાસમાં તપાસ માંડી. પરંતુ ત્યાં પણ પતો ન મળ્યો. પરંતુ તેમાં ગાંધીજી ત્રીજા વર્ગમાંથી અમખ્ય મજૂરી સાથે જરીજ માણુઓ સાથે ધક્કાધકીમાં ઠેસાતા પોતાનાં પત્ની સાથે ઉતર્યાં. લોકો અસ્તિ થયા. માથે કડીઆવાડી પાધડી, બાકું કુંકું ધોતીકેં, લાંબી આળવાણું અંગરખુ, આ પોશાકમાં ટોળાંનો વિશ્વાસતી પોશાક ઝોંજો પડી ગયો. વિશ્વાસતી પોશાકવાળાઓ ચરમાવા લાગ્યા. મહાત્માજી નો મહત્તા સમજાઈ ગઈ. બધા લોકો આદરમાનપૂર્વક તેમને લઈ આપ્યા.

ગાંધીજીનાઓ અને મહાત્મા ગાંધી—આ વખતે પરમેશ્વરે તેમના પર એક ભાર લાગ્યો જોલો નાખ્યો. જાંજાળીયામાં 'નીલ દર્પણ' નામનાં નાટકે ગાંધીજીનાઓનો જીવન ને પદેલાં લોકોમાં જાગૃતીનો કર્યો. તે પદેલાં સાધારણ માણસો એ વિશે કશું જાણતા નહિ. જે કે નીલ દર્પણને સમજ ગયે છે, તેમાં વર્ણવેલા જીવન

તો હવે નથી ચતા પરંતુ હજી ગળીવાળાઓ મજુરોપર જીવંત કરવામાં પાછું વાળી જોતા નથી. આ જીવંતનો સત્તાલ કેવળ શેઠ અને તોફાર વચ્ચેનાં મનુષ્યત્વને લગતો હોવાથી ગુલામી રદ કરનાર ઇંગ્લાંડના સોફોને તે ન જાણે.

ગળીવાળાઓનું પ્રધાન ક્ષેત્ર બિદારનો અપારણ્ય જિલ્લો છે. તેઓ ત્યાં ગળી ઉત્પન્ન કરી પરદેશ મોકલે છે. ગળી સારી જમીનમાં પેદા થતી હોવાથી સાહેબ લોકો ધોમે ધીમે જમીનદાર બન્યા છે. જમીનદાર અને તેમાં વળી ગોરી ચામડી, પછી પૂછવું જ શું. બધી જમીન સારી હોતી નથી. તેથી એ ગોરા જમીનદારોએ એવો નિયમ ઘડ્યો કે જે જે માણસ પાસે ફગદુપ જમીન હોય, તેણે પોતાની જમીન ગળા વાવવા માટે છોડી દેવી જોઈએ. બધી જમીન ન છોડાય તો ઓછામાં ઓછી વીરે અમુક જમીન તો આપવી જ જોઈએ. જેઓને ખેતર નહોત્ય, તેમણે પોતાનાં મકાનની આજુબાજુની જમીનમાં ઓછામાં ઓછી ૨૪૦ હાથ લાંબીને ૧૨ હાથ પહોળી જમીનમાં-ગળા વાવવી જોઈએ. ગળા પાક કે તરત ગોરા સાહેબ તે તપાસવા આવે, ધરનાં આંગણમાં હરે ફરે. ગરીબ પણુ આખરેદાર પ્રજાનાં જૈરને જુએ, આવી અવસ્થામાં આખરે તે દેખ રહે. આ સિવાય નાના પ્રકારના કર નાખી પ્રજાને ચુસી લેવાનું કાર્ય તો ગરીબ હતું. પરંતુ આપણા દેશી જમીનદારો પણુ એ બાળતમાં હોડે તેવા નથી માટે એ વાત જવા દઈએ. ગળીવાળા જમીનદારોના આવા જીવંતથી ધીમે ધીમે પ્રજામાં અમતોષ ફેલાયો. અમતોષમાંથી દંગોહિસાદ થવા લાગ્યાં. સરકાર હવે તંદરસ્ત રહી શકી નહિ. આ બાળતની સપાસ કરવા માટે મિ. ગુરસે ગયા એ દયાળુ. ગોરાંએ જમીનદારોના જીવંત વિષે

રિપોર્ટ કર્યો. પરંતુ એ રિપોર્ટ સર્વેનો પ્રકાશન ન જોગો. એ રિપોર્ટમાં વર્ણવેલાં કાળાં કામો જાહેરમાં પ્રગટ કરવા યોગ્ય નહિ દેખા કે જોયો એ રિપોર્ટ સરકારી દરમાં છુપાઈ રહ્યો. ગળીના બળમાં હેરો જમનીએ આગ ફેલાવી. સામાયિક ઉપાયથી કૃત્રિમ ગળી તાર કરી જમનીએ જાળરમાં મૂકી. ખેતીવગર, જમીનવગર, પ્રજા વગર કરી જનના જીવન વગર જોડાં યંત્રરૂઢે ગાડેગાડ ગળી ઉત્પન્ન થવા લાગી. જમનીને કંઈ ગરીબ મિકારી પ્રજા નથી કે ગળીવાળા અડખાંઓ તેમને દયાની શકે. આ રીતે હરિદ્વારમાં દારી ગળીવાળાઓ ક્રિકર્નબમ્ થઈ ગયા. પરંતુ ગળીવાળાઓ કંઈ ઓછા ઉંચે તેવા નહોતા. તેઓએ જાહેર કર્યું કે હવેથી “અમે અમારી પ્રજા પર દયા કરી તેમને ગળીની ખેતી કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરીએ છીએ. દરેકને લેવાતી જમીન પાછી સોંપીએ છીએ, પરંતુ તે જલ્દ તેમણે અમને પુષ્કળ કિંમત આપવી પડશે જો. સમટા ફીશન ન આપી શકે તેમણે કાયમને માટે મદેસનનો વધારો સદન કરવો પડશે.” આ દયાળુ દુકમથી પ્રજાં વિદૂરી. દંગો ઉડ્યો હવે શો ઉપાય તે વખતે ૧૯૧૬ ની સાલ આસતી હતી. સ્કૅનોમાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી. એ કોંગ્રેસમાં ગળીવાળા જમીનદારોની પ્રજાએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા, અને આ જીવનમાંથી બચાવવા માટે કોંગ્રેસને વિનંતિ કરવામાં આવી. તેઓએ અરજ કરીકે કોંગ્રેસે સરકારને કહી એક કમિટી નીમાવવી, એ કમિટીમાં સરકારી ને ખીનમરકારી જાને જાતના પ્રતિનિધિઓ રહેવા જોઈએ. એવું પણ નહીં થયું કે મહાત્મા ગાંધી પોતે આવે દરાવ કોંગ્રેસમાં મોકલે. પરંતુ તેઓએ બિદારના ગળીવાળાઓનો પ્રદેશ જોયો નહોતો. તે સંજયી કશું જાણતા નહોતા. તેથી તેઓએ અખારદયમાં જઈ તપાસ કરવાનું નહીં કર્યું.

૧૯૭ માં તેઓએ એ કાર્ય પાર પાડવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ મુંબઈફરપુર ગયા. ત્યાં બિહાર પ્સેન્ટર્સ એસોસિએશનના સેક્રેટરી અને તિરહત વિભાગના કમિશનર ને મળ્યા. તેમણે કમિશનર મિ. મર્શેડ સાહેબને કહ્યું કે ગળીવાળાઓ પ્રજાપર જુલમ કરે છે, તે વાતમાં સત્ય કેટલું છે, તે શોધવા માટે બિહાર આવવું પડ્યું છે. કમિશનર બહાદુર ગાંધીજીને જરામર ઓળખતા હતા. તેથી તેઓ મીઠાં વચનોથી મહાત્માજીને મનોપી પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે “તે બાબત તમારે કશી ચિંતા રાખવી નહિ, આપ સુખેથી પાછા વળો. સરકારે આ બાબત તપાસ શરૂ કરી છે.” મહાત્માજીએ કહ્યું. “હું પાછોતો કેમ વળી શકું? મને મારા બાઈઓ પર જુલમ થઈ રહે છે એવી ખબર મળી છે તો પછી એ વાતની મત્વતા તપાસ્યા સિવાય હું કેવી રીતે પાછો જઈ? મારે પરિસ્થિતિ તપાસવી જોઈએ. હું તમને આ બાબતમાં મદદ કરવા માગું છું.” કમિશનર સાહેબે કહ્યું. “આપની મદદની જરૂર નથી. આપ આ કાર્યમાં ન પડો તો સારું.”

અમ્પારણના મેજિસ્ટ્રેટ અને મહાત્મા ગાંધી—કમિશનર સાહેબે જણવ્યું કે ગાંધીજી કરી પાછા ચાલ્યા જશે. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા ગાંધીજીને કમિશનર સાહેબ બરાબર ઓળખતા નહોતા. તેઓ તો એકલા મુંબઈફરપુરથી મોતીદારી ગયા. મોતીદારી અમ્પારણ જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે. અમ્પારણના મેજિસ્ટ્રેટ કર્મચીર ગાંધીજીને કાયદાની કક્ષમ વડે જાણવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે ગાંધીજી પર નોટિસ મોકલી કે “તમારા આવવાથી જિલ્લામાં શાંતિનો ભંગ થવાનો સંભવ હોવાથી આ નોટિસ વાંચ્યાબાદ તમારે અમ્પારણ છોડવું. નહિતો સજા કરમાં આવશે.”

સમ શા માટે ? ગરીબોનું દુઃખ ટાળવા માટે સમ ? ગાંધીજી એવી સમયી કરતા નથી. તેમણે મેજિસ્ટ્રેટને લખી મોકલ્યું કે “ હું પાછો કેવી રીતે જઈ શકું ? પ્રજાપરના જીવનની તપાસ કરવા માટે મેં સ્વેચ્છાપૂર્વક આ કાર્ય હાથમાં લીધું છે, તો પછી મારાં અંતઃકરણ વિરુદ્ધ હું કેવી રીતે વરતી શકું ? હું આપની આજ્ઞા માની શકું તેમ નથી. તે સમયે આપને જે કંઈ સમ કરવી પડે, તે હું આનંદપૂર્વક સ્વીકારીશ.” મેજિસ્ટ્રેટ પોતાનો હુકમ જારી રાખ્યો. મહાત્માજીને અદાલતમાં હાજર થવ નો હુકમ થયો. મહાત્માજી મોતીહારીની અદાલતમાં ગુનેહગાર રૂપે આવી ઉભા. અદાલતમાં લેક્ષના ટોળેટોળાં મળ્યા હતાં. વકીલ મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા દોડી આવ્યા હતા, દરેકના મનમાં બીક પેસી ગઈ હતી. પરંતુ ગાંધીજી નિર્ભયચિત્તે ઉભા હતા. તેઓએ તો પ્રથમથીજ કહી દીધું હતું કે “ મને ૧૪૪ મી કસમ મુજબ ગુનેહગાર કરાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તે કસમની જરૂરથી છે, તે હું સમજી શકતો નથી. કમિશનર સાહેબ પણ બમમાં પડ્યા છે, તેમણે મારા ઉદ્દેશ સંબંધમાં ખોટો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. પરંતુ મેં સાધારણ પ્રજાનાં હિતને માટે જે કાર્ય માથે લીધું છે, તે છોડી શકીશ નહિ. માટે હું આ નિશ્ચો છોડી જઈ શકું તેમ નથી. કાયદો તોડ્યા સમયાત્મને જે કંઈ સજા થાય તે ભોગવવા હું તૈયાર છું. કમિશનર સાહેબે કહ્યું કે તમે અહીં ઉશ્કેરણી ફેલાવવા આગા છો. આ વાત હું દહતા સાથે ના કશુંક કઈ છું મારો ઉદ્દેશ તો ખરી વાત શી છે, તે જાણવાનો છે. મને કંઈપણ હરકત કર્યા વગર મારું કામ કરવા દીધું હોત તો બધી ગરજ સારી થઈ જત.” આ વખતે ગુનેહગારનાં પાંજરામાં ઉભા રહી તેમણે એ કરાર કર્યો કે—” હું અદાલતની અનુમતિથી હું કામાં કાયદો તોડ્યાનું જણાવું છું. રથનિક અ-

મહદારો સાથેના મતભેદ સિવાય કાયદો તોડવાનું બીજું કશું કારણ નથી. હું મારા સ્વદેશપ્રેમીઓનાં હિત માટે અહીં આવ્યો છું, તે સિવાય અહીં આવવાનો બીજો કોઈ હેતુ નથી. ગળીવાળા સાહેબો પ્રજાપર બરાબર ભાવ રાખતા નથી, તેથી એ દુઃખી પ્રજાની માગણી પરથી મારે અહીં આવવું પડ્યું છે. પરંતુ ખરી સ્થિતિ જાણ્યા સિવાય હું આ કાર્યમાં હાથ નાખી શકતો નથી. મને આશા છે કે સરકાર અને ગણીવાલાઓ અને મને સત્ય વાત બોળવામાં મદદ કરશે. મારે અહીં આવવાનો ઉદ્દેશ આ સિવાય બીજો કંઈ નથી. મારા આવવાથી અહીં ઉરેકરણી ફેલાશે, એમ હું ધારતો નથી. આવી બાબતનો મને ખાસ અનુભવ છે. પરંતુ સત્તાવાળાઓએ એ વાત વિચારી જોઈ નથી. સરકારને બીજાની નજરે જોવું પડતું હોવાથી એ વાતનો વિચાર કરવાનો સમય ન મળે એ સ્વાભાવિક છે. માટે શાંત પ્રજાની માફક કાયદો માનવો જોઈએ. કાયદાનો અંગ કરવાથી હું જેના ઉપકાર માટે અહીં આવ્યો છું, તેને પણ તુકસાન થશે એ હું જાણું છું. પરંતુ એમનાં બધાં માટે મારે તેમનો સાથ ન તગવો જોઈએ. એમની સાથે રહું તો જ તેમનું બહુ કરી શકું તેમ હોવાથી તેમને ખાતર મારે આ જિલ્લો તથા ન જવું જોઈએ. એવી મારી દહ ધારણા પએલી હોવાથી સરકાર અને જગપૂર્વક ન ખસેડે ત્યાં સુધી હું અહીંથી જવાનો નથી. હું જાણું છું કે મારા કર્તાઓ હિંદમાં સર્વત્ર અનુકરણીય મનાય છે, તેથી હું દરેક પગલાં ભરતાં બહુ વિચાર કરું છું. મહુ વિચાર કર્યામાદ મેં નકી કર્યું છે કે ચાલુ શાસનપદ્ધતિમાં જે આત્મ-સન્માન જાગવું હોય તો આવી સ્થિતિમાં કાયદાનો અંગ કર્યા સિવાય છૂટકોજ નથી. હું સરકારની દયા માગતો હતો. મારે ખાસ જણાવવાનું છે કે હું શાસનપદ્ધતિ તરફ શ્રદ્ધાહીન થઈ આ

પગનું ભર હું એમ ધારવાનું નથી મેં ; ચાલુ શાસનપદ્ધતિ કરતાં ઉચ્ચતર વિવેકનાં શાસન યુજ્ય ગારું કર્તવ્ય નહીં કહું છે.”

મેજિસ્ટ્રેટ વિચારમાં પડ્યા. ઉપરીઓની મંજૂરી સિવાય ફેંસલે આપવા જેટલું સાહસ કરવાની હિંમત ન આવી. તેમણે મરગરને પૂછ્યું. સરકારે ગાંધીજીને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના જુન માસમાં ગળીરાળાઓના જીવનમાં સંઘર્ષ તપાસ કરવાને એક કમિટી નીમણું મહાત્માજી તેના સમક્ષ બન્યા. કિસેમરમાં બિહારની કારોબારી દૌસિયની સઆમાં મિ. મોડે આ જીવનમાં ૨૫૪ ભાષામાં સ્વીકાર કર્યો એક જીલ્લા પામ થયું. વીધે અમુક જમીન છોડી દેવાનો સલામ રજો નહિ પ્રથમ કરતાં કેટલીક સગવડ મળી. ગળીરાળાઓના જીવનમાંથી અપારવ્ય જિજ્ઞાસી પ્રગળ્યે થોડે ધણે અંશે સુક્તિ મેળવી

ખેડમાં સત્યાગ્રહ — ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં ખેડજિલ્લામાં અનાવૃત્તિ થી ભારે સકટ ઉપરિથત થયું. પ્રજાના ધરમાં અનાજ નહોતું, અનાજ ખરી દવાના પૈસા નહોતા. છતાં સરકારી મહેસૂલનો ભરવાનું હતું. દુકાળના વખતમાં મહેસૂલ ભરવા સગમ એક નિયમ છે કે દુકાળ પડે ત્યારે મહેસૂલ ન ભરવું પણ જેટલો પાક ટેવો હોય તેના કુ કરતાં વધુ પાક ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો મહેસૂલ ભરવું જોઈએ આ નિયમ બરાબર પાળમાં આવે તો કંઈ ખોટો નથી આ વિષે સરકારી અમલદારોએ મામે મામે ફરી કેટલો પાક ઉતર્યો તેની તપાસ કરી. કાંઈ પણ જગાએ ચાર આનીથી વધુ પાક ઉત્પન્ન થાય તેમ નહોતું. છતાં અમલદારોએ તો મહેસૂલ લેવાનું નહીં કહ્યું. જોયો આ વર્ષે મહેસૂલ નહિ આપવું પડે, એવી આશાથી શાંતિ ભોગવતા હતા, તેઓને હુકમ નામાં આવ્યો કે જેમ જુને તેમ જુલદી મહેસૂલ ભરી જવું. ગરીબ

પ્રજા પોતાનું સર્વસ્વ વેચી મહેસૂલ ભરવા લાગી. પરંતુ અધુ વેચનાં છતાં. મહેસૂલની રકમ તો પૂરી ન થઈ હવે શો ઉપાય કરવો ? હજી વેચ્યું, ગાયો વેચી, ભવિષ્યની આશાપર હઠનાળ ફેરવી છતાં એસા તો પૂરા ન થયા, હવે શો ઉપાય ? આ સ્થિતિની ખમર ગાંધીજીને મળતાં તેઓ બહુજ દુઃખી થયા. ગરીબોના આર્તનાદ તેમનાં કાનમાં અથડાવા લાગ્યા. તેમણે ગરીબોનું પ્રતિનિધિ મડગ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર પાસે મોકલ્યું એ પ્રતિનિધિ મડગનો એ ઉદ્દેશ હતો કે ગમે તે રીતે આપણા દુઃખો કમિશનર સાહેબને જાહેર કરી મહેસૂલ ભરવાનો હુકમ રદ કરાવવો પરંતુ કમિશનર ન હોય તેમનું ખરું દુઃખ ન સાંભળ્યું.

ગાંધીજીએ જોયું કે કાર્ય સહેજમાં સરે તેમ નથી. વધુ મહેનતની જરૂર છે તેઓએ ખેડા જિલ્લામાં મુસાફરી કરી તપાસ કરી પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી. તેમણે ખેડુતોને સમજાવ્યું કે:-“ આવી સ્થિતિમાં મહેસૂલ ન ભરવી એ કઈ ગેરવાજમી નથી છતાં સરકાર સહજમાં હંકારે નહિ પરંતુ તમારે સરકાર ગમે તેટલો જુલમ કરે તોપણ મહેસૂલ ભરવાની ચોક્કસી ના પાડવી. તમારાં ઘરપર જમી આવે તો પણ તમારે તમારી પ્રતિજ્ઞામાંથી ચળવાનું નથી બધા એકત્ર થાઓ, મહેસૂલ ભરતી છોડી દો. ઉશ્કેરાયા વગર કર્નૅલ બળવો સત્યાગ્રહ શરૂ કરો તમારી દહતા જોઈ સરકાર હગમગશે. ” આવો ઉપદેશ ખેડા જિલ્લાની પ્રજાએ માથે ચડાવ્યો સેંકડો લોકોપર જમી આવી. પરંતુ પ્રજા પક્ષ આગ રહ્યો કાંઈએ મહેસૂલ ન ભરી.

આ વખતે મુંબાઈ સરકારે એક જાહેરનામું પ્રગટ કરી મહાત્મા ગાંધીજીની વર્તણૂકને વખોડી કાઢી. સરકારે જાહેર કર્યું કે પ્રજા મહેસૂલ

પગલુ ભરે છુ એમ ધારવાનું નથી મે ,ચાલુ શાસનપદ્ધતિ કરતાં ઉચ્ચતર વિવેકનાં શાસન મુજબ મારું કર્તવ્ય નક્કી કરું છે.”

મેનિસ્ટ્રેટ વિચારમા પડ્યા. ઉપરીઓની મંજૂરી સિવાય ફેસલે આપવા જેટલું સાહસ કરવાની હિંમત ન આવી. તેમણે મરદારને પૂજાવ્યું. સરકારે ગાંધીજીને છોડી મૂકવાનો, હુકમ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના જુન માસમા મળીરાજાઓના જીવન સંબંધી તપાસ કરવાને એક કમિટી નીમાઈ મહાત્માજી તેના સમ સદ્ બન્યા ડિસેમ્બરમાં બ્રિટીશની કારોબારી કૌસિનની સભામાં મિ. મોડે આ જીવનનો રપટ બાપામા સ્વીકાર કર્યો એક બીજા પામ થયું. વીથે અમુક જમીન છોડી દેવાનો સરાન રહ્યો નહિ પ્રથમ કરતાં કેટલીક સગવડ મળી. મળીરાજાઓના જીવનમાંથી અપારવ્ય જિજ્ઞાસી પ્રજાએ થોડે ઘણે અંશે મુક્તિ મેળવી

ખેડામાં સત્યાગ્રહ — ઈ સ ૧૯૧૮ માં ખેડા જિલ્લામાં અનાવૃષ્ટિ થી ભારે સકટ ઉપરિથત થયું પ્રજાના ધરમા અનાજ નહોતું, અનાજ ખરી દવાના પૈસા નહોતા. છતાં સરકારી મહેસૂલનો ભરવાનું હતું હુકમના વખતમા મહેસૂલ ભરવા સમય એક નિયમ છે કે હુકમ પડે ત્યારે મહેસૂલ ન ભરવું પણ જેટલો પાક ટેવ્યો હોય તેના રૂ કરતાં વધુ પાક ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો મહેસૂલ ભરવું જોઈએ આ નિયમ બરાબર પાળમા આવે તો કંઈ ખોટો નથી આ વિષે સરકારી અમલદારોએ ગામે ગામે ફરી કેટલો પાક ઉતર્યો છે તેની તપાસ કરી કોઈ પણ જગાએ ચાર આનીથી વધુ પાક ઉત્પન્ન થાય તેમ નહોતું. છતાં અમલદારોએ તો મહેસૂલ લેવાનું નક્કી કર્યું જેઓ આ વર્ષે મહેસૂલ નહિ આપવું પડે, એની આશાથી શાંતિ ભોગવતા હતા, તેઓને હુકમ કરવામા આવ્યો કે જેમ અને તેમ જતી મહેસૂલ ભરી જવું, ગરીબ

પ્રજા પોતાનું સર્વસ્વ વેચી મહેસૂલ ભરવા ત્રાગી. પરંતુ મધું વેચનાં છતાં મહેસૂલની રકમ તો પૂરી ન થઈ હવે શો ઉપાય કરવો ? હજી વેચ્યું, ગાયો વેચી, ભવિષ્યની આશાપર હકનાળ ફેરવી છતાં પેસાં તો પૂરા ન થયા, હવે શો ઉપાય ? આ સ્થિતિની ખમર ગાંધીજીને મળતાં તેઓ બહુજ દુઃખી થયા. ગરીબોના આર્તનાદ તેમનાં કાનમાં અથડાવા લાગ્યા. તેમણે ગરીબોનું પ્રતિનિધિ મંડળ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર પાસે મોકલ્યું એ પ્રતિનિધિ મંડળનો એ ઉદ્દેશ હતો કે ગમે તે રીતે આપણા દુઃખો કમિશનર સાહેબને જાહેર કરી મહેસૂલ ભરવાનો લુકમ રદ કરાવવો પરંતુ કમિશનર મ કેએ તેમનું ખરું દુઃખ ન સાંભળ્યું.

ગાંધીજીએ જોયું કે કાર્ય સહેજમાં સરે તેમ નથી. વધુ મહેનતની જરૂર છે. તેઓએ ખેડા જિલ્લામાં મુસાફરી કરી તપાસ કરી પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી. તેમણે ખેડુતોને સમજાવ્યું કે:-“ આવી સ્થિતિમાં મહેસૂલ ન ભરવી એ કંઈ ગેરવાજમી નથી છતાં સરકાર સહજમાં હકશે નહિ પરંતુ તમારે મરકાર ગમે તેટલો જુલમ કરે તોપણ મહેસૂલ ભરવાની ચોક્ખી ના પાડવી. તમારાં ઘરપર જમી આવે તો પશુ તમારે તમારી પ્રતિજ્ઞામાંથી ચળવાનું નથી બધા એકત્ર થાઓ, મહેસૂલ ભરવી છોડી દો. ઉસ્કેરાયા વગર કર્તવ્ય બજાવો સત્યાગ્રહ ચરૂ કરો. તમારી દૃઢતા જોઈ સરકાર કમગમશે. ” આવો ઉપદેશ ખેડા જિલ્લાની પ્રજાએ માથે ચઢાવ્યો સેંકડો લોકોપર જમી આવી. પરંતુ પ્રજા પક્ષ અડગ રહ્યો કાંઈએ મહેસૂલ ન ભરી.

આ વખતે મુંબાઈ સરકારે એક જાહેરનામું પ્રગટ કરી મહાત્મા ગાંધીજીની વર્તણૂકને વખોડી કાઢી. સરકારે જાહેર કર્યું કે પ્રજા મહેસૂલ

ન ભરે એ બહુજ ખોટું કાર્ય છે, પ્રજાની હાનત તપાસી વ્યવસ્થા કરી અથવા મહેસૂલ ભરવું ન ભરવું એ નક્કી કરવાનું કાર્ય સરકારનું છે. પ્રજાનું નથી જરૂર પડતા સગકાર પોને પ્રજાપર ક્યા મતાનસે બીજી તરફથી મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું કે - ગભરાનો પારો પ્રજાપર છે. રાજ્યશાસન પ્રજાના મતપર ટકી રહેવું છે. પ્રજાની સમતિ નગર કોઈ પણ સરકારની નીતિ ટકી શકતી નથી. આ રીતે બને તરફથી તકરારો જાહેર થતા લાગી પ્રજા મહાત્માજીના વચનોને વેવ્યાક્રમ માની અચળ રહી પરિણામે પ્રજાની જીત થઈ સગર હક ઊડી સરકારે હુકમ કર્યો કે હવેથી જે માણસો ગરીબ છે, તેનું મહેસૂલ રદ કરવામાં આવે પરંતુ ધનનાન બેકુનોને મહેસૂલ ભરવી પડશે. આ હુકમમાં અન્યાય નહોતો. તેથી મહાત્માજીએ એ હુકમ માનવાની પ્રજાને સલાહ આપી. પ્રજા ગાંધીજીના વચનો માન આપી શકે તો ધર્મ.

હેતુ મહાયુદ્ધમાં જ્યારે બ્રિટિશ પ્રજા પોતાની બધી શક્તિ શત્રુને દરાવવામાં તાપરી રહી હતી તે વખતે હિંદુ તેને મદદ કરવામાં પાછું વાળી જોયું નહોતું. ખેડા જિલ્લાના કે જે હમણાં સરકારની અવ કૃપામાંથી મુક્ત થયો હતો તેની પાસે ગાંધીજી લશ્કરમાં જોડવા મટે માણસોની માગણી કરવા ગયા હતા તે જિલ્લામાંથી પણ કેનાક લોકો અગ્રેજોને મદદ કરવા લશ્કરમાં જોડાયા હતા જે ગાંધીજી અપારણ્ય અને ખેડામાં અગ્રેજ સરકાર સામે ઝૂકતા હતા તેમ ગાંધીજી સરકારને ટકાની રાખવા ખાતર લશ્કરમાં જોડવાને પ્રજાને વિનવે કરવા નાગ્યા, તેપરથી ગાંધીજીના હૃદયની ત્રિશુલતા જણાઈ આવે છે તેમણે લશ્કર માં જોડાવાને માણસોની માગણી કરતા ખેડાની પ્રજાને કહ્યું કે - અગ્રેજો સાથે હિંદનું નથીય જોડાયું છે. અગ્રેજોના રજને નુકસાન

પહોંચતાં હિંદને પણ તુકસાન પહોંચશે. અંગ્રેજનો શત્રુ આપણો શત્રુ છે, એમ માની આપણે ઇંગ્લાંડને મદદ કરવી જોઈએ. દુઃખમાં કરેલા ઉપકારો વિચારે પડતા નથી. માટે ઇંગ્લાંડની આ મુશ્કેલીમાં આપણે જો તેને મદદ કરીશું તો અંગ્રેજ જાતિ વિજય મળે કહી પણ આપણા ઉપકારો વિસરી જશે નહિ. અ.પણે કરેલા ઉપકારોના ધનામ દાખલ સરકાર આપણે જવાબદાર શાસનપદ્ધતિ આપશે. આ સિવાય સ્વરાજ મેળવવાની યોગ્યતા મેળવવાનો બીજો ઇલાજ નથી જે જાતિ બીજાની મદદ વગર પોતાના દેશને બચાવ કરી રાકે, તેજ જાતિ સ્વરાજને લાયક છે. માટે આપણે આપણા દેશના બચાવની શક્તિ મેળવવી જોઈએ. આવો સુયોગ કદીપણ મુમાવશે ન જોઈએ.” મહાત્માજીનો ઉપદેશ અર્થ ન ગમે નાના સરખા એકા જિલ્લામાંથી અને આગુમાજીનાં સ્થાનમાંથી ૩ થી ૪ હજાર શાશુસો લશ્કરમાં જોડાયાં. બધો જુવન બૂધી જઈ એકાની પ્રજા પોતાનું લોહી રેડવા તૈયાર થઈ ક્યા દેશના ઇતિહાસમાં આવી ઉદારતાની વાત લખેલી છે ?

ફાલેટ એક્ટ—જેલમાં મહાન વિગ્રહમાં કોઈ પણ અંગ્રેજ વ્યક્તિગત સ્વાર્થને ખાતર સમગ્ર અંગ્રેજજાતિને તુકસાન ન કરી એસે એ ખાતર, સામ્રાજ્યની રક્ષા ખાતર, એક કાયદો અમલમાં મુકાયો હતો. કોઈ પણ માણસપર સંદેહ આવતાંજ તેને પકડી સજા કરવી, તે મજબૂર અપીલ પણ ન ચાલી શકે એવો એ કાયદોનો મર્મ હતો. ઇંગ્લાંડની પેટ હિંદમાં પણ એવાજ કાયદો અમલમાં મુકાયો હતો. પરંતુ એ કાયદોનો અમલ હિંદમાં બહુ ભારે થયો. અંગ્રેજોને હિંદમાં સર્વત્ર રાજત્રોહની ગંધ આવવા લાગી. સેંકડો હજારો માણસોને ફક્ત શકાપરથીજ કેદ કરવામાં આવ્યાં. એને પરિણામે

કેટલાય નિર્દોષ માણસો ગાંડા બની ગયા, કેટલાયે આપઘાત કર્યા. દેશમાં મર્દત્ર આ કાયદા વિરુદ્ધ ભારે પોકાર ઉઠ્યો. સરકારે આ આમતની તપાસ કરવા ખાતર રોલેટ સાહેબનાં સરનશીનપણાં નીચે એક કમિશન નીમ્યું તેમા દેશી સમાસદ પણ નીમાયા. કમિશને દેશની સ્થિતિ તપાસી એક રિપોર્ટ ધડી કાઢ્યો. એ રિપોર્ટ પરથી રોલેટ એકટ ધણ્યો. પરંતુ તે પુરેપુરો પાસ થયો નહિ; તેમાંથી થોડી બાબતો રદ કરવી પડી છતાં જે કાયદો પાસ થયો તે હિંદ વાસીઓને ભારે અપમાન કરે તેવો હતો. ધારાસભાના દરેક લોક-નિયુક્ત સભાસદો તેનો વિરોધ કર્યો, પણ સરકારે પોતાના સમાસદોની બહુમતથી એ કાયદો પસાર કરાવ્યો જે હિંદુ લગાઈ દરમિયાન ધનને માણસોનો ભોગ આપ્યો હતો, તે હિંદને લગાઈ પૂરી થવાગ્યાદ આ કાળા કાયદાની સજા થઈ. હિંદુ બળભગા ઉઠ્યું. આ કાયદાએ હિંદમાં સર્વત્ર અચાન્તિ ફેલાવી દીધી.

ગાંધીજીએ આ કાયદા વિરુદ્ધ ભારે પોકાર ઉઠાવ્યો આ કાયદાથી મનુષ્યના સ્વાભાવિક ને વ્યક્તિમત સ્વાધીનતા લુટાઈ છે, એવું તેમણે બંદોર કર્યું. અને એ કાયદા સામે વિરોધ કરવા ખતર સહાગ્રહ કરવો જોઈએ એમ પણ નકી કર્યું. મહાત્માજી સત્યાગ્રહ કરવાનું લોકોને સમજાવવા લાગ્યા. ૩૦ મી માર્ચે આખા હિંદમાં દડનાળ પડી લોકોએ ઉપવાસ કર્યા, મંદિરોમાં ને મંદિરોમાં પ્રાર્થના થઈ.

રોલેટ એકટ લગાઈ વખતે આસતા કાયદાને ટકાવી રાખવા ખાતર ધડવામાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લાન્ડમાં જ્યારે લગાઈ વખતે આસતો કાયદો રદ થયો, ત્યારે હિંદને તેવીજ જાનના કાયદામાં જડવાનું

કથું પ્રયોગન નહોતું. રાજપ્રોહીતે માટે સાધારણ કાયદાનો ક્યાં તોટો છે, કે તેને બદલે ખાસ નવો કાયદો ઘડવાની જરૂર પડે ? શક પડતાંજ નામનો કેમ ચનાવી કોઈ પણ નજરકેદ રાખવાની પદ્ધતિ બહુજ કરપીયુ છે. એથી ખરા ગુનેહગારની સાથે નિર્દોષ પણ ફમાઈ ગય છે. કેટલાક પોસિમના તરફોમાં ફમાઈ પડે છે આમ હોવાથી ફોપેટ એક્ટ વિરૂદ્ધ મહાત્માજીના પક્ષમાં ઘણા લોકો ભળ્યા. સયામક દિવસ દિલ્હીમાં ૩૦ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ને રાજ ઉજવવામા આયા તે દિવસે દિલ્હીમા ગોળીમાર થયા. દિલ્હીના સરિયામ રસ્તો લોહીરાણો થયો. ૫ દે એપ્રિલે હિંદનાં દરેક મોટાં શહેરોમાં મખન હડાણ પડી. દરેક શહેરના લોકોએ સલા બરી કરાવો ઘડી શહેનશાહને પોતાનુ દુઃખ જણાવ્યું. ૯ મી એપ્રિલે મહાત્માજી દિલ્હીનો સ્થિતિ નજરો-નજર જોવા મુંબઈથી દિલ્હી રવાના થયા. મરકારે તેમને રસ્તામાંજ પકડ્યા, અને વળતી દેનમાં પાછા મુંબઈ તરફ રવાના કરી દીધા. પરંતુ સરકારની નીતિ શુભ રહેતી હોવાથી લોકોએ તો જાણ્યું કે ગાંધીજીને પકડી કોઈ અજાણે રમતે લઈ જવામાં આયા છે. એક ક્ષણમાં આખું હિંદુસ્તાન ખળભળી ઉઠ્યું. પંખમમાં ભવંકર દાવા-નંગ સળગ્યો. કેટલાય લોકો માર્યા ગયા; કેટલાય ગુરુસ્થો લૂટાયા. હાર્શનમે અથવા લસરી કાયદો જાહેર થયો. જનરલ ડાયર જાનિયાન વાલા આગમાં સેંકડો ભારતનાંસીઓને કાન કરી અમરપદ મેળવી ગયો. અમનાવાડ ને વીરમગામમાં ભવંકર તોફાનો થયા, પરંતુ પંખમનાં તેફાનોમાં એ તોફાનો ઢંકાઈ ગયાં.

જાનિયાનવાલા આગની લોમહર્ષણ ઘટનાનું વર્ણન શું કરવું- અગ્રેજ સત્તાપર એ ન જૂસી શકાય તેવી બદનામી છે. પાશ્વિત્ય સુરાગની એ ભવંકર કસોટી છે. હિંદ જૂતકાળની ખંધી વાતો બધી.

મરું છે, અને ભૂલી જશે. પણ જાણિયાનવાલ માગને કદી પણ ભૂલી શકશે નહિ.

આ ભા.કર ખુનરેજીએ હિંદીઓને પોતાની અવસ્થાનું જ્ઞાન કરાવી દીધું. કોઈનાં મીઠાં વચનોથી જો કંઈ જુમાય તેમ નથો. સ્વ-કારે આ બનાવની તપાસ કરવા વિધાયતથો હિંદુ સાહેબને મોકલાયા ગોરા સમીતીએ જેમ બને તેમ પોતાની જાતિનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ હિંદી સમીતી તેમની સાથે એકમત થઈ શક્યાં નહિ. તેઓએ જુને રિપોર્ટ બહી કાઢ્યો સરકાર પણ આ ભા.કર બનાવપર ઢાંકપિટોડો કરી ચકી નહિ; ડાપરને હિંદુમાધી, રાજ અ પ વામાં આવી. પરંતુ ગોરાઓને આ ન મરું. તેમણે ડાપરને હિંદુને ને પોતાને રક્ષણ કરતાં માની એક ફંડ ઉતરાવી ભેડ ક્યું. જ્યારે હિંદુપર આવી નાદીરશાની ચલાવનાર ડાપરને 'વિધાયનના ને હિંદુની ગોરી પ્રજા આવું માન આપે ત્યારે પત્રી એ ગોરા લોકો સાથે સદકાર કરવાથી શો ફાયદો ? ધણાખરા ઉદાર દિલના અંગ્રેજોએ પણ આ કાર્યને વખોડી કાઢ્યું. પરંતુ તેથી તેઓ અંગ્રેજ જાતિમાં વખોડાવા માગ્યા, હિંદુનાં જિગરમાં સખત ચોટ લાગી.

ખીલાફત અને ગાંધીજી—સમગ્ર વખતે તુર્કીએ જર્મનીનો પણ લીધો હતો. આ લગ્નમાં મદદ કરવા માટે લાખો હિંદીઓ સરકારમાં જોગાઈ અંગ્રેજોના યત્રો સાથે લડવા ગયા હતા. પરંતુ તુર્કીનો સુલ્તાન નો મુમત્તાનો ધર્મના મુખ્ય ખવીફ ગણાતો. ઇસ્લામી ધર્મના ખવીફ સામે ખરા મુસલમાનો કદી પણ તરવાર ન ઉપાડી શકે. તેથી હિંદુના ઇસ્લામીઓને મનાવવા ખાતર ઉગ્રતાના ને વખતના રમ પ્રધાન લોખંડ જ્યોત્તે એક ભાગજુમાં જણાવ્યું કે:-
“આ લગ્ન તુર્કી સામે નથી પણ જર્મની સામે છે. મિત્રરાજ્યોની

જીત થતાં તુર્કીને અખડ રાખવામાં આવશે. ખતીફને કશું હુકસાન કરવામાં નહિ આવે.” હિંદી મુસલમાનો ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાનનાં વચનનો પર વિશ્વાસ રાખી પોતાના પૂજ્ય ખતીફનાં મૈ-થો સામે ઘડવા. ખતીફનું સૈન્ય હાર્થું; ઇસ્લામીઓ સામે તરવાર ખેંચી લોહીની નદીઓ ચલાવી. અંગ્રેજોનો જય થયો. પણ મિત્ર-રાજ્યોએ પોતાનું વચન ન પાળ્યું. ખુદ વચન આપનારે પોતાનું વચન પાળવાને આનાકાની બતાવી. તુર્કીના કક્કા કરી નાખવામાં આગ્યા, ખતીફના તાગ્યામાં યુરોપમાં કેવળ ફ્રાન્સનીનોપક્ષ રહ્યું, તે પણ મિત્રરાજ્યોના આશરો નીચે. તુર્કીની આ દશા જોઈ ઇસ્લામીઓ રાતાપીગા બની ગયા. મહાત્મા ગાંધીજીએ જોયું કે હિંદનાં રાજનૈતિક ગમનને વિષે કાળા વાંદળાંનો સંચાર ચાલ્યો છે. ઉરફરાયલા મુસલમાનોને શાંત કરવામાં નહિ આવે, જો હિંદના સાત કરોડ મુસલમાનો મુસલમાની ધર્મને નામે ઉરફરાશે તો લેવકર અનર્થ થશે તેઓ આ અનિવાર્ય ઉરફરાણીને ઉચિત માર્ગે ચાળવા કટિબદ્ધ થયા. ગાંધીજીનાં જે બાબુએ બંને અતી ખિરાદરો આવી હાજર થયા મહાત્માજીએ અતી ખિરાદરોની સહાયથી એ એત વાળ્યો. ઉરફરાયલા મુસલમાનોને અહિંસાત્મક અમલકાર તરફ વાળ્યા હિંદને એક લેવકર તોફાનમાંથી બચાવનાર એ ગાંધીજી, અતી ખિરાદરો! હિંદી લોકોએ તમારી મહત્તા પુરેપુરી અનુભવી નથી. આજે તમે જે સરકારને અર્થુનીય મદદ કરી ટકાવી રાખી છે, તેની કૃતજ્ઞતા અનુભવી રહ્યા છે. લેવકરના હિંદીઓ. અંગ્રેજ પ્રજા તમારાં કાર્યની કલર કરશે. ‘મહાપુરોની કલરો પૂજ્ય છે’ એ કહેણી ખોટી શી રીતે પડી-શકે ?

મહાત્મા ગાંધીજીનો પ્રયત્ન બર આવ્યો. અતી ખિરાદરોના

પ્રયત્નો બર આપ્યા. આજે સુસ્તકા કમાલ પાશાની તરવારે અંગ્રેજી પ્રગળે પોતાની દશાનું જાન કરાવી દીધું છે. લોહક જ્યોર્જ બેવરલી પ્રવાન-પોતાની જાઆએથી છડી ગયો છે. સુસ્તકા કમાલ પાશાની તરવાર, દિંદી મુસલમાનોની અહિંસાત્મક અસહકાર, અને ખુદાની બદગીએ તુર્કીને ન્યાય આપ્યો છે; થોડા રોજમાં તુર્કીની મક્કા, બલીદની મક્કા લગાઇ પહેલાં જોવી હતી, તેવીજ મિત્ર રાજ્યોને સ્વીકારવી પડશે.

મોન્ટેગુ એમ્સડેઈ સુધારા—તે દરમિયાન એમ્સડેઈ સુધારા મુજબ નવી ધારામત ખુલી મુજવાની હતી. એકામ કોઈ રોજવંશીને સાથે થયુ તો ડીક એવા ઇરાદાથી ડયુક એફ કોનેટને (મંદારાણી-શ્રીના પુત્રને) હિંદમાં મોકલવામાં આવ્યા. ગાંધીજીએ જોઈ લીધું કે સરકાર હિંદની રાજ ભક્તિ વડે ચમ્પ ગયેલા અન્યાયોપર ઢાંકપિછોઠા નાખ્યા માગે છે, તરતજ તેમણે ડયુકનો સત્કાર કરવા માટે ભરવામાં આવેલા મેળાવડામાં હાજર ન થવું, તેઓની પવરામણી યામ-એટલે વડતાલ પાડવી વગેરે સલાહ દેશને આપી. પરંતુ સરકાર બડી આજ્ઞાક છે. તેણે પણ સામી તૈયારીઓ માંડી. દેશનો મનોભાવ 'ડયુકની જનજીવામાં ન આવે એ ખાતર ખાસ તૈયારીઓ થઈ ચુકી આ બધા તાલ જોઈ ગાંધીજીએ ડયુકને એક પંચ લખ્યો. પત્રનો માર નીચે મુજબ છે.

આપે અમદકાર વિશે ઘણુ સાંજળ્યું હશે તે સાથે હું એ નીતીને પ્રવર્તક છું એ પણ સાંજળ્યું હશે. પરંતુ આપની સમજ એક આજુ રણ કરવામાં આવી હશે, એવી બીકથી હું તથા મારા ભાઈએ મોસાના મદમદઅલી તથા મોસાના ક્રોક્નઅલી આપને એ અર્થમાં કંઈ દહેવાની જરૂર માનીએ છીએ.

“ આપ શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે હિંદમાં પધાર્યા છો. આપનો સત્કાર ન કરી શકવાથી અમે દિલ્લગીર છીએ. મેં હેલાં ૩૦ વર્ષો થયાં સરકારની સેવા કરી હતી. મને આશા હતી કે મારી સેવાથી મારો દેશ ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થશે. આટલી બધી સરકારની સેવા કર્યા બાદ હું એકાએક સરકાર સાથે અસહકાર કરવા કેમ તૈયાર થયો છું તે બાંધુવાની આપને જરૂર છે. આપ અંગ્રેજ છો, તેથી બમે આપના પર દેખ રાખી શકતા નથી. અમારાં જીવન જેવું આપનું જીવન મૂલ્યવાન છે. આપનાં જીવનને કંઈ હરકત પડના માગ મિત્રો પોતાનો જીવ આપીને પણ આપનો બચાવ કરવા તૈયાર છે.

અંગ્રેજ જાતિ પર અમને દેખ નથી. અંગ્રેજોના જીવને હાનિ થાય એ અમારો ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ અંગ્રેજોની જે સત્તા અમારી ચારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક અધઃપતનના કારણરૂપ થઈ છે. તેનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક વિરોધ કરીએ છીએ. અમારા દેશમાં સાત કરોડ મુમક્ષુઓ અંગ્રેજોની શાસનપદ્ધતિથી અત્યારે પીડાય છે. જે સ્વભાવને પરિણામે પાંજરામાં બંધ કરી મુનરેજ થઈ તે સ્વભાવનો અમે વિરોધ કરીએ છીએ. અમે અમારું બધું ગુમાવી એ સ્વભાવ સામે જુઝવા તૈયાર થયા છીએ. અમે ત્રીશ કરોડ છીએ. છતાં અમારું કમલે કમલે અપમાન થાય છે. અમે જીતાએલી પ્રજા છીએ, માટે તુરંત ગળાપાછાં છીએ, આ હાલત અમે સહન કરી શકીએ તેમ નથી. ત્રીશ કરોડ હિંદીઓ એક લાખ ગોરાઓના વાપથી હમેશાં બડકતા રહે એ અંગ્રેજોને માટે સારું ગણાય નહિ.

આપની પધરામણીથી એ નીતિ બંધ નહિ પડે. આપની પધરામણીનો ઉદ્દેશ એ નીતિનું માહાત્મ્ય વધારવાનો છે. આપે આવ-

તાજ લોડ વિવિચનનાં વખાણ કર્યાં તેઓ સાહેબને હું ઓળખુ છું; તેઓ એક માખીના છવને પણ પવિત્ર માને છે; પરંતુ તેઓ ગવર્નર તરીકે પોતાની હોશિયારી બતાવી શક્યા નથી, એ કહેવાની મને ફરજ પડે છે. તેઓ પોતાના મંત્રીઓના કથા મુજબ ચાલે છે. મદ્રાસ ઈલાકાની પ્રજાનો મનોભાવ સમજવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. આ બંગાળના ગવર્નરને પણ આપે શાખાદી આપી છે; મેં પણ સાબરમતી ઉપર તેઓ મારા માણસ છે; પરંતુ બંગાળની ખરી સ્થિતિ કેવી છે, લોકો શું ઇચ્છે છે, ઇત્યાદિ બાબનોથી તેઓ અજાણ છે. બંગાળ કંઈ કલાત્તમાં આવી જતું નથી ફ્રાઈ વિનિયમ અને તેની આજુમાજુની સમૃદ્ધિ ક્યાંથી આવી ? આ મનોરમ પ્રદેશની કેળવણીની પ્રજા બેઠાસ થઈ છે, તેઓ મુંઝે મુંઝે બધા જીવંતો સહન કરે છે. આ નગરીની સમૃદ્ધિ એ બાબત બતાવી આપે છે.

અસહકારીઓ ગુસ્સે થઈ મૂર્ખની માફક કરું કાર્ય કરવાના નથી. હિંદની ચાલુ દુર્દશા માટે અમે પણ જવાબદાર છીએ એ વાત નાકસુક કરી શકાય તેમ નથી; અંગ્રેજોની તોપોના ભયથી અમે નપુંમક બની ગયા છીએ એટલુંજ નહિ; પણ અમે અમારી પોતાની ઇચ્છાથી અંગ્રેજોને અમને નપુંમક બનાવવામાં મદદ કરી છે.

આજે અમે આપનો સત્કાર કરવામાં બામ લેવાની ના પાડીએ છીએ, એ પરથી અમારી આપના પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ઓછી થતી નથી. આપ ને શાસનપદ્ધતિને દબ કરવા બદલ પધાર્માં છો, એ શાસનપદ્ધતિ પ્રત્યે ઉડેા બજાવ એજ અમને આપનો સત્કાર કરતાં અટકાવે છે. અમે જાણીએ છીએ કે એકાદ બે અંગ્રેજોના પ્રયત્નોથી

સમગ્ર અંગ્રેજ જાતિનો સ્વશાવ ફરી જતો નથી. જે અમે આજે અંગ્રેજોના ખરોખરીઆ થવાનો આનંદપૂર્વક પ્રયાસ કરતા હોઈએ તો અમારે બધી બીક તજી દેવી જોઈએ. અમારે અમારા પોતાપર આધાર રાખવો જોઈએ. અમારે અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી નિશાળો, અદાલતો, વગેરે તજવું જોઈએ. જે સરકાર પોતાની પદ્ધતિ ન બદલે તો એ પદ્ધતિનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ.

એ માટેજ આજે અમે અહિંસાત્મક અસહકાર સ્વીકાર્યો છે. અમારાં વાક્યો અને કાર્યોથી ઉશ્કેરણી ફેલાય છે, પરંતુ અમે એ ઉશ્કેરણીને અહિંસાત્મક રાખવાનો પ્રયત્ન પથન કરીએ છીએ. અમારો એ પ્રયત્ન ફેલેઈએ થયો છે. સાધારણ પ્રજા અહિંસાનો અર્થ સમજી ગઈ છે. જેઓને વિચારશક્તિ છે, તેઓ સહેજાઈથી સમજી શકશે કે અમારી નીતિ ધાર્મિક છે, એ વડે મન પવિત્ર થાય છે, આત્માની ઉત્થતિ થાય છે. અમે મઘનો ત્યાગ કર્યો છે, હિંદની અસ્પર્શ જાતિને છાતીએ લગાવી છે. અમે વિશ્વાયતી વિશ્વાસ તજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ; પ્રાચીન કળાની ખિન્નવણી કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. અમે એ રીતે જૂતકાળની સરમતા પાછી આણી શકીએ તો કંઈ કશું ગણાય.

આપ ખરા અંગ્રેજની પેઠે અમારી લડતનાં મૂળતરવો સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો અને તેને પરિણામે ભવિષ્યમાં ઐતિહાસ સામ્રાજ્યની અને સમગ્ર જગતની અવસ્થાનું કેવું પરિવર્તન થઈ શકે તેમ છે તે વિચારી જોજો. જગતની કાઈપણ કલ્યાણકર ગાળનો સાથે અમારે વિરોધ નથી. ઇસ્લામનાં રક્ષણ માટે અમે જે નીતિ અપભવાર કરી છે, તેથી કેવળ ઇસ્લામનું નહિ પણ સર્વ ધર્મનું હિત થશે. અમે

ભારતનું કલ્યાણ કરવાની જે પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, તે પદ્ધતિ સમગ્ર જગતનું માન જળવશે. કારણકે અમે કોઇને કશું નુકસાન કરવાના નથી. અમે અંગ્રેજ જાતિ સાથે મિત્રતા જળવવા માગીએ છીએ; પરંતુ તે મિત્રતા બરોબરપણાં સિવાય કદી ન બંધાય. માટે અમે અંગ્રેજોના બરોબરિઆ થવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અમે આપને અને સમગ્ર અંગ્રેજ જાતિને વિનંતિ કરીએ છીએ કે અમારી લડતનું ખરું તાત્પર્ય મમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ અમારો ઉદ્દેશ સમજી શકાશે. "

ડયુક આત્મા અને ગયા. તે પછી યુવરાજ પધાર્યા. ડયુકની મુલાકાતની પેઠે યુવરાજની મુલાકાત પણ નોકરશાહીનું આસન હાથે કરવા માટે થતી હોવાથી ગાંધીજીએ એ મુલાકાત વખતે થતા જસમ વગેરેમાં ભાગ લેવાની મના કરી. યુવરાજની મહામતી ખાતર સરકારે ધણી લોકોને શક પરથી યોડારોજ માટે નજરકેદ કર્યા જેમ તો ઉભરાવા માગી આ વખતે મહાત્માજીએ લખ્યું કે " દરેક કેદખાનું ગવર્નમેન્ટની મર્યાદામાં દહાડે દહાડે ધટાડો કરતું જાય છે. અને તેને લોકો દહાડે દહાડે સરકાર વગોવાતી જાય છે. દેશના નેતાઓને આ રીતે કેદ કરી સરકાર પોતાની નિંદા કરવાની લોકોને પ્રેરણા કરી ગદી છે. આપણે કેદ થી વેળા જરાપણુ દિશગીર થવું ન જોઈએ. દેશ ખાતર શાંતિપૂર્વક કેદખાનું, વેડનું જોઈએ. સરકારી કાયદા મુજબ દરેક અમદાદારોએ કેદખાનામાં વર્તવું જોઈએ આપણે કેદખાનાનું કામ કરવું જ જોઈએ, કારણ કે આપણે કેદખાના માથે અસહકાર કયો નથી. અહિંસાત્મક અસહકાર કરી, કાયદાનો સવિનય અનાદર નહીં. આપણે કેદખાનું તો માગી લીધું છે. તો પછી હિંદુપૂર્વક માગી

હીંમેશી ચીજને તરછોડવી ન જોઈએ. માટે કેદખાનાની કઠોરતા આપણે વેડી લેવી જોઈએ. પરંતુ કેદખાનાના જે જે નિયમો આત્મ-સન્માનનો નાશ કરે તેવા હોય અથવા ખાસ અસહકારીઓનું અપ-માન કરવા ખાતરજ ધડાયા હોય, તો તેના નિયમોનો આપણે વિનયપૂર્વક અનાદર કરી શકીએ. કારણ કે આપણે આપણા આત્મ-સન્માન ખાતર કેદખાનું માગી લીધું છે. ”

છેવટે સરકારે અલીગિરાદરોને કેદ પકડ્યા. કર્મચીમાં ન્યાયનું કારમ ભજવાયું. અલીગિરાદરોને જાણે વર્ષની સખ થઈ. સરકારે ગાંધીજીને આ રીતે સહાય વગરના કરી મૂક્યા.

અમદાવાદની કોંગ્રેસ—૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં મળેલી કોંગ્રેસમાં કાષ્ઠ મહાન વ્યક્તિ હોય તો તે ગાંધીજીજ. જેણે અમદાવાદની કોંગ્રેસ જોઈ છે, તેમને ગાંધીજીની મહત્તાનો અંપૂર્ણ અનુભવ થયા સિવાય રહ્યો નહિ હોય. ગાંધીજીનું ભાષણ હજારો માણસો અંત્રમુગ્ધ બની સાંભળે છે, એ ચિતાર કદીપણ ભુલાય તેવો નથી. કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રીયુત ચિતારજનદાસ મરકરના મહેમાન હતાં. તેથી અમદાવાદ આવી શક્યા નહોતા. ગાંધીજીએ પોતાનો અસહકારનો પ્રોગ્રામ રજુ કર્યો અને પાસ કરાવ્યો. ગાંધીજીએ પોતાની આગેવાની નામે દેશને દોરવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોંગ્રેસે ગાંધીજીને ગમે તેમ વર્તવાની છૂટ આપી. પોતાના પાછળ ઉત્તરાધિકારી નીમવાની પણ છૂટ આપી. ગાંધીજીએ ગુજરાતના એક જિલ્લામાં સલામંદ કરી જનાવવાનું માથે લીધું હતું. તે માટે ખારડોશી તાલુકો પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં સલામંદ ચરૂ કરવા માટે ગાંધીજી કોંગ્રેસ પૂરી થતાં ખારડોશી ઉપડી ગયા.

ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ—ખારડોલીમાં મોરચો મંડાયો. માલ-
વીઆજી દેશની સ્થિતિ તપાસી રહ્યા હતા. તેમણે ગાંધીજીને સત્યાગ્રહ
શરૂ કરવાની ના પાડી. આ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ સરકારની
દમનનીતિ સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો ચેતવણી આપવા ખાતર વાઘસંગેયને
એક પત્ર લખ્યો. તે પત્રનો ઉદ્દેશ 'માલવીઆજીનાં રાજિન્ડ ટ્રેમ
કોન્ફરન્સ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઉભું કરવાનો' હતો. તે પત્રમાં
લખવામાં આવ્યું કે-હાલમાં જે દમનનીતિ ચાલી રહી છે, તે પરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે કાયદાનો સવિનય ભંગ અત્યંત જરૂરનો છે હાલમાં
તો એ સવિનય ભંગ ખારડોલી તાલુકામાંજ થશે. તો પણ મદ્રાસનો
ગંતુર જિલ્લો જે જરૂરની સરતો પૂરી કરશે તો હું એ જિલ્લાનાં
એકસો ગામની પ્રજાને પણ સવિનય ભંગ કરવાની અનુમતિ આપીશ.
પરંતુ ખારડોલી તાલુકામાં કાયદાનો સવિનય ભંગ ક્યાં પહેલાં હું
આપને જણાવવા ઇચ્છું છું આપ આ રીતની સ્થિતિ અટકાવવા
માગતા હો તો જે જે અસહકારીઓ જુલમ વિનાના કાર્ય સમજ
જેલમાં ગયા છે અથવા જેલમાં જવા તૈયાર થયા છે. તેઓને મુક્ત
કરો અને સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરો કે દેશમાંની બધી જાનની અહિં-
સાતમક ચળવળમાં હવેથી સરકાર હાથ નહિ ધાસે. પછી તે ચળવળ ખિસ્તા-
ફતની હો, સ્વચાલની હો કે પંજાબના જુલમોના પ્રતિકારની હો; એટલુંજ
નહિ પણ જે ચળવળ કાયદાની મુગાલમાં ફસી પડે છતાં તે અહિં-
માત્રમક હોય તો તેમાં પણ સરકાર હસ્તક્ષેપ નહિ કરે.

જાપાનના કાયદો રદ થાય, અને જાપાની પાસેથી લેવામાં
આવેલી જમીનમાં પાછી સોંપવામાં આવે, એવી પણ મારી માગણી
છે. મુધરેલી સરકારના તાજામાં જે જે દેશો છે, તેમાં જે પ્રકારનું

શાસનતંત્ર આવે છે, તેથી વિશેષ મારી કશી માગણી નથી. મારી આ અરજ જાહેર થયાબાદ હું આપના પ્રત્યુત્તરની સાત દિવસ રાહ જોઈશ. એ દરમિયાન આપ મારી માગણીઓની કશુવાન આપશે તો હું બારડોલીનો સત્યાગ્રહ બંધ રાખવાની સલાહ આપીશ. કોંગ્રેસના કર્તાદર્તાઓ જોલમાંથી મુક્ત થયાબાદ દેશની સ્થિતિનો પૂરો વિચાર કરતાં સુધી કામદાનો સવિનય ભંગ મુદ્દતરી રહેશે. જો સરકાર આ માગણીઓ કશુ કરે તો હું જાણીશ કે સરકાર લોકોના મનોભાવ મુજબ કામ કરવાને તૈયાર છે, હું પણ તે મુજબ લોકોને સલાહ આપીશ. જ્યારે સરકાર અપૂર્ણ તટસ્થતા તોડશે અથવા હિંદના લોકોનો ધણો ભાગ જાહેર કરેલા મત વિરુદ્ધ પડશે ત્યારેજ હિંદીઓ હેતુ શાસ્ત્ર તરીકે કામદાનો સવિનય અનાદર કરશે ”

આ પત્રમાં આપેલી મુદત પૂરી થઈ. કંઈ જવાબ ન મળ્યો. એવામાં અપોખ્યામાં જંમીનદારોનો જીલ્લમ ન સહન થવાથી એક મોટું હુલ્લડ થયું. આ હુલ્લડમાં કહેવાતા અસહકારીઓ પણ જોડાયા. મામવીઆજી, ગાંધીજીના પુત્ર દેવીદાસજી વગેરેએ આ હુલ્લડમાં અસહકારીઓએ પુરતી સહનશક્તિ નથી બતાવી એવો અભિપ્રાય આપ્યો. બારડોલી મુકામે કોંગ્રેસની કારોગારી સભા મેળવવામાં આવી. ત્યાં સર્વાનુમતે ડરાવ થયો કે બારડોલીનો સત્યાગ્રહ મુદ્દતરી રાખવો અને દેશ તૈયાર થાય, ત્યાં સુધીમાં રહેશે, અસ્પર્શતા નિવારણ, હિંદુ-મુસલમાનની મૈત્રી વગેરે રચના-મક કાર્ય કરવાનું જાહેર કર્યું. ત્યારબાદ દિલ્હીની ઓક્સ ઇંડિઆ કોંગ્રેસ કમિટિમાં એ ડરાવ થોડા સુધારા સાથે પસર થયો. ત્યારબાદ વધુ ફેરફાર વિના હજુ તેજ કાર્યક્રમ ચાલ્યો આવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી જેલમાં—આ રીતે ગાંધીજી દેશમાં શાંતિ
 જળવવા પોતાના મિલ્કાનોનો ભોગ આપી પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા,
 તે વખતે સરકારે તેમને કાયદાની ચુંગાલમાં ફસાવ્યા. ગાંધીજી યંગ
 ઇન્ડિયા અને નવજીવનના તંત્રી હતા. શંકરસાહેબ બેંકર નવજીવન
 મુદ્રણાલયના પ્રિન્ટર હતા. તે બંને પર અમુક રાજદ્રોહી લેખો લખવા
 તથા જાપવાકરવા માટે કામ ચલાવવાનું સરકારે નક્કી કર્યું.
 અમદાવાદના પોલીસ મુપ્રિન્ટેન્ડટ સાહેબ મી. હેલી મુ'બાર્ક સરકાર
 ના હુકમથી તા ૧૦ મી માર્ચ ને રાજ રાત્રે ૧૦ વાગે મેટરમાં
 ગાંધીજીને મથકે આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજીને અગાઉથી કંઈક ખાતરી
 તો મળી ગઈ હતી. બેંકર શંકરસાહેબ પશુ રાતના દસેક વાગ્યા સુધી
 ત્યાં હતા. પછી મેંડળી વિખેરાઈ દસ વાગ્યાસુધી કંઈ ન જન્યું
 તેથી બધા ગાંધીજીની રજા લઈ ચાલ્યા ગયા. બાંધ શંકરસાહેબ સલા-
 મદાશ્રમમાંથી પોતાને મથકે આવતા હતા, તે દરમિયાન રસ્તામાં
 તેમને મી. હેલીની મોટર મળી. કંઈ નવાલુનીની આશાથી તેઓ
 પશુ પાછા ફર્યા. આશ્રમમાં આવી મી. હેલીએ મહાત્માજીને સંજો
 કહેવરાવ્યો. મહાત્માજી તૈયારજી હતા; તેમને જે કંઈ સાથે લેવાનું
 હોય, તે લેવાનું જણાવી મી. હેલી આશ્રમથી થોડે દૂર આવેલા
 રસ્તાપરજી ઉભા ગાંધીજી સાથે બાંધ શંકરસાહેબનું ઘોરણ
 હોવાથી બંનેને મોટરમાં બેમાડી સાગરમતી જેલમાં લઈ જ-
 વામાં આવ્યા.

૧૧ મી માર્ચ બંનેને એસિસ્ટન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મી. બ્રાઉન સમક્ષ
 હાજર કરવામાં આવ્યા. જરૂરની લુગ્ગાનીઓ લેવાયાનાદ મહાત્માજી
 તથા બાંધ શંકરસાહેબને કંઈ ખુશગો કરવાનો હોય ને તે કરવાનું

જાણવામાં આવ્યું. ગાંધીજીએ તથા લાઇ શંકરલાલે જે કહેવાનું છે તે ઉપલી કોર્ટમાં કહીયું એમ જાણવાથી, મુકદ્દમો રોસન્મમાં નોંધવામાં આવ્યો. બંને પર યંગ ઇંડિઆમાં લખેલા ત્રણ લેખો સપ્ટેમ્બર ૧૨૪ મી એ મુજબ રાજદ્રોહનો ગુનો મુકદ્દમાં આવ્યો હતો. તે ત્રણ લેખ જુદે જુદે વખતે યંગ ઇંડિઆમાં છપાયા હતા. રાજદ્રોહ, વાઇસરાયની મુંઝવણ અને હુકાર એ ત્રણ લેખોમાં સરકારને રાજદ્રોહની ગંધ આવી હતી.

૧૮ મી માર્ચને સનિવારે ૧૨ વાગતાં અમદાવાદના ડિસ્ટ્રીક્ટ અને સેશન્સ જજ મી. સી. બ્રુમશીર સમક્ષ મહાત્મા ગાંધીનો કેસ નીકળ્યો. અદાલતનાં મકાનની આબુખાબુ પોલીસે ગોઠવાઇ ગયા હતા. કમ્પાઉન્ડમાં હિંદી પોલીસે ખડા રાખવામાં આવ્યા હતા.

અદાલતનાં મકાનમાં માણસો ઉભરાઇ જતાં હતાં. હિંદમાંથી 'ફેટલાક આગેવાનો' પણ આવી પહોંચ્યા હતા. જવાહીરલાલ નેહરુ, સરોજની નાઇડુ, સરમાદેની ચોધુરાણી વગેરે પણ આવી પહોંચ્યાં હતાં.

બરાબર ૧૧ ને ૪૦ મિનિટે મહાત્માજી બેંકર સાહેબ સાથે અદાલતમાં આવી પહોંચ્યા. પંડિત મદનમોહન માવવીઆ મહાત્માજી સાથે આવી પહોંચ્યા. મહાત્માજી આવતા અદાલતમાંના જુદા લોકો ઉઠી ઉઠા થયા. જજની ડાબી બાજુએ એક ખુરશી મહાત્માજી માટે રાખવામાં આવી હતી. મહાત્માજીની જમણી બાજુએ લાઇ શંકરલાલ બેંકર બેઠા હતા. ડાબી બાજુએ શ્રીમતી કસ્તુરબા તથા શ્રીમતી સરોજની નાઇડુ બેઠાં હતા.

૧૧ ને ૫૦ મિનિટ સર ટોમસ સ્ટેન્હેન-મુન્શાઈનો એડવોકેટ જનરલ અદાલતમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે મહાત્માજીને સલામ કરી જજ સાહેબ ૧૨ વાગતાં આવી પહોંચ્યા.

મુકદ્દમો શરૂ થયો. પ્રારંભમાં જજ સાહેબે કહ્યું કે નીચલી કોર્ટના પબ્લિક પ્રોસિક્યુટરે જે મુકદ્દમો ધડી કાઢ્યો છે, 'તેમાં ત્રણ ગુનાનો સમાવેશ થાય છે. તે ધારે છે કે સરકાર એમ સમજાવવા છૂટે છે કે એ ત્રણે ગુના જુદા જુદા છે, છતાં તે એક જ ગુના છે અને તે એક જ વરસમાં થએલા હોવાથી ત્રણેને એક જ મજબૂત માં આવ્યા છે.

એડવોકેટ જનરલે જજ સાહેબના મતને કથુલ રાખ્યો. ત્યાર પછી આસામીઓ પૂવિરૂદ્ધની ફરિયાદ વાંચી રાંભગાવવામાં આવી. ત્યારબાદ જજ સાહેબે ૧૨૪ મીએ નો મર્મ સમજાવ્યો. તેણે જણાવ્યું કે અથદા શબ્દનો અર્થ રાજસંકિતનો અભાવ અને શત્રુતાનો ભાવ સમજાવે છે. એ કદમમાં 'અથદા' શબ્દ જે રીતે વપરાયો છે તેનો અર્થ મુન્શાઈની હાઈકોર્ટ રાજનૈતિક અમન-ભાવ એવો કરેલો છે.

ત્યારબાદ જજે મહાત્માજીને પૂછ્યું:—“આપ ગુનો કથુલ કરવા માગો છો કે મુકદ્દમો ચલાવવા માગો છો ?”

મહાત્માજીએ કહ્યું:—હું કથુલ કરું છું કે મેં એ ગુનો કર્યો છે મુકદ્દમામાંથી રાજનું નામ જતું કરવામાં આવ્યું છે, મારા મન મુજબ એ ઠીક થયું છે.

જજના પ્રશ્નના જવાબમાં ભાઈ રાંદરલાલે પણ ગુનો કથુલ્યો.

ત્યારબાદ એડવોકેટ જનરલે કહ્યું કે, ૨૧૯ મી કલમ મુજબ આસામી અપરાધ સ્વીકારે ત્યારે ન્યાયાધીશ એ સ્વીકૃતિ પર આધાર રાખી તેને અપરાધી ઠરાવી શકે અગર મુકદ્દમો આમળ ચલાવી શકે. મારી વિનંતિ છે કે આ સ્થળે મુકદ્દમો આગળ ચલાવવો. કારણ કે ગુનો મોટો છે અને સાધારણ પ્રજાની જાણ ખાતર મુકદ્દમો તપાસવાની જરૂર છે. કેવળ અપરાધીના સ્વીકાર પરથી ફેંસલો આપવો એ યોગ્ય નથી. જો મુકદ્દમાંની બધી બાબત જજ સમક્ષ રજુ ન થાય તો તે કેવી રીતે ફેંસલો આપી શકે ?

જજે કહ્યું, હું આપની સાથે મળતો થઈ શકતો નથી. ગુનેહ-ગારના સ્વીકાર પરથી ફેંસલો આપવાનું કામ કરવામાં કાયદો મારી તરફેણમાં છે. તેથી ફેંસલો આપવો કે મુકદ્દમો આગળ ચલાવવો એ મારી મરજી પર આધાર રાખે છે. વળી આ મુકદ્દમાંની નીચલી કોર્ટમાં જે જુગ્યાનીઓ લેવાઈ છે, તેજ જુગ્યાનીઓ ફરી લેવામાં કશો માર નથી. ફરિયાદના સંબંધમાં તપાસની જરૂર છે. પણ નીચલી કોર્ટ જે તપાસ કરી છે તે પુરતી છે. મી. ગાંધીએ એ લેખોની જવાબદારી સ્વીકારી છે. ગાંધીજી પણ એ સ્વીકારે છે. આ સ્થિતિમાં મને કોઈની સાક્ષી લેવાની જરૂર જણાતી નથી.

હવે ચુકાતે આપવાની વાત પર આવું છું. આ મામલતમાં મી. ગાંધીને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે માંલજવા માગું છું આ સ્થળે મહાત્માજીએ પોતાનો લેખી એકરાર રજૂ કર્યો હતો. એ એકરાર અપૂર્વ હોવાથી અને તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૯૨૨ નાં નવજીવન પરથી અમરશઃ ઉતારી લઈએ છીએ:—

મહાત્માજીનો લેખી એકરાર—હિંદુસ્તાન પ્રત્યે તેમજ ને વિશ્વાયતની પ્રજાને સંતોષવા ખાતર મુખ્યત્વે કરીને આ મુર્દખો માંડવામાં આવ્યો છે, તે પ્રજાનો પ્રત્યે રહેલો મ્હારો ધર્મ વિચારતાં મ્હને લાગે છે કે એક સુસ્ત રાજનિષ્ઠ અને સહકારી શહેરી મીત્રે આવે હું એક કદો રાજદ્રોહી અને અસહકારી શા માટે બન્યો છું એનો ખુલાસો આપવાને હું બધાએલો છું એ સિવાય કોઈને પણ હિંદુસ્તાનમાં કાયદાથી સ્થપાએલી સરકાર સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાના આરોપને હું શા દારણે સ્વીકારી લઉં છું એ મ્હારે જણાવવું જોઈએ.

મ્હાગ જાહેર જીવનની શરૂઆત સને ૧૮૯૩ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વિવશ સંજોગા વચ્ચે ધર્મ એ દેશમાં અંગ્રેજ સત્તા જોડેનો મ્હારો પહેલવહેલો સમાગમ ઝાઝો સુખદાયી ન કહેવાય મ્હને માત્રમ પડ્યું કે માણસ જાત તરીકે અને એક હિંદી તરીકે મ્હને કશાજ હક્ક નહોતા; ઉલટું મ્હેં જોયું કે હું હિંદુસ્તાની હતો એટલાજ દારણસર માણસ તરીકેના પણ મ્હારા હક્કો મારા જતા હતા.

પણ અધી હું દાર્યો નહિ હિંદીઓ પ્રત્યે અભાવવામાં આવતું દુર્વર્તન એ એક મ્હોટે ભાંગે સારા એવા રાજતંત્ર ઉપર વળેમો બદારનો મેલ છે, મૂળદાડે તો તત્ર સાઈ છે એમ મ્હેં મ્હાગ મનને મનાયું અને જ્યાં મ્હને એ સરકારના દોષ જણાયા ત્યાં તે માર્ગે તેને વખતોવખત વખોડવા છતાં તેનો નાશ કરી પણ ન છડ્યો એ સરકાર જોડે હું સ્વેચ્છાપૂર્વક અને સાચા દિલથી મહંકાર કરતો રહ્યો.

અથો સને ૧૮૯૯ માં યોગ્યર યુદ્ધ વેળાયે ન્યારે મતનતની હસ્તી જોખમમાં આવી પડી ત્યારે મહે નેને મહારી સેના અર્પણુ કરી, મહે જખમીઓની માવજત કરનારી સ્વયમેવકાની દુકડી ઉભી કરી અને લેડી સ્મીયના બચાવને માફ રહેવી સખ્યાબધ લડાઈઓ દરમિયાન માગથી બનતું કર્યું. તેજ પ્રમાણે સને ૧૯૦૬ માં ઝૂથુ બળરા દરમિયાન પણ મહે જખમીઓને કિયવનાગ ડાળીવાળાઓની એક દુકડી ઉભી કરેની અને બળવો ચમતાં સુધી સેવા બજાવેથી આ બંને પ્રસંગે મહારી સેવાઓને માટે મદને ચાંદ મળેલા અને મરકારી ખરીતાઓમા મહારા કામનો ખાસ નોંધ લેવાએથી દક્ષિણ આફ્રિકામાના મહારા કામની કદરમા લોર્ડ હાર્ડિંગ તરફથી મદને કૌમરે હિંદ સુવર્ણપદ મળેલો સને ૧૯૧૪ માં ન્યારે હિંમ્માડ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ જંગી ત્યારે મહે લંડનમા તે વખતે વસતા દિદીઓની-મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓની-એક 'એમ્બુયન્સ' દુકડી ઉભી કરેથી આ દુકડીયે કીમતી સેના બળબ્યાની ત્યારના અમલદારોની કમૂનાનો છે. અને છેલ્લે હિંદમા ન્યારે ૧૯૧૭ ની સાલમાં દિલી-મા મળેથી યુદ્ધ પરિપદમા લોર્ડ ચેમ્બર્લે લશ્કર બરતીને અમદાબરી અરજ કરી ત્યારે સુદ્ધા મારી તખીયત મામું પણ ન જોતાં જેડા જિલ્લામાં લશ્કર બરતીને સારું હું મથો, જો કે મહાગ પ્રયત્નને ફળ આવવા માડયું એટલામાં લડાઈ બધ ચાઈ અને વધુ રગરોયેની જરૂર ન રહ્યા મામતના હુકમો નીકળ્યા. આ બધા સેવાના પ્રયત્નો દરમિયાન હું એજ આશાની દૈર જીવનો હતો કે આવી સેવાઓ બજાવીને મહારા દેશમંદુઓને સારું સંસ્નનતમાં સંપૂર્ણ સમાનતાનો દરજ્જો મેળવી શકાશે.

એ મહારી આશા પર પહેલ વહેલો ફટકો 'રેનેટ એક્ટ' ના રૂપમાં પડ્યો એ કંઈદા સામે મારે કડવી ઝુમેલ ચનાવવા પડી ત્યારમાદ પગલનો કાડ શરૂ થયો, જેને આરભ જલિયાવાનાની લતનથી થયો અને અવધિ પેરે ચાલવાના દુકમોમાં જાહેર રસ્તાએ પર ફટકાઓ મારવામાં અને એવાજ બીજા અકચનીય અમાન લાયા ફૂલોમાં થઈ મહે એ પણ જોડું કે તુફાં તેમજ ઈરનામના પવિન રથજોપર કાચ ન નાખવાના સમંવર્મા દિદી મુમનમાનોને વડા પ્રવાને આપેનો કોન પગાવાનો ઝામો સભર નહોતો. પણ એ બધા કક્ષણ દેખાતા છતાં અને મિત્રોએ પણ મહેને ગભીર ચેતવણી આ આ' : છતાં અમૃતસરની મહાસભા વેળાએ મગ્ગર જોડે મહાગની તેમજ મોંટેચુ એક્સર્ડ સુધારા સ્વીકારવાનો તરફેણમાં જુઓ, એરો આશાએ કે વડા પ્રધાન દિદી મુમનમાનોને અપેયો પોતાનો કોસ આખરે પાળશે, પગલનો જળમ રૂઝવામાં આવશે અને સુધારા જો કે અધુરા અને અમતોપકારક દના, છતાં તે દિદના જીવનમાં એક નવા અને આશાદારી યુગના સૂચક નીવડશે.

પણ મહારી જીવી આશાઓ ધૂળ મળી ખિલાફતને મમનો કોસ પાગવાનો મોખ નહોતો પગલના કાંડ પર સફેદો ફેરવામાં આ ? અને શુન્દમારોને સિફ કરવાનું તો કોરે રશુ પણ ઉતટા તેઓ પોતાની નોકરીઓ પર કાવમ રહ્યા અમર તો તેમના પેન્શનો દિદી ખજનામાંથી અપાવા ચાતુ ગયા અને વળી કેટલાક કાખસાઓમાં તે તેમને ઉતટા ઈનામ આકરામો એનાવન કરવામાં આવ્યાં ! મે એ પણ જોડું કે સતારાઓથી જ દિદના પગલની આશા બાવવામાં અવી હતી તોરો કરોએ પડ્યો ન ચતા માત્ર દિદિસ્તાનનું ધન બધુ ચૂસવાની અને માત્ર તેની રૂસામીને લગાવવાની જ તે એક નવી તદખીર હતી.

અફસોસપૂર્વક હું એ નિશ્ચય ઉપર આગ્યો કે બ્રિટિશ હકૂમને રાજદારી તેમજ આર્થિક મને દષ્ટિએ હિંદને તે અમાઉ કદી નહોતું તેટલું લાચારજ કરી મેલ્યું છે નિ શસ્ત્ર હિંદ આજે કાષ્ઠપણ્ય હુમલાઓર સામે શસ્ત્રની લડાઈમાં ઉતરવા માગે તો તેમ કરવાની આજે તેનામાં કરીજ તાકાત નથી અને આ સ્થિતિ તો એટની તો હદ સ્પર્ધી બ્યાપેની છે કે અમારા ફેટવાક સારામાં સારા માણસો પણ આજે એવું માને છે કે હિંદ મસ્થાઓની ઢળનું સ્વરાજ મેળવવાને પણ હજી અનેક પેઢીઓ વીતાડવી જોઈએ હિંદુસ્તાન આજે એટલું તો નાદાર બની ગયું છે કે તેનામાં દુષ્કાળોની સામે ટકાવ કરવાના બિલકુલ શક્તિ નથી અમેજનેએ અહીં પગલા કર્યા ને અમાઉ હિંદ પોતાના લાખો ઝૂપડાઓમાં કાતવું તથા વણવું અને જેનીમાથી મળી રહેનારી પોતાની ન્હાની શી આજીવિકામાં રહેતી ખોટ ભરી કઢાડવું જીવાદોરી સમો આ હિંદનો મૃદકદ્યોગ માની નુ શકાય એટલા નિધુર અને અમાનુષ ઉપાયો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બ્યાનો અમેજ સાક્ષીઓએ કરેતા છે, હિંદની અવપેટે રહેનારી આમ-મ્રમ્મ ધોમે ધોમે મૃત્યુપ્રાપ્ત થતી જાય છે એની શહેરોના રહેનારાઓને લાગ્યેજ લાગ છે તેઓને ખમર નથી કે તેમને ભોગવવા મળતા ક્ષુદ્ર એક આરામ તેઓ હિંદને ચૂસનારા પરદેશી મુડીદારોના ધર ભરવા જે મહેનત કરે છે તેની દવાથી સિરામ બીજી કશું નથી. અને પેના ઓનો બધો નફો તેમજ આમની દવાની બને હિંદની ગરીમ મ્રમ્મને નીચોવીનેજ નીતારી કઢાડેલા હોય છે તેમને ગમ નથી કે બ્રિટિશ હિંદમાં કાયદાથી રથપાયેલી સરકાર એ ગરીમ આમમ્રમ્મને આ રીતે ચૂસવાની ખાતરજ ચલાવવામાં આવે છે. ગાહે તેવા વીતકવાદ્યો કે આક્રમ અહેવાલોના ગાહે તેવા માયાવી કાષ્ટકોથી અજે જે પૂરાવે

હિંદનાં ગામડાંઓ પોતાનાં ચાલતાં બોલતાં હાડપિંજરાથી નરી આંખને પણ આપી રહેલ છે તેને હિંદવી શકાય તેમ નથી. મારા મનને તો છાંટાભાર શક નથી કે ઇશ્વર જેવો કોઈ માલિક જો દુનિયાને માથે હોય તો તેના દરઆરમાં ઇંગ્લાંડને તેમજ હિંદુસ્તાનના આ બધા શહેરોમા વસનારાઓને બેઠિને આ ગુનાને માટે નિહાસમાં કદાચ જેની જોડ ન મળી શકે એવા આ માનવજાતિ સામેના ગુનાને માટે જવાબ દેવો પડશે ખુદ કાયદો પણ આ દેશમાં હિંદને ચૂસી લેનાર પરદેશીઓની સેવાને અર્થેજ વપરાય છે. પંજાબ મારાંસ લોના મુકર્દમાઓની મ્હારી તટસ્થ તપાસને પરિણામે મ્હારા ઉપર એવીજ છાપ પડી કે સેકડે ઓછામાં ઓછી પંચાણું ટકા સજાઓ કેવળ દુષ્ટ હતી. હિંદમાના દરેક દસ માણસમાંથી નવ માણસ નિર્દોષ હતા- સ્વદેશપ્રીતિ એજ એમનો ગુનો હિંદની અદાલતોમાં પુરોપીચતોની સામે હામ માંડનારા સોમાંથી નવાણું હિંદીઓને ન્યાય મળતો નથી આ ચિંતામાં રંગપૂરણી કે અતિશયોક્તિ ક્યાંએ નથી. આવા મુકર્દમાનો જોડે મંમંધે ધરાવવાનો જે જે કાષ્ટ હિંદીઓને પ્રસંગ પડ્યો છે તેવા લગભગ દરેક હિંદીનો અનુભવ આવેજ છે.

સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે અંગ્રેજ લોક તેમજ દેશને કારભાર કરવામા બળનારા તેમના હિંદી શાયીઓ પોતે મેં ઉપર વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવો કસો ગુનો કરવામાં રોકાયેલા છે એ મમજી શકના નથી. મ્હને ખતર છે કે ઘણા અંગ્રેજ તેમજ હિંદી અમલદારો પ્રમાણિકપણે એવું માનનારા છે કે પોતે દુનિયામાંનું એક સારામાં મારું ચત્તરતંત્ર ચલાવી રહ્યા છે અને તે નીચે હિંદુસ્તાન માંમે પતલે પણ મંત્રીન પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. તેમને ખાવ નથી કે

પ્રજાને યથારાવી મુક્તિની એક અદ્વિતીય પરંતુ અસરકારક કાર્યપદ્ધતિથી તથા પશુમળના વ્યવસ્થિત દેખાવથી અને બીજી માણુએ પ્રતિકાર કરવાની અગર આત્મરક્ષણની સુદા બધી શક્તિ પ્રજા પાસેથી પૂંચવી લેવામાં અન્યાયી આપ્તી પ્રજા નયુમક બની ગઈ છે અને તેમનામાં દબ અને પામરતા ફેલાયા છે અને આ ભયાનક ડુરને પશ્ચિમામે કારભારીઓમાં અજ્ઞાન અને આત્મવચન બેવડા બન્યા છે જે ૧૨૪ કનમનું સફલાગ્યે મારા ઉપર તલોમત મેનરામાં આ યુ છે તે કનમ હિંદી નાગરિકની સ્વતંત્રતા કચડી નાખવા સાડે કચરામાં આવેની રાજદ્વારી કનમોમાં કદાચ સર્વાપરિ કે પ્રતિ કંઈ કાયદાથી પેદા થનારી કે નિયમમાં રહેનારી વસ્તુ નથી માણુસને જે કોઈ શખ્સ કે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રીતિ ન હોય તો જ્યાં સુધી તે મારફાડ કે ખૂનામર કીનો ધગદો ન શખતો હોય અગર તો ખૂનામ કીને ઉત્તજન કે ઉત્તેરણી ન કરતો હોય ત્યાં સુધી તેને પોતાની અપ્રીતિ દર્શાવવાનો મૂરેપૂરો અખત્યાર હોવો જોઈએ પણ જે કવમમાનો આરોપ બાઈ શંકરનાથ ઉપર તેમજ મહારા ઉપર મૂખમાં આ યો છે તે મુજબે તો માત્ર અપ્રીતિ ફેલાવવી એટલું પણ ચુનો છે આ કનમ નીચે આલેવા કેટલાક મુર્દમાઓ નહે તપાસ્યા છે અને હું જાણુ છું કે હિંદના કેટલાક મહોટામાં મહોટા પ્રજામાન્ય પુરુષોને એ કનમ હેડળ સળઓ કરવામાં આવી છે અને તેથી આ કનમ હેડળ મહારાપર આરોપ મૂકાયો એમાં હું મહારી નહોટી ઈજાજત થઈ સમજુ છું મહારી અપ્રીતિના કારણેની દ્વંડામાં દ્વંડી ઉપરેખા આપી દેવા મહે ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે, કોઈ પણ અમલદાર કે કારભારી સામે મારે અમત કે વ્યક્તિજત એવું કશું જ વેર નથી, તો રાજની સામે તો મહારે શી અપ્રીતિ હોઈ શકે ? પણ જે સરકારે અગાઉના બીજી.

પ્રાઇ પણ રાજ્યત્રના કરતાં મરવાળે હિંદુસ્તાનનું અહિન જ વધારે
કુચું છે તેની સામે અપ્રીતિ થતી એને તો હું સદ્ગુણ જ સમજું
છું. બ્રિટિશ હકૂમત હેડળ, હિંદમાં અગાઉ કાર્થ કં.એ ન થયેલો
એટલો મદાનગીનો લોપ થયો છે. આવી મારી માન્યતા હોવાથી
એવા ગમ્મત્રને વિષે મનમાં પ્રીતિ હોવી એને હું પાપ માનું છું.
અને તેથી મ્હારી સામે પરાવા તરીકે રજૂ કરવામાં આવેલા લુભ
લુદા લેખોમા મ્હે જે કંઈ લાખ્યું છે તે બધું હું લખી શક્યો એ
વાતને હું મ્હારૂં અહોભાગ્ય ગણું છું.

ખરૂં જોનાં તો હું માનું છું કે જે અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં
અત્યારે ઇંગ્લાંડ તેમજ હિંદુસ્તાન રહે છે તેમાંથી ઉગરી જવાનો
અમલદારનો માર્ગ બનાવ્યો તેમાં મ્હેં જાનેની સેનાજ બગાડી છે.
મ્હારા નજ અભિપ્રાય મુજબ તો જુરાઇની સામે અમલદાર કરવો એ
તેજીની જોડે સફાર કરવાના જેટલીજ માણસની ફરજ છે. પણ
જુરાઈ કરનાર સામે ધરાદાપૂર્વક હિંમા અખત્યાર કરીનેજ એવો
અમલદાર પ્રદર્શિત કરવાની પ્રથા આટલો કાળ દુનિયામાં ચાલતી
આરી છે. હું મ્હારા દેશવાસીઓને બતાવી આપવા મથી રહ્યો છું
કે વિસાદ્વિધી અલ્લવેતો અમલદાર સરવાળે દુનિયામાં જુરાઇને
પટાડવાને બદલે વધારવાનું જ હથિયાર બને છે અને જુરાઇને નખા-
વવાનું એક માત્ર સાધન હિંમા હોવાથી પોતા તરફથી તેને મળતો
મો ખેતી લેવા માગનારે હિંસાનો વિગેય ત્યાગ કરવો રહ્યો. એવી
અદિમાદતિમાં જુરાઈ જોડે અમલદાર કરવા જતાં ખમવાં પર્મનરા
દુષ્ટોને ગેરમુત્ત, પૂર્વક માથે લેવાં જોઈએ એ આવી જાય છે. તેથી
અવતની નજરે જે મારો 'ઇંગ્લાંડ પૂર્વક' કરેલો મુન્દો' મજૂ થ બને

છતાં મ્હારી પોતાની નગરમાં જે શહેરી તરીકેનો માણસનો સર્વો-
પરિ ધર્મ છે, તેને સારૂ આકરામાં આકરી મળ્ય માગી લેવા અને
તે સગળ આનંદપૂર્વક માથે ચડાવવા હું અહીં ઉભો છું. જડજ સાહેબ '
આપને માટે-તેમજ પચના સાહેબોને માટે પણ એટલોજ માર્ગ
ખુલ્લો છે કે જે કાયદાનો અમલ કરવાનું તમને મોંપવામાં આવ્યું
છે તે કાયદોજ ખરૂં જોતાં દુષ્ટ છે અને હું વસ્તુતઃ નિર્દોષ છું એમજો
તમે માનતા હોનો તમારે તમારી જગ્યાઓના રાજનામાં આપી દેવા
ને એ રીતે પાપની લાગીદારીમાંથી નીકળી જવું આથી ઉલ્લેખ
જે તંત્ર અને જે કાયદો ચલાવવામાં તમે અયારે મદદ કરી
રહ્યા છો તે હિંદની પ્રગતિને સારૂ હિતકર છે અને તેથી મ્હારી
પ્રવૃત્તિ જાહેર હિતને નુકસાન કરનારી છે એવો જો તમારો
વિશ્વાસ હોય તો તમને ધટે છે કે તમારે મને સખતમાં સખત
સગળ દેવી. ”

ત્યારબાદ જજે કહ્યું કે “ મને લાગે છે કે હવે કામ આગળ
ચલાવવાની જરૂર નથી. માટે હું આસામીની કબુલાત સ્વીકાર-
જી. હવે સુકાદો આપનો બાકી રહ્યો છે, પણ તે પહેલા આ
બાબતમાં એડવોકેટ જનરલને કંઈ કહેવાનું હોય તો તે હું સાંભ-
ળવા માગું છું. ”

એડવોકેટ જનરલે કહ્યું કે આજકાલ સરકાર તરફ અપ્રીતિ
ફેલાવવાની જે ચળવળ ચાલે છે, તે ચળવળનો યંત્ર ઇંડિઆના એ
ત્રણે લેખો અંશમાત્ર છે. ૧ અહીં તેમણે યંત્ર ઇંડિઆના એ ત્રણે
લેખોમાંથી કેટલાક ફકરા વાંચી કહ્યું કે ૧) સરકારની વિરુદ્ધ અપ્રીતિ
ફેલાવવી એજ અસહકારીઓ, ઇંગ્લેન્ડ અને અર્થવાદ્ય કમિટિનો

મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ લેખો કોઈ અણુધડ આદમીએ લખેના નથી આ લેખોનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે પણ અદાલતે વિચાર નોંધવો. છેલ્લા કેટલાક માસમાં એ પરિણામ જણાઈ આવ્યું છે મુંબઈ, મદ્રાસ અને ચૌરીચૌરાના હુલડો. થયાં છે, ઘણા લોકો માર્યા ગયા છે. એટલું તો કહેવું નોંધવો કે એ લેખોમાં અહિંસાપર ખાસ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આપ જો વારંવાર મરકર વિરુદ્ધ અણુવિશ્વાસ જાહેર કરો, સરકારનો વિશ્વાસઘાતી તરીકે નિંદા કરો અને સરકારને ઊંખેડી નાખવા માટે લોકોને ઉશ્કરેશ અગર પ્રેરો તો પછી અહિંસાનો અર્થ શો ? સજા કરતી વેળા આંખામનોપર ધ્યાન આપવું યોગ્ય છે.

ત્યારબાદ શ્રીયુત બેંકરનો ગુનો હલકા પ્રકારનો છે. તેમણે તો એ લેખો જાખ્યા ■ માન. તોપણ કેદ ઉપરાંત તેમનો વારે દેડ થવો નોંધવો એવી મારી પ્રાર્થના છે.

ચુકાદો—જજે મહાત્માજીને ગંભીર કહ્યું, “મિ. ગાંધી, આપે ગુનો સ્વીકારી મારી મહેનત બચાવી છે. હવે કેવળ આપને ન્યાય પુરઃસર સજા ફરમાવવી એટલુંજ બાકી રહે છે. હું એ બાબતમાં દૃઢ છું. ન્યાય કોઈનું માન જાળવતો નથી. મેં જેટલા આસામીઓને સજા કરી છે, અગર કરીશ તેનાથી આપ જુદા પડી આવો છો, એ વાત હું નાં ઠગુસ કરી શકાય તેમ નથી કે આ દેશના કરોડો વતનીઓ સમક્ષ આપ હિંદના મહાન નર તરીકે પંકાઓ છો. જેઓ આપના રાજદ્વારી વિચરો કમુસ રાખી શકતા નથી તેઓ પણ આપનાં ચરિત્રથી મુગ્ધ બની જાય છે. પરંતુ મારે કેવળ આપનાં ચરિત્રની બૂતો જ નોંધી

પડશે. મારું કર્તવ્ય છે કે મારે તમને ન્યાય આપવો. મારું કર્તવ્ય છે કે મારે આપને સાધારણ માણસ ગણી ચુકદો આપવો જોઈએ. આપે હંમેશાં હિંસા વિરૂદ્ધ ઉપદેશ આપ્યો છે એ હું જુઝી ગયો નથી. મારે એ પણ કશું કરવું જોઈએ કે આપના ઉપદેશથી કેટલીક રખતે તોફાનો ચતાં અટક્યાં છે પરંતુ આ સ્ત્રી રાજકીય ચળવળની પદ્ધતિ અને જોડોને આવો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, તેઓના તરફ નજર કરતાં આપ કેવી રીતે માની શકો છો કે આ ચળવળ જરાપણ બડબડેલા વગર પાર પડે?

ઉપસંહાર કરતાં જજો કહ્યું કે એ બાજતમાં તો બધા એકમત થશે કે મિ. ગાંધી એવું કાર્ય કરે છે કે એ કાર્ય તરફ ઢાંધ પણ સરકાર આંખ મિચામણી ન કરી શકે, ઢાંધ પણ સરકાર એવું કાર્ય કરનારને મુક્ત ન રાખી શકે. આવોજ મુકદ્દમે બાર વર્ષ પહેલાં મિ. બ્રાહ્મગાંધી તિલકપર અક્ષાવવામાં આવ્યો હતો. મને વિચાર કરતાં જણાય છે કે મિ. તિલક અને તમારો યુનો એકજ જાનનો છે. એટલે હું તમને સજા પણ તેટલીજ—એટલે સાદી છ વર્ષની—કહેં છું. ત્રણે યુના માટે બે વર્ષની સજા કહેં છું. એ ત્રણે સજા જુદી જુદી ભોગવવાની છે. જો હિંદની સ્થિતિ જોતાં આપનો સજા ઓછી કરવાનો અગર આપને છોડી મુકવાનો સંભવ હોત તો મારા કરતાં વધુ ખુશી બીજું કોઈ થાત નહિ.

આ ઉપરાંત શ્રીયુત બેંકરને જજો એક વરસની સાદી સજા કરી, તે ઉપરાંત એક હજાર રૂપીઆનો દંડ કર્યો. દંડ ન ભરે તો આસની વધુ સજા ભોગવવાની કહી.

ચુકદો અપાયા બાદ મહાત્માજી ઉઠી ઉભા થયા. તેમણે કહ્યું, “સ્વર્ગવાસી. લોક માન્ય તિલક સાથે મારી સરખામણી કરી આપે.”

મને બહુમાન આપ્યું છે. તેમની જોડમાં હોતો રહેવાથી હું મારી જીવનને બાંધણી માનું છું. મને લાગે છે કે આ સગ્ન બહુ થોડી છે. બીજાને કોઈ જગ્યા આ કરતાં ઓછી સગ્ન કરી શકત નહિ. અદાલત મને આટલું બધું માન આપશે, એવી મને આશા નહોતી.

જજ ઓરડો છેડી ગયા બાદ લોકોનાં ટોળે ટોળાં મહાત્માજી મમલો દાખલ થયાં. એડવોકેટ જનરલે પણ હસતાં મુખે મહાત્માજીને વિદાયગીરીનું માન આપ્યું.

મહાત્માજી ને ચએલી સગ્ન જાણવા લોકોનાં ટોળે ટોળાં નવજીવન મુશ્કેલી આગળ એકત્ર થયાં.

શાન્તિ—નૂતન હિંદનો મંત્રદાતા શુરુ આજે યરોડા જેલમાં વિરાજે છે, જેલમાં થોડાં વર્ષો થયાં લીધેલી અધાન જાહેરમતનો થાક ઉતારે છે. એ મહા તપસ્વીએ હિંદને જે મંત્ર આપ્યો છે, તે જીવનનો મુશ્કેલ છે. એ મંત્રની દીક્ષા ક્રેવામાં જે ત્યાગવૃત્તિ જોઈએ એવી ત્યાગવૃત્તિ હિંદના એકએક પુત્રોમાં હોય તો હિંદ સામે નજર કરનાર પણ કોઈ ન હોય. સેકડો વર્ષથી પરાધીનતામાં કુટાતી હિંદુઓ પોતાનાં બાળકોને એ મંત્ર હૃદયમાં ઉતારવા આજીજી કરી રહી છે. એ મહાત્માએ દિવ્ય ચક્ષુએ જોઈ લીધું છે કે હિંદુ મુસલમાનની એકસંપી વિના બધું થયાં છે. એ મહાત્માએ દિવ્યચક્ષુએ જોઈ લીધું છે કે પરદેશી શાસના ત્યાગ વિના જીવવું મુશ્કેલ છે. એ મહાત્માએ દિવ્ય ચક્ષુએ જોઈ લીધું છે કે હિંદની અસ્પર્શ જાતિને પણ તમે કચરી રાખી રહ્યાં છે. એ તમે સિદ્ધાંતો જો લોહા અમલમાં મુકો તો સ્વરાજ્ય તો હથેળીમાં છે.

સુભાવતાર ગાંધીજી જેવાં મહાપુરુષો દુનિયાપર જન્મલેજા જન્મે છે. તેઓ હિંદનો ઉદ્ધાર કરવા જન્મેલા છે. હજી તેઓ હિંદના

ઇતિહાસનાં ડેટનાં પાનનાં લખી જવાનાં છે. તે લવિષ્યના ગર્ભમાં ધ્રુપાએલું છે. તેઓનું કર્મજીવન હલુ વહયે જાય છે. તેમના જીવનમાં સત્ય, ત્યાગ, હિમત, સમર્થતા, સહનશીલતા, દયા, ધર્મરૂપર અચળ વિશ્વાસ, સ્વદેશાનુરાગ, નિષ્પક્ષપાતપણું, દેવગૃહિતપણું અને રાજભક્તિ એવામાં આવે છે. એ દરેક ગુણો માટે તેઓ જ્ઞાદર્શી રૂપ છે.

રાજદારી ક્ષેત્રમાં ગાંધીજી સાથે ડેટલાકને મતભેદ છે. ગાંધીજી પારકાપર આધાર રાખવાની વૃત્તિ રાખતા નથી. તેઓ પોતાના ધરમાં પારકાને સત્તા ચલાવતો જોઈ પોતાની નબળાઈ પર ધિક્કાર વર્ષાવનારા છે, અને એ પોતાનાં ધરમાં પેસી ગયેલા પારકાને બળથી નહિ પણ સત્યાદિ ગુણોથી મુક્ત કરી પોતાના ધરની સત્તા-પોતાને સોંપવાની દરજ પાડનારા છે. જ્યારે બીજા રાજનીતિય પુરુષો માગણ્યવૃત્તિથી, અધ્યાત્મતથી લાભ મેળવવાની આશાવાળા છે. ડેટબ્રક હિંસાવડે પોતાનું કાર્ય સાધવા માંગે છે. પણ ગાંધીજી તો હિંસાવિરુદ્ધ એટલા તો મુક્ત છે કે હિંસા અટકાવી ખૂબી પોતાનું બધું સમાવડા પજુ તૈયાર છે. આવા મહાપુરુષ નક્કી કરેલા માંગે હિંદ મુક્તિ કરે એ ખરેખર ઇચ્છવા લાયક છે. પણ તેમનો રસ્તો ક્યારને માટે નથી ખરા બીરને માટે છે. તેમનું તો વચન છે કે—

હરિને, મારગે જીતેલા ક્યારને ક્યારનું નહિ કમ જોતે.

૨૧. ઠંકુર નારાયણ વિસનજીનું એક નવીન પુસ્તક.

સંસારસમરથા અથવા

કલ્પલતા કે વિપવલ્લરી.

પ્રયોજક: ઠંકુર નારાયણ વિસનજી

આ પુસ્તકમાં એક એકથી ઉત્તમ અને નાનાવિધ રસતર
મમાં ઝીલાવનારી 'બંધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાં
ગના ?' 'લલાલમાં સુધાસંધિ અથવા બાઈ અને ગોલી',
'પિશાયની મોટર' અને 'કન્દર્પ' કુન્ડલા અથવા પ્રણયવેદી અને
'પ્રાણુખલિદાન !' નામક ચાર લિન્ન લિન્ન સંપૂર્ણ કથાઓ આપ-
વામાં આવી છે જેમનાં વાંચનથી કોઈ વાર પાઠક તથા પાઠિ-
કાઓને આ સંસાર નન્દનવન સમાન અત્યંત રમણીય દેખાય છે
તો કોઈ વાર આ સંસાર કુંભિપાક નરક સમાન અત્યંત ભયંકર
ભાસવા માંડે છે; ભારતવર્ષની વારાંગનાના સતીત્વ તથા સંધુવના
સાક્ષાત્કારથી નારીજાતિ પવિત્ર તથા પૂજ્ય જણાય છે અને એક
રાજકુમારપન્ના અભિજ્ઞતા રાજમહિષીનાં અભિચાર તથા પતિધાત
આદિ જઘન્ય કર્મોના નિરીક્ષણથી નારી જાતિ એક અત્યંત તિરસ્કરણીય
તથા ત્યાજ્ય નારકીય વસ્તુ તરીકે દષ્ટિગોચર થાય છે; વર્તમાન વિશ્વમાં
પિશાયની મોટર કેવી અને કેટલી બીપજી મતિથી દોડી રહી છે અને
પિશાયપૂજાની પિશાયપૂજના પરિણામે અને કેવી અધોગતિ થાય છે
એ દ્રશ્યને જોતાં રામાય ખડાં થઈ જાય છે અને પ્રણયવેદીમાં અપાતા
પ્રાણુખલિદાનના અવલોકનથી સખેદ તથા સાશ્વત સ્તંભિત થઈ જવાય છે.

ઉત્તમ કાગળ પૃષ્ઠ (૧૬x૩૦૦) ૩૩૬: કથા પ્રસંગનાં ચાર
સુંદર ચિત્રો, અત્યંત સુંદર સોનેરી નામ ચુકા કપડાનું પાકું પુંડુ:
મૂલ્ય રૂ. ૩-૪-૦ પેરેટજ વી. પી. ખર્ચ જુદું.

મહુદિવ રામચંદ્ર જાગુડે
મણ દરવાજા—અમદાવાદ.

મળવાનું સ્થળ:
લાલશંકર જી. જોશી,
ખાડિઆ-દેશાઈની પોળ,
મું.—અમદાવાદ.

દેગાળ શ્રી દાસ

ગંથી અનેક વિલાસી નરનારીઓએ ચારિત્ર શુદ્ધિ કરી લીધી છે. કેવળ ગુજરાતમાં જ નહિ પણ હિંદના બધા ભાગમાં મહાત્માજી દેવ તરીકે પુજ્ય છે, તેનું કારણ તેમનામાં અપૂર્વ શક્તિ રહી છે, તેજ છે, સદ્વર્તનનું જોર કેટલું બધું હોય છે, સ્નેહનું આકર્ષણ, કેટલું પ્રબળ હોય છે, તેનો નમુનો મહાત્મા ગાંધીજી છે. મહાત્માજીની પ્રતિભાએ કેટલાયે આગેવાનોને તમાવ્યા છે તામ્રપુરની ઈન્દિરા વખતે-ખંભાળાના ભાગલા પડ્યા, તે વખતે જે સ્વદેશાભિમાનનું મોણું સમગ્ર દેશમાં ફરી વળ્યું હતું, તે મોજાની પેઠે કાણુ સ્થાયી નહિ પણ ચિરસ્થાયી મોણું સમગ્રદેશમાં ફરી વળ્યું. એ વેળા દેશ-બધું મહાત્માજીનો જમણો હાથ બન્યા. ખંભાળાની અંદર ઈન્દિરાની આસા પાર પાડવા તેમણે પોતાનું બધું જતું કર્યું.

દેશમધુ દાસ મહાશ્રીમંત છે. ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં (ખંભાળા સન ૧૨૭૭ ની ૨૦ મી કાર્તિકને યાજ) તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓનું મૂળગામ ઢાકા જિલ્લામાંનું તેલીરબાગ હતું. ત્યાં તેમના વડિલો આણંદદાર વૈદ્યવંશના મણાતા. તેમના વડિલોએ વેપારમાં પુખ્ત દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. પરંતુ એ ધન તેઓ કૃપણની માફક સંધરી રાખતા નહિ. પરમાર્થમાં પૈસો ખરચવો એ તેઓને મન મોટો આનંદ હતો. તેઓની દાનશીલતા પૂર્વ ખંભાળામાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. પૈસાની સાથે વિદ્યા પણ એ કુટુંબની સહચારી બની હતી. અંગ્રેજ કેળવણી એમના વંશમાં ધણી વર્ષો થયાં ચાલતી આવતી હતી. તેમના પિતા ભુવન મોહનદાસ અંગ્રેજી બણી કલકત્તા હોમીયાર્ટમાં એટર્નીનું કામ કરતા હતા. તેમના કાકા કાલીમોહન અને દુર્ગામોહનદાસ કલકત્તા હોમીયાર્ટમાં વકીલાત કરતા હતા. વકીલ બારીસ્ટરી એ તેમનાં કુટુંબનો અપ્પ ધંધો થઈ પડ્યો હતો.

એ બધા દેશસેવા માટે પૈસો વાપરતાં અચકતા નહિ, હિમત અને તેજસ્વીપણામાં પણ એકા હતા. તેઓની હિમતના ઘણા દાખવા મળી આવે છે. જ્યારે કાલીમોહન દાસ કલકત્તાની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરતા ત્યારે હાઈકોર્ટના જજ જસ્ટિસ નૉરિશ હતા. એક વખતે કાલીમોહન એક પક્ષના વકીલ તરીકે દલીલ કરતા હતા. તે સમયે જજ માહેબે એકદ અન્યાયી હુકમ કર્યો. એ હુકમ માટે વાંધા ઉઠાવતા ખાતર કાલીમોહન દાસ કોર્ટ છોડી ગયા. તેજસ્વી કાલીમોહનને જજનો એ હુકમ અન્યાયી લાગ્યો હતો, તેથી તેને પોતાનું અપમાન મધું હોય એમ જણાયું હતું. અને જે ન્યાયાધીશ આવેશ અન્યાયી હુકમ કરે, તેણે ન્યાયાધીશ પાસે અદ્વત ન્યાયની આશા રાખવી એ મિથ્યા છે, એમ ધારી તેમણે આ પગલું લીધું હતું. જજ સાહેબ સમજી ગયા કે કાલીમોહનને મારા વિષે ખરાબ મત બાંધી લીધો છે તે પણ જણાયાઈ હતા. કાલીમોહનની કિંમતથી તેઓ ગુસ્સે ન થયા, પણ હિંમતુ તેની સાથે મુલાકાત કરવા માટે તેમણે પત્ર લખ્યો. કાલીમોહનને તેમને મળવાની મજા મોકખી ના પાડી. આથી જજ માહેબે પોતાની બૂલ ભલ્લુ કમા સાગી બીજી વખત મુલાકાત માગી. આ વખતે કાલીમોહનનું મન પીગળ્યું. તેઓ જજ સાહેબને મળ્યા. પરંતુ એ સુમથ તો ગયો. તે સમયે આવા ઉદાર અંશને કર્તવ્ય ધરાવજી હિંદીઓનું કદી પણ મન સંકેતવરા દેતા નથી બને વચ્ચે પાછી મિત્રતા પાંધાઈ.

તેજીરંગાગનું આ કાળવરદાર ફાસકુટુંબ હિંદુઓમાં આગેવાન ગણાતું, મરંતુ દેશબંધુ હાસના પિતા જીરનમોહન દાસ કલકત્તામાં રહેતા હતા ત્યારે શ્વાલધર્મ તરફ ઝુકી પડ્યા. તેઓએ ઉવરે શ્વાલધર્મની દ્રષ્ટા લીધી. પ્રતિભાશાળી યુરોપી જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં

માન મેળવે છે એ મુજબ ભુવનમોહન દાસ બ્રાહ્મસમાજમાં પણ ચોડા રોજમાં આગેવાન થઈ પડ્યા. તેમણે બુદ્ધે ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. છતાં હિંદુધર્મવાળાઓને દાન આપવામાં સત્રાય રાખ્યો નહિ. બ્રાહ્મ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી પણ તેઓએ ધણાં હિંદુકંડુઓને આશરો આપ્યો હતો, તેમનાં ઘરણીપોષણ માટે બધું ખર્ચ પોતે ઉપાડતા હતા. ત્રાષ્ટ પણ દુખી માણસ તેમની પાસે આવતું, ત્યારે તેઓ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર ન કરતા તેને મદદ આપવા તૈયાર થતા તેઓ છૂટે હાથે દાન કરતા. એ દાનશીળતાને લીધે તેમને અનેકવાર પૈસે ટીકે હેરાન થવું પડતું, છતાં તેઓ તો દેવું કરીને પણ દાન કરતા. દુખી દારિદ્રીને મદદ આપતા તેઓ કદી સંકેચતા નહિ. એક વ્યક્તિએ તેમને આળીસ હજાર રૂપીઆ માટે જમીન ચવાની વિનંતિ કરી. દયાળુ માણસો પાસે ધુતારા હમેશાં ફાવી જાય છે. ધુતારાઓ દોગ કરવામાં હોશિયાર હોય છે અને દયાળુ તેવા દોગ પારખી શકતા ન હોવાથી વખતો વખત ઉતરાણ જાય છે. આ વખતે ભુવનમોહન પણ ઉતરયા તેમની મદદથી પેલા ધુતારાએ પોતાનું કામ પાર પાડ્યું પરંતુ પાછળથી તેણે મોં ન જતાવ્યું. ઉદાર ભુવનમોહન આ પૈસાના જમીન દોવાથી તેમને માથે આ બધું કરજ આવી પડ્યું તેઓ પોતાની જિંદગીમાં આ દેવું વાળી શક્યા નહિ મરણ વખતે તેઓની આર્થિક દશા બહુ ભુરી થઈ ગઈ હતી.

ભુવનમોહન સાત લેખક હતા. સાહિત્ય ચર્ચા એમને બહુ પ્રિય હતી તેઓએ બ્રાહ્મધર્મનો ફેલાવો કરવા માટે 'બ્રાહ્મ પંથિકે ઓપિનિયન' નામનું વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું હતું તે પત્રમાં તેઓ બ્રાહ્મધર્મ પર સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા કરતા, કાઠીના પક્ષમાં ન તણાઈ પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા. એ સિવાય

બેંગાલ પબ્લિક ઓપિનિયન ' નાનાનાં ૧૮ બીજાં વર્તમાન પત્રના પથ્રુ તેઓ તંત્રી હતા. તેઓ પોતાનું વર્તમાનકાર તરીકેનું કર્તવ્ય બહુ સારી રીતે સમજતા અને એ કાર્ય હિમત, તટરથતા અને તેજસ્વીપણે ચલાવતા. ભુવનમોહન હાઇકોર્ટના એટર્નિ હતા, અને એટર્નિની હકતિનો આધાર હાઇકોર્ટના જજપર હોવાથી તેમને જજની ક્ષાપર આધાર રાખવા પડે. તોપણ હાઇકોર્ટની કશી જુલ માહુમ પડે, કોઈ કેસમા ન્યાયપુરઃસર ચુકાદો ન અપાયો હોય, તો તેઓ પોતાનાં વર્તમાન પત્રમાં એ વિષે લખાણ કરતા હતા અને હાઇકોર્ટની જુલ ખતાવવામાં પાછા હડતા નહિ આટલું સાદસ આજ-કાલ કાણુ ખેડતું હશે ? એક વખત આ રીત કઠોર અભિપ્રાય ખતાવ્યાથી તેમને સહન કરવું પડ્યું હતું, તોપણ ભુવનમોહન એવી વિપત્તિઓને ગણકારે તેમ નહોતું. એક વખત તેમણે કોઈ આમામી તગ્ધથી કોઈ ન્યાયાધીશના ચુકાદાપર અપીલ કરવની મજુરી માગી અપગાધીપર ખૂનને કેસ ચાલ્યો હતો, અને નીચલી કોર્ટમાં તેને ફાંસીની સજા થઈ હતી. અપરાધી આ કેસમાં તદ્દન નિર્દોષ હતો. એથી ખાત્રી થવાથી ભુવનમોહને તેને બચાવવા માટે બીકું ઝડપું પરંતુ જજ સાહેબ-કે જેની પાસે આ કેસ ચાલવાનો હતો, તેએ ભુવનમોહનની કઠોર ચર્ચાથી ગુસ્સે થયા હતા. તેથી અપીલની સુનાવણી વખતે તેઓએ ભુવનમોહન બાણુનાં બાપણુ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું હિમતવાન ભુવનમોહન આથી જરા પણ ગલગયા સિવાય જજને સંબોધી બોલ્યા:—“ આ જ સાહેબ આ અપીલ તરફ જરા પણ લક્ષ આપતા નથી એ હું જોઉં છું. એમ થવાનું કારણ પથ્રુ મારી જાણમાં છે. પરંતુ મારી ખાસ વિનંતિ છે, કે આપના ગુસ્સાને પાત્ર હું છું. આ નિર્દોષ વ્યક્તિ નથી, મારાપરનો ગુસ્સો, આ

નિર્દોષ વ્યક્તિપર ઉતરવો ન જોઈએ. આ અપરાધીને અન્યાયી રીતે ફાંસીનો દુકમ થયો છે; મને તે કારણથી આપ આ અપીલપર લક્ષ નહિ આપો તો તેનું ફળ આ હતલાઅ માણસ ભોગવશે. ” જજ સહૃદયી માણસ હો, તે બધી પરિસ્થિતિ સમજી ગયો. તેણે આ કેસ પ્રથમથી તે છેવટ સુધી તપાસ્યો અને તેને જણાવું, કે આરોપી પર જે ગુનો ચકાવવામાં આવ્યો છે, તે પાયા વગરનો છે, તેણે તેને નિર્દોષ માની છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો.

દેશમંધુ દામની પ્રતિભા બહુતી વેળા જણાઈ આવી હતી. તેઓ ભવાનીપુરની લાંબા મિશનરી સ્કુલમાંથી શરૂઆતનો અભ્યાસ કરી છેવટે કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાંથી બી. એ. ની ડિગ્રી લઈ બહાર પડ્યા હતા. એ સમયે સહાધ્યાયીઓમાં સાહિત્યના વિષયમાં દેશમંધુ દામ જેવો કોઈ નહોતો. તેઓ પોતાનો ધણો ખરો સમય અંગ્રેજી અને બંગાળી સાહિત્યની ચર્ચા કરવામાં વિતાડતા દાસ બાણુ નાનપણથીજ વક્તા તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેમના મહાધ્યાયીઓમાં તે સારા વક્તા ગણાતા. તેમના સહાધ્યાયીઓ તેમને બહુ માન આપતા. અધ્યાપકો પણ ચિત્તરંજન બાણુપર બહુ હેત રાખતા, અને ભવિષ્યમાં પોતાનો આ વિદ્યાર્થી કંઈક કરી બતાવશે. એવી આશા બતાવતા.

દેશમંધુ દાસના પિતાએ બ્રાહ્મધર્મ સ્વીકાર્યો હોવાથી પોતાના યુવને વિનાયક મોકલવામાં તેમને કશી અડચણ રહી નહોતી, ભુવન મોહન બાણુની ઇચ્છા દેશમંધુ દાસને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા અપાવી આ દેશમાં ઉચી સરકારી નોકરી અપાવવાની હતી. તેથી બી. એ ની પરીક્ષા પમાર કર્યામાંદ તેઓને શિવન સાર્વિમની

પરીક્ષા માટે વિદ્યાવત મોકલવામાં આવ્યા. આપણા દેશબંધુ દાસ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપી સરકારી અમલદાર થવા ચાહ્યા. તેઓએ નિયમસર વિદ્યાવતમાં રહી અભ્યાસ કર્યો, પરીક્ષા આપી, તેમાં પાસ પણ થયા. છતાં તેમને સિવિલ સર્વિસમાં જગા તો ન મળી. જે ઉદ્દેશ પાર પાડવા તેઓ પાંચ હજાર માઇલ દૂર ગયા. ત્યાં, તે ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ, આતુ કારણ શું ? એ કારણનાં મૂળ શોધવાં જાણુ કંઈ છે, તોપણ ઉપર ઉપરથી ભેતાં જે જણાવું નહિ, તે વાચકને કહેવાય તેવું છે. વિદ્યાવતના સત્તાવાળાઓએ ચિત્તરંજન દાસને સિવિલ સર્વિસ માટે યોગ્ય ન ધાર્યા, તેનો મોટો દોષ એ હતો કે તેઓ હિમતવાન હતા, તેઓ અભ્યાસ, અભિચાર અને અમલ મહન કરી શકતા નહિ, એ દોષો સામે તેઓ ખુબ ઝડપમાં; વળી તેઓમાં આ કાળો ને આ ગોરો એવી બેદબુદ્ધિ નહોતી, તે બધા આશુભેને સરખા ગણાતા. આ કંઈ જેવો તેવો વાક ગણાય ? સ્વતંત્રતાની ભૂમિ તરીકે આપણે વિદ્યાવતનું પૂજન કરીએ છીએ, આપણાં કાન્યોમા, નાટકોમાં સાહિત્યમાં એ ભાવ ખસતીએ છીએ, પરંતુ આપણા દેશબંધુ દાસ એ સ્વતંત્રતા બતાવતાં જતાં એ સ્વતંત્રતાની ભૂમિપર સિવિલ સર્વિસની નોકરી માટે અયોગ્ય ગણાયા.

તેમના એ ગુના વિષે જરા વધુ વિવેચન કરીએ. ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં જ્યારે ચિત્તરંજન દાસ વિદ્યાવતમાં હતા, ત્યારે જેમ્સ મેક્લીન નામના પાર્લિમેન્ટના એક સભાસદે પાર્લિમેન્ટમાં લેખણ કરતાં કહ્યું હતું, કે:-“ હિંદના હિંદુ-મુમલગાનો એ ગુનામની ભતના છે. તેઓ અંગ્રેજોની ગુનામી કરે છે.” ખરેખર હિંદની ત્રીસ કરોડની વસ્તી એક મુડીખર અંગ્રેજોને હાથે જે દુઃખ ભોગવે છે, અંગ્રેજોના પશુ

જેવો વ્યવહાર જરા પણ વાંધો ઉઠાવ્યા સિવાય જે રીતે મહત્ત્વ કરે છે, એકબીજા તરફ જે વેર અને અદેખાઈ દર્શાવ્યા કરે છે, ક્ષુદ્ર વ્યાક્રાંત સ્વાર્થને માટે અંગ્રેજોના પગનાં તળીયાં ચાટે છે, અંગ્રેજોની લાતોથી ખરોળ ફાટી જતા ખુની ૧૦-૧૨ રૂપીઆમાં છુટી જાય છે, આવી સ્થિતિમાં હિંદુ-મુસલમાન મુલાકાત છે એ વાત આપણાથી સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો નથી. પૃથ્વીપર એવો બીજો કયો દેશ છે, કે જેની હિંદુ જેની સ્થિતિ હોય ? હિંદુમાં જે બનાવો બને છે, તેના બનાવો પૃથ્વીપર બીજા કયા દેશમાં બને છે હિંદુ તફત મનુષ્યત્વ વિનાનું ન હોત તો આવા બનાવો બનત ? તો પણ એક કેળવણીનો અંગ્રેજ આ બધું નમ્ન-સત્ય જાહેર સભામાં બાંધે તે શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ ગણાય.

મેક્લીન સાહેબે પાર્લામેન્ટમાં આ રીતે અવિવેક બતાવ્યો. હિંદની ત્રીસ કરોડ પ્રજામાં બધા માણસો મનુષ્યત્વહીન તો નગ્ન હોય, ત્રીસ કરોડમાં બે ત્રણ માણસો તો એવા હોયજ કે આવું નમ્ન સત્ય દર્શાવવું એ તેમને અશિષ્ટાચાર ગણાય તેથી આ તીવ્ર વચનો ચિતરંજનના હૃદયમાં બોક્ક્યાં. તેમણે ઈંગ્લાંડમાંના હિંદીઓની એક સભા બોલાવી આ વચનો સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. એ સભામાં તેમણે જે બાપણુ ક્યું તે વિસ્તારતના મુખ્ય મુખ્ય રાજનીતિ વિચાર-દોના કાનપર પડ્યું. મી. ગ્લેડસ્ટન તે વખતે જીવતા હતા. તેઓ તે વખતે લિંગરસ પક્ષના આગેવાન હતા. તેમના પક્ષે મેક્લીનના એ શબ્દો વિરુદ્ધ અસતોષ બતાવ્યો. લિંગરસપક્ષે એક સભા બોલાવી તેમાં દેશબંધુ દાસને બાપણુ કરવા બોલાવ્યા. પ્રમુખ તરફ મી. ગ્લેડસ્ટન હતા, વક્તા હતા દેશબંધુ દાસ આવો મહાકાવ્યન યોગ જવલેજ ગાય છે. એકબીસ વરસના ચિતરંજન દાસે છટાદાર બાપણુથી

વચનપાણી છોડવા માંડ્યા. તેમની યુક્તિપૂર્ણ દલીલોથી, તેજસ્વિની ભાષાથી શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની ગયા. મેકલીનની નિદા યત્ના લાગી શ્રદ્ધામનો જાતિના ૨૧ વરસના બાળક આગળ તેને ભેટ પાડવું થયું. વિશ્વાયતમાં આ બાળકને લીધે ભારે ચળવળ ચાલી. ધણાખરા ભેટા મેકલીનને તિરસ્કારવા લાગ્યા. બિચારા મેકલીનને પાર્લમેન્ટમાંથી રાજીનામું આપવું પડ્યું.

આ રીતે મેકલીન તો ગયો, પરંતુ આપણા દેશમધુ શું થયું ? વિશ્વાયતની પ્રજા તો ગમે તે વિચારે પણ રાજનીતિ વિચારે દોષે જોયું કે ચિતરજનદાસનો મેજ સિવિલ સર્વિસ સાથે મળે તેમ નથી. આટલી બધી સમર્થતા, નિર્ભયતા, ન્યાયતપસ્વતા તો સિવિલ સર્વિસમાં ન ચાલે. આથી તેઓ પરીક્ષામાં પાસ થયા, નંબર પણ આવ્યો, છતાં તેમને નોકરી ન મળી. તેથી તેઓને ખારિસ્ટર થઈ દેશમાં પાછું ફરવું પડ્યું. આ રીતે દેશમધુ દાસ નોકરી શાહીના પંજમાં ફસાતા બંધી ગયા. વિશ્વાયતના રાજનીતિ વિચારદોનો આપણે આભાર માનવો જોઈએ કે તેમણે આપણા દેશમધુ દાસને વટાવ્યા નહિ. એકાદ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા કમિશનરની પદવી મળી હોત તો શું થાત ? તે પછી એક જાતની ગુલામી તો ખરીજ. અંગ્રેજોના પગ ચોટવાનું એમાં પછી ખરું. એવી સ્થિતિમાં પૈસા પણ મળે તેવું નહોતું. ખારિસ્ટર કરતાં કમિશનર કે કલેક્ટરની કમાઈ કંઈ વધી જતી નથી. ખારિસ્ટર ચિતરજનને જોટલા પૈસા એક માસમાં કમાતાં તેટલા પૈસા કલેક્ટર એક વર્ષે માંડેમાંડે કમાય છે, વળી યશ તો મળતજ નહિ. અત્યારે દાસે ધણું મેલાંત્યા ગોંધી પછી બીજો નંબર ગણાય છે, પરંતુ સરકારી નોકરી સ્વીકારી હોત તો તેમને દાઈ ઓળખવું પણ નહોતું.

વિદ્યાયત્રમાં રહેના હતા, ત્યારે ચિતરંજન દાસે કેટલેક ઠેકાણે બાપણો કર્યા હતા. એ વખતે સ્વર્ગસ્થ દાદાબાઈ નવરોજી પ્રીવી કાઉન્સિલના ઉમેદવાર હતા. વિદ્યાયત્રમાં જેઓને ઉચ્ચ પદવી મેળવવી હોય, તેઓને પોતાનાં વખાણુ પોતાનેજ કરવાં પડે છે. તેઓ પોતા પોતાના પક્ષ સાથે ઠેકઠેકાણે બાપણો કરે છે, વિદ્યાયત્રની પ્રજાને પોતાપોતાના ગુણુ સમજાવે છે. આમ હોવાથી દાદાબાઈ નવરોજીના પક્ષનું ચિતરંજન દાસ સમર્થન કરવાં લાગ્યા, મુંબાઈવાસીને સફળતા પ્રાપ્ત કરાવવા એક બંગાળી તનતોડ મહેનત કરવા લાગ્યો. વિદ્યાયત્રની પ્રજા દાસ બાણુનાં બાપણુથી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. હિંદવાસીઓ એ પણ જાણ્યું, કે ચિતરંજન દાસ હિંદનાં ભણાં માટેજ સિવિલ સર્વિસમાંથી નિષ્ક્રાંત થયા છે.

ઉપરે ચિતરંજન દાસ હિંદ આવ્યા. તે વૃદ્ધ ભુવનમોહનના ચોથા પુત્ર હતા, તેમનાપર ભુવનમોહન દાસનો બધો આધાર હતો. તેમના પિતાએ પુષ્કળ ખર્ચ કરી આશા રાખી હતી, કે છોકરો આવી માફ બધું દુઃખ ફિટાડશે. પુત્ર મેનિસ્ટ્રેટ થઈ આવશે કે તરત દર માસે ૫૦૦ રૂ. મળશે પરંતુ એ આશા સફળ ન થઈ. તેથી તેમનું હૃદય ભાંગી ગયું, તંદુરસ્તી પણ જમડી. તેઓ પુષ્કળ દાન કરવાયા દેવાદાર બની ગયા હતા, તેમને કાર્ટનો આશ્રમ લઈ નાદાર કરવું પડ્યું હતું, દેવાળીઓ બની જીવવું તેના કરતાં મરણુ સારું એવા વિચારથી ભુવનમોહનનો જીવ બકાગાતો હતો. સાધારણ રીતે મોટા મોટા ઉતરપિંડી કરનારાઓ દેવું કરી વેપાર માંડે છે, અને ઉપરે વેપારમાં ખોટ માર્છે છે, એ સાબીત કરી દેવામાંથી છૂટે છે. ઉપરે એજ નાદારો છુપી રીતે બીજો નામે વેપાર ચલાવે છે. આ વર્ગના લોકોજ કાર્ટનો આશ્રમે ભઈ નાદાર કરતા હોવાથી દેવાળી-

આનુ નામ તિરસ્કારપાત્ર થઇ ગયું છે. નહિ તો કંઈ છેતરપિંડી કરનારાઓને મદદ આપવા માટે અથવા છેતરપિંડીને ઉત્તેજન આપવા માટે એ કાયદો રચાયો નથી. વેપારમાં લાભ થાય તેમ નુકસાન પણ થાય. વેપારી સ્વાભાવિક રીતે નફો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તેમ કરતાં દેવોએ લાભને બદલે નુકસાન થાય, તો તે બીજનું દેવું આપી શકતો નથી. સંજોગો પર કાંઈની સત્તા ન હોવાથી આમ કરનાર તિરસ્કાર પાત્ર નથી. પરંતુ ભુવનમોહન તો ધર્મદાનમાંજ પાપમાલ થયા હતા. તેઓ દાતા હતા, પરંતુ કરકમ્પરીઆ નહોતા. બીજનું દુઃખ જોઈ તેમનું હૃદય ગળી જતું. તેઓ આગળ પાછળનો વિચાર ન કરતાં પોતાની પાસે જે હોય તે, અગર ન હોય તો બીજની પાસેથી લઇને પણ ગરીબોનું દુઃખ દાગતા. ઉચ્ચે પેસા ચાળીસ હજારના ફંદામાં ફસાવાથી તેમને બહુ વેઠવું પડ્યું. દાતા એ સમાજમાં મુખ્ય ગણાય છે, જે પાંચ જથ્થાને ખોરાકી આપે, પોતાને પૈસે બીજનું દિન કરે તે મુખ્ય ગણાય છે, તેથી મુતારાનાં ફંદાથી ભુવન મોહનનું હૃદય પીગળી ગયું હતું. તેઓ એક બે, મો, બસોના નહિ પણ ચાળીસ હજાર રૂપીઆના જામીન થયા હતા.

હમણાંજ જૂઓને, ચિતરંજનદાસે માસિક પચાસ હજાર રૂપિયાની માયા તજ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યું, તેથી દેશમાંના બધા લોકો તેનાં વખાણ કરે છે ? જો તેમ હોત તો પછી જોઈએજ શું ? એવા નરહના કીડા, સ્વાર્થના દાસ અનેક છે, કે જોઓ કહે છે કે આ રીતે પચાસ હજારની કમાણી છોડવી એ એક જાતની માનસિક દુખ્નજાત છે, ચિતરંજન દાસનું મગજ ખસી ગયું છે. કાંઈ કાંઈ વિચારે છે કે કીડ થયું, હાઈકોર્ટમાંથી એક પ્રબળ દરિદ્ર ગયો, બીજ એકાદ

એ જાય તો ઠીક ચાય. આવા વિચારો પણ ધણાનાં હૃદયમાં છે. જો એવા વિચારને કાષ્ટના હૃદયમાં સ્થાન ન મળત તો પછી દેશને શું હુ ખ હોત ?

વિનાયતથી દેશમાં આવ્યા બાદ ચિત્તરંજન દાસનું હૃદય બહુ પિડાવા લાગ્યું. તેઓ પિતૃમક્ત હતા, તેથી પિતાની માનસિક વ્યાધિ જોઈ તેઓને બહુ દુઃખ થતું. પિતા દેવાળીઆ ચર્ચ કાયદા મુજબ દેશ્વાની જવાબદારીમાંથી છૂટ્યા હતા ખરા, પરંતુ તેથી સમાજમાં મો ધુપાવવા જેવું થયું હતું. નૈતિક જવાબદારી અને વિવેકભુદ્ધિ તેમનાં જીવનને દુઃસહ બનાવી મુક્તી હતી, હંમેશાં તેઓનાં હૃદયમાં અશાન્તિનો અમ્મિ સંજમતો હતો. હજી દેવું પતાવવા જેટલી કમાણી થઈ નહોતી. તોપણ તેમણે પિતાના લેણદારોને બોલાવી કહ્યું કે, “ હું મારા પિતાનું બધું દેવું કણહું છું; ” તેમણે દસ્તાવેજ પર સહી કરી આપી, પોતે પણ દેવાળીઆનું નામ ગ્રહણ કર્યું. ચિત્તરંજનદાસે આ શું કર્યું ? તે તો કાયદા જાણતા હતા, પોતે ખારિસ્ટર હતા, પિતા નાદાર કરે, એટલે કેઈ પુત્ર દેવાળીઓ કરતો નથી; પુત્ર કરોડપતિ ચાય તોપણ પિતાનાં દેવાં બદલ તેનાં લેણદારો પુત્ર પાસેથી ઢાડી પણ લઈ શકતો નથી. કારણકે એ પુત્ર પેદા કરેલા પૈસા હોય છે. તોપણ ચિત્તરંજનદાસે આ શું કર્યું ! હજી તેમનો ધધો જામ્યો નહોતો. નવાસવા ખારિસ્ટર હતાં. એ દરમિયાન વગી દેવાળીઆ તરીકે જાહેર થવું, એ કેઈ જેની તેવી વાત નથી. બંધા નવાઈ પામ્યા, કાઈ તેમનાં વેળાણ કરવા લાગ્યા, તો કાઈ તેમની મુર્ખતા બાબત દિલગીર થવા લાગ્યાં. દેવું પણ કેઈ ચોડું નહોતું. આ બધો વિચાર ચિત્તરંજનદાસે અગાધિયજ કરી રાખ્યો હતો. તેમણે જય પરાજય, દેશાક્રમ પ્રેમને સમર્પણ કરી કર્તવ્ય કર્યું હતું. આને આપણે

ચિત્તરંજનદાસની ત્યાગવૃત્તિ જોઇ મુગ્ધ થઇ જમ્મએ છીએ, પણ એ વાત તેમને માટે કંઈ નથી નથી. તેઓ હંમેશાં મુક્ત પુરુષ છે, વિવેકી છે, નિર્ભય છે, ધર્મબીર છે અને કર્તાવ્યપરાયણ છે. ચિત્ત રંજનદાસે વાસ્તવિક રીતે કશું નહીં કર્યું નથી. જે તેમનાં હૃદયમાં હતું, તેનો વિદ્યામભાવ કર્યો છે.

ત્યારબાદ ચિત્તરંજનદાસ બારે ચિતામાં પડ્યા હજી સુધી તેમનો અવસાય જાણ્યો નહોતો. તેમનો અવસાય એવો હતો, કે તેમાં ગમે તેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ સહેલાઈથી આગળ વધી શકે નહિ. એકાદ બે મોટા મોટા મુકદ્દમા હાથમાં ન આવે, ત્યાં સુધી પ્રતિભા દર્શાવવાની તક મળે નહિ. પરંતુ એવા મોટા મુકદ્દમા આવે કાણ ? એાજમાં પુરૂં તેઓ નાદાર હતા. ચિત્તરંજનદાસ સમાજનાં કાંઈ પણ કાર્યમાં માથું મારતા નહિ. ઈચ્છા છતાં કાંઈની સાથે બહુ વાતચીત કરતા નહિ. જે ચિત્તરંજન વિદ્યાપતમાં દેશનાં કિત માટે પાર્લામેન્ટના મહાસભા સામે ઝૂઝતાં પણ પાછા હટ્યા નહોતા, તેજ ચિત્તરંજન દેશમાં આવી મહાજનાં સાધારણ કાર્યોથી પણ દૂર રહેતા હતા, તે જોઇ કોને નવાઇ ન લાગે ! તેમને એ વખતે હાઇકોર્ટના સારા મુકદ્દમા મળતા ન હોવાથી, તેઓ ગામડાંમાં ફરતા અને જે કંઈ મળતું, તે પર નિર્વાહ ચલાવતાં આવી સ્થિતિમાં પણ ચિત્તરંજનદાસે પોતાની સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા કે નિર્ભયતા ગુમાવી નહોતી. જ્યારે તેઓ આવા ભયંકર અવનસંભામમાં ઝડપતા હતા, દેવું વાળવું તો દૂર રહ્યું, પણ ગુજરાન ચલાવવાનું પણ કદાચ થઈ પડ્યું હતું, તે સમયની એકાદ બે વાતો આપણે જાણવા જેવી છે. એક વખતે તેમણે નાયાબાલિમાં એક મુકદ્દમો હાથમાં લીધો હતો. એ મુકદ્દમામાં સાક્ષી તરીકે મેજિસ્ટ્રેટ મિ. કાર્ગિલ પોતે હતા.

ગોરો, તેમાં વળી મેજિસ્ટ્રેટ હોવાથી તેમના માટે એક ખુરશી ગોઠવવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ જુગાની ચર ચર્ષ. ત્યારબાદ બેરિસ્ટરના પ્રશ્નો શરૂ થયા. મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ આ નવા બારિસ્ટરના પ્રશ્નોથી ગભગયા. તેણે ગુસ્સે થઈ ચિત્તરંજનદાસને ‘બાણુ’ કહી બોલાવ્યા. બાણુ શબ્દ બેરિસ્ટરને માટે અપમાનજનક છે, તે ચિત્તરંજનદાસ ગળ્યું હતા. બાણુ શબ્દ બંગાળી લોકોને બહુ પ્રિય છે એક ગામમાં એક અનુભવી વૃદ્ધ ગૃહસ્થ રહેતો હતો તે જાતે કાયસ્ત હોતો તેની અટક ‘વિશ્વાસ’ હતી. વિશ્વાસ મહાશયનો મોટો દીકરો કુલકતામાં ભણતો હતો. તે તહેવાર હોવાથી ઘેર આવ્યો. તેના નોકરે તેને ‘વિશ્વાસ મહાશય’ કહી બોલાવ્યો હશે. તેથી તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થ એ નોકરપર એટલા તો ગુસ્સે થયા, કે તેને મારવા ઉઠ્યા. છેવટે ફટકાંક માણસો વચમાં પડવાથી મારવાનું બંધ થયું. પણ પેલા નોકરને ત્યારપછીથી ‘બાણુ’ કહી તેમના દીકરાને બોલાવવો પડ્યો. ‘બાણુ’ શબ્દ બંગાળીઓને આટલો બધો પ્રિય છે. અંગ્રિજ સત્તાએ આપણને આપણી ભાષા પણ ભુલાવી દીધી છે.

ચિત્તરંજન બાણુ આ શબ્દથી લાલચોળ બની ગયા. કાગળ કે, એ શબ્દમાં સ્વદેશી ભાવ નથી; એ વિદેશીઓએ અપમાન કરવા માટે વાપરેલો શબ્દ છે. ચિત્તરંજનદાસે મિ. કાર્ગિલને કહ્યું કે, “સાક્ષીનું” સ્થાન પેલું પાંજરું છે, એ પાંજરામાં ઉભા રાખી સાક્ષી આપવી, એવો અદાલતનો નિયમ છે. આપના તરફ સન્માન ખતાવવા ખાતર આપને ખુરશી આપવામાં આવી છે. પરંતુ આપ તેને લાયક નથી. ખુરશીની મર્યાદા આપ જાળવતા નથી. હવેથી જો આપ આવી અસબ્યતા દર્શાવશો તો હું આપને પેલાં પાંજરામાં ઉભા રખાવીશ, એ માદ રાખશો.” તે વખતે ચિત્તરંજનદાસ બારિસ્ટર મિ. સી.

આર. દાસ થયા નહોતા. તેને ડાણુ ઝાળખતું હતું કે છતાં તે વેળા પશુ એને એજ સ્વભાવ હતો. જેઓ ઉર્જાત મેળવવા ઈચ્છતા હોય, જેઓને ઘણા પ્રયત્ને ધીમે ધીમે આગળ વધવું પડતું હોય, તેઓ કદી પશુ મેનિસ્ટ્રેટની સાથે આવું વર્તન ચકાવવાનું સાહસ ન કરે, પરંતુ ચિતરંજનદાસનો સ્વભાવજ નિરાળો છે. તે શુ આવાં અપમાન સહન કરી શકે ? તેમણે પોતાની જિંદગીમાં કદી પશુ ડાહનો અન્યાયી કુક્રમ કે પ્રાર્થના માની નથી. સ્વાર્થને લીધે તેઓ કદી દર્તાવ્યવ્રષ્ટ થયા નથી. મુકદ્દમો ચાલતી વેળા દ્રાપ્તપશુ ન્યાયાધીશ ગેરવાજબી કુક્રમ કરતો તો તેની સામે તેઓ પ્રબળ વાંધા ઉઠાવતા. ગુપચુપપણે બાંધછોડ કરવી એ તેનો સ્વભાવ નથી. ન્યાયાધીશના અન્યાયી કુક્રમ વિરુદ્ધ તેમણે દર વખતે વાંધા ઉઠાવ્યા હતા, અને એ ગેરવાજબી કુક્રમ પાછા જેમી ન લેવાય ત્યાં સુધી અદાલત છોડી બહાર આવ્યા હતા. આવા બનાવ ઘણીવાર બન્યા હતા. પરંતુ હજી સુધી એક પશુ મોટો મુકદ્દમો મળ્યો નહોતો. મોટા મુકદ્દમામાં કામ કરવાની તક પશુ મળી નહોતી.

પરંતુ ઉવટે એ તક મળી અસિપુરના બોમ્બેસની વાત હજી દ્રાપ્ત બુદ્ધિ નહિ હોય વિપરક્ષરૂપ બંધનગતું એ વિષયમ હજી હતું. પરંતુ વિષ એજ વિષનું ઓપધ છે. જે ગુલામીનાં વિષે આપણામાં પ્રવેશ કરી આપણને જર્જરિત કરી મૂક્યા છે; એ વિષનો ઉતાર એ બંધનગત રૂપી વિષજ હતું. એ બનાવને લીધે આખા દેશમાં એકાત્મ બોધ થયો. એ એકતા દેશવાસી લોર્ડ કર્ઝન હતો, એ ભાવના સેવક દેશપૂજ્ય અરવિંદ ઘોષ હતા. બારીન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, કનૈયાલાલ દત્ત, ખુદીરામ, સત્યેન્દ્ર, ઉદાસદાસ અને હેમ વગેરે એ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ એક બચકર તરફત કલ્પે હતા. આ મામલામાં આસામીનો પણ લે

એવું કાણુ હોય ! બધા દેશવાસીઓ આ મુકદ્દમામાં આપ્તામી પણ તરફથી કાણુ મુકદ્દમો લડવા આવે છે તે જોવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. મરહમ પક્ષ તરફથી તો મોટા મોટા જારિસ્તરો નીમાયા હતા. પરંતુ ગનેગાર તરફ કાણુ ! આવા મુકદ્દમામાં અપરાધી પક્ષની વારે ચડવામાં પણ મુશ્કેલી હોય છે; એ મુશ્કેલી હાથે કરીને કાણુ વેરી લે ? તેમાં વળી વધુ પૈસા પણ મળે તેવું નહોતું. તો પછી ક્યા લાભ માટે આવી મુશ્કેલીમાં પડવું ? આ કંઈ સાધારણ જારિસ્તરનું કામ નહોતું. મુકદ્દમો લાંબી મુદત ચાલવાનો હતો, કેટલાય સાદીઓની જુખાનીઓ લેવાવાની હતી, તેમ કરવામાં કેટલોય પરિશ્રમ કરવો પડે તેમ હતું. અરવિંદ બાણુ સમજી ગયા કે આ વિપત્તિમાંથી ઉગારનાર ચિત્તરંજનદાસ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. ચિત્તરંજનદાસ પણ આ કામમાં પડવા તૈયાર હતા તેઓ તો આવા જળરા મુકદ્દમામાં પડવા માગતાજ હતા. મરહમ પક્ષમાં મિ. નોર્ટન હતા અને અપરાધી પક્ષમાં આપણા ચિત્તરંજન હતા. આ મુકદ્દમો આઠ માસ ચાલ્યો, દિવસોના દિવસો કુરસેવનું મુદ્દ ચાલ્યું. રાતદહાડે ચિત્તરંજનદાસ મુકદ્દમાના કાગળપત્રો જોવા લાગ્યા. મુકદ્દમાનો કિનારો દેખાતોજ નહોતો, કંઈમિષ્ટ, દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ચિત્તરંજન યોગીની પેઠે તન્મય થઈ આહાર નિદ્રા તથા આ ઉછળતા સમુદ્રમાંથી કેવી રીતે પાર ઉતરવું તેનોજ વિચાર કરતા હતા. આ વખતે તેની પ્રતિજ્ઞાની પરીક્ષા થવાની હતી. તેઓએ આનંદપૂર્વક આવી કોર પરીક્ષામાં પચ્ચાર ચલાવું રીકાર્ડ હવું. આ મુકદ્દમામાં ફજાફજ પર ચિત્તરંજનદાસનું બલિયન હતું હતું. આમ દોવાથી તેઓ એક નિઃ સાધકની પેઠે તન્મય થઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા હતા. છેવટે તેની મ.વ.ના ફજા અરવિંદ બાણુને કાંમીની મળ્ય ચલાને જાહે તેઓ

બીન ગુનેહગાર ઠર્યા. હાઇકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને ન્યાયમુર્તિ
 હુકમો સમક્ષ આ મુકદ્દમો ચાલ્યો. મુકદ્દમા વખત લોકાથી કોર્ટનું
 મકાન ઊભરાવા લાગ્યું. હેવટને દિવસે ચિત્તરંજનદાસે અપરાધીના
 અક્ષતું સમર્થન કરતી વેળા જે ભાષણ કર્યું તે બગાળી પ્રજા કદી
 જૂલે તેમ નથી. બગાળીના મુખમાં અંગ્રેજી લાપાતું આટલું બધું
 પાંડિત્ય અગાઉ દાખએ જોયું નહોતું ! તેમની મર્મસ્પર્શી ભાષાને
 લીધે ન્યાયાધીશોની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં, એ ભાષાથી
 અદાલતમાં એકત્ર થએલા લોકો મુગ્ધ થઈ ગયા. જજનેએ જજમેન્ટ
 આપ્યું. અરવિંદ બાણને નિર્દોષ ગણી છોડી મૂક્યા તે સિવાય બીજા
 કેટલાકને પણ મુક્ત કરવામાં આવ્યા. બહુ આનંદપૂર્વક શ્રીમાન
 ચિત્તરંજન અરવિંદ બાણનો હાથ પકડી કોર્ટ બહાર આવ્યા. ચારે
 તરફથી જયના પોકારો થવા લાગ્યા. એકનિશાનો જય થયો, સત્યનો
 જય થયો; અંગ્રેજ ન્યાયાસનનો જય થયો. ચિત્તરંજનનો વિજય
 દેશમાં ગામેગામે જાહેર થઈ ગયો. ચિત્તરંજન હિંદમાં પ્રખ્યાત થયા.

ચિત્તરંજન દાસે અસમાન્ય પ્રતિભાવડે પોતાનું ભવિષ્ય ઝળકતું
 કરી દીધું. તેમનો ધંધો પણ સેંકડો ગણે વધી ગયો. સરકાર પણ
 તેનાં પાંડિત્યથી મુગ્ધ બની ગઈ. હવે ચિત્તરંજનની ઓફિસમાં
 મુકદ્દમા બાજુ માણસોનાં ટોળે ટોળાં ઊભરાવા લાગ્યાં. ચિત્તરંજન
 દાસનો મુકદ્દમો હાથમાં લે તે મુકદ્દમાવાળા માણસને આકાશમાંનો
 ચંદ્ર મળ્યો હોય, તેટલો આનંદ થતો. ચિત્તરંજનનું નસીબ ફર્યું. તે
 દગલાખંધ રૂપીઆ કમાવા લાગ્યા. આટલી બધી કમાણી તે કેવળ
 તેમનાં દાયદાનાં યાનને લીધે થતી નહોતી, પણ તેમની કર્તાવ્ય પર-
 મણુતાને લીધે થતી હતી. તેમના જેવો કર્તાવ્યપરાયણ, વિવેકી,
 અને લાગણી વાળો જ્યારિસ્ટર બીજો કોણ હોય ? જેણે પોતાની

ધન્યાથી પોતાના બાપનું મોટું દેવુ માથે લીધું હતું, આટલું બધું દેવુ છતાં પૈસા વગર અરવિંદ બાણનો મુકદ્દમો તેણે આઠમાસ ચલાવ્યો, આવું કાર્ય તે કેણુ કરે ? આ આઠ માસમા ઉવડું દેવું તો વધુ અરવિંદ બાણએ તેમને જે સાધારણ મહેનતાણુ આપ્યું હતું, તેથી તો તેમનું મુજગન પણ ચલાવું નહોતું આ મુકદ્દમામાં સરકાર પક્ષનો બારીસ્ટરતો લાખો રૂપીઆ કમાતો હતો છતાં ચિત્તરંજન કેવળ લાગણી અને અમાધારણુ કર્તવ્યનિષ્ઠાને લીધે વિજયી થયા.

હવે પિતાનું દેવુ વાળવાનો સમય આવ્યો. ચિત્તરંજનદાસે જેણું દારોનો બોલાવી બ્યાજ મહેત પાછએ પાછ ચુકવી આપી. પિતાં પુત્ર એકી સાથે દેવામાંથી છૂટયા, તેઓ દેવાળિઆ મટયા સોનું તાપમાં તવાઈ શુદ્ધ તરીકે બહાર પડ્યું. તે સમયના ન્યાયાધીશ ફ્રેન્ચર માહેબે પોતાનાં જજમેન્ટમાં લખ્યું, “કે આ રીતે મોટું દેવુ વાળું દેવાળિઆનું નામ ગદ કરવાનો પ્રયત્ન મેં આ પહેલોજ જોયો છે, આવો બનાવ બીજો બન્યો હોય, એમ મને સાબરતું નથી.” લેણુદારો ચિત્તરંજનને આશીર્વાદ આપી ચાલ્યા ગયા. કળિયુગનું માણસો વિરમપથી ફાટી ગએલી આંખે આ બનાવ જોઈ રહ્યા આજે પણ ચિત્તરંજને માસિક પચાસ હજારને સાત મારી જે મંન્યાસદર્શ લીધું છે. એ કંઈ તેમનું પરિવર્તન નથી. એ ફક્ત એમના અમામાન્દ મુજોનો વિકાસ માત્ર છે,

નદી જેમ સમુદ્રમાં પાણી નાખે છે, તે રીતે મુકદ્દમાજાગ લોકો ચિત્તરંજનના ખીમામાં રૂપેરી નદીઓ વહેવરાવવા સામ્રાટ રાષ્ટ્ર માસે વીચહજર, તે રાષ્ટ્ર મામે આળીસથી પચાસહજર રૂપીઆ

ચિત્તરંજન ક્રમાવા લાગ્યા પરંતુ સમુદ્ર તો બીજાનું બંધુ કરવા ઉત્પન્ન થયો છે, તે રીતે ચિત્તરંજન પણ એ પૈસો પારકાનું દુઃખ ફેડવા વાપરવા લાગ્યા. કાંઈ પણ માણસ પોતાનું ખર્ચ દુઃખ જણાવતો તો તે ચિત્તરંજન પાસેથી પાછો ફરતો નહિ એ સિવાય પરોપકારના કામમાં તેઓ પોતાનો અમૂલ્ય સમય શુભાવના અચક્રતા નાહ. પંજામર્મી અશાન્તિ ફેલાઈ ત્યારે ચિત્તરંજન પંજાના છોડી ઠેક પંજાનું સુધી પહોંચ્યા હતા અને ચાર માસ ત્યાં રહ્યા હતા ચાર માસમાં તેમને ઓછામાં ઓછું એક લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું ચિત્તરંજન ધરતો આરામ છોડી, પૈસો છોડી આમ પંજામ સુધી શા માટે ગયા ? આ પ્રશ્નનો જવાબ ફક્ત મહાત્મા ગાંધી સિવાય બીજા કોઈ આપી શકે તેમ નથી ! આ સિવાય બીજા ફેટવાક કામોમાં ચિત્તરંજનદાસે પૈસાની નુકસાની વેડી લીધી છે. રાજનૈતિક અપરાધીને ખ્યાલવા તેઓ વગર પૈસે તૈયાર થતા. એવા ફેડીની શ્રી આપવાની શક્તિ હોય તો જુજ શ્રી લઈ તેના પક્ષમાં લડતા. આથી તેમને કંઈ ઓછું નુકસાન થતું નહિ. પરંતુ ચિત્તરંજન એવાં નુકસાનને ગણ્યકારે તેવા નહોતા. તેમને વળી લાલ શુ ને નુકસાન શું જ્યારે તેઓ પૈસા કમાવાનો પ્રયત્ન કરતા અથવા પ્રયત્ન ન કરીશકતા ત્યારે સમજી જવાનું કે તેઓ પૈસા પેદા કરવા કરતા વધુ સારું કામ કરતાહરી આમ હોવાથી તેઓને પૈસાનું નુકસાન થતું જણાતું નહિ. જેઓ જમાખંડ્ય રાખે, જેઓ હિસાબ રાખે, જેઓ પૈસા ઘરેજી ભવિષ્ય ઘડવા ઇચ્છે તેઓને નફા નુકસાનનો હિસાબ રાખવાની જરૂર પડે છે, પણ જેઓ સત્કર્મોથીજ પોતાનું ભવિષ્ય ઘડવા ઇચ્છે છે, તેને વળી નફા શુ ને નુકસાન શુ ? ચિત્તરંજન દાસે ફેટલા ગરીબોને અન્ન આપ્યું છે, તેનો હિસાબ કોણ રાખવા

એકું છે ? તેમણે કેટલી વિધવાના પેટ ભર્યા છે, કેટલા ગરીબોને કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે, તેનો હિમાળ કાણે રાખ્યો છે ? વળી ચિત્તરજન દામનાં દાનમાં એક વિશેષતા હતી, તેઓ સરકારી ફડમાં દાન કરી રામમહાદુર ચવા ઇચ્છતા નહિ. તેમનાં જ્ઞાનમાં અહંકાર નહોતો, તેઓનું દાન શુભ હતું, તેઓનું દાન ફકેન દુખી માણસોનું દુઃખ દૂર કરતું તેથી તેમનાં દાનનો હિસામ કોઈએ રાખ્યો નથી જેને દાન મળતું તેજ એ દાન સંમધી વાત જાણતું, બીજું કોઈ નહિ. રાજર્ષિ જનક નિર્વેપભાવે રાત્રી ભોગવતા હતા, ચિત્તરજન પણ નિર્વેપ થઈ દાન કરતા. દાન કરતાં તેઓ અત્યારે મરીમ થઈ ગયા છે. રાજર્ષિ હર્ષવર્દન દર પાંચ વરસે પોતાનો રાજકોષ ખાલી કરી ગરીબોને વહેંચી આપતો, પરંતુ તેને વિરાજ રાત્રી હોવાથી એ કોષ પાછો તરતજ ભરપૂર થઈ જતો. પરંતુ ચિત્તરજનની પાસે એવું તો કંઈ નથી. આજે તેઓ ફકીર બની ગયા છે. ભવિષ્યમાં શુભરાત કેમ આવશે એ વાત તેમણે વિચારી નથી, વિચારવાની જરૂર પણ નથી.

એક મુડી અજ મગે એટલે બસ, વધુ મેળવવાની શી જરૂર છે ? અને મુડી અન્ન તો મમે ત્યાથી મળી રહેશે આવો વિચાર કરી તેમણે બધું તત્ત્વું છે. આવો ત્યાગ આપણા દેશમાંથી કેટલા માણસોએ કર્યો છે ? આપણે ધણા ભાવણે સાંભળ્યાં છે. બડી બડી વાતો માંભળી છે, પણ વખત આવ્યે એ વાતો કરનારનો પત્તોજ મળતો નથી.

ચિત્તરજનદાસ કેવળ પદ્મિન રાજનેનિક, ત્યાગી કે ખારિસ્ટ નથી પણ તે કંપરાન દરિ પણ છે. તેમણે બંજ માદિત્ય ને જે આપ્યું

છે, તે અમુચ્ચ છે. તેમને અંગ્રેજી ભાષા સાથે જોટણ કામ પડતું, તેટલું અંગ્રાળી ભાષા સાથે પડતું નહિ, છતાં તેઓ અંગ્રાળી ભાષાના સાગ લેખક ગણાય છે, એ નવાઈ જેવું છે. તેમણે પ્રથમ 'માનવ' નામનું એક કવિતાનું પુસ્તક રચ્યું છે. એ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં પ્રગટ થયું હતું. માલેય પદ્ધતિ કવિ ચિત્તરંજન દાસનું 'સાગર સંગીત' નામનું એક બીજું પુસ્તક રચાયું. એ એમનાં બધા પુસ્તકોમાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તક ગણાય છે, સાગરના ઉછળતા તરંગોમાં કવિ ગેમી નાદ સાંભળે છે, એનાદ સાથે દુનિયાનો અવિભાંત ધોવાટનો મુકામનો કરી એક અનિર્વચનીય ક્ષત્રની લીલા નિહાળે છે, ભાવ, ભાષા અને છદ્મ આ પુસ્તક અનુપમ છે. સાર જાદ તેમણે ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં છે, ત્રણે કવિતાનાં છે. કિશોર-કિશોરી, માના ને અનર્થામી આ ત્રણે કાવ્યયથો અંતરના ગૂઢ ભાવોની મધો ઉઠેલે છે, રમણજિમાં આ ત્રણે કાવ્યે. અનુપમ છે. તેમના પુસ્તકો વાંચતાં જણાય છે કે તેઓ વિવાપતમાં વમી બારિસ્તર બનેલા છતાં તેમનામાં પરદેશી ભાવ જરાપણ આવ્યો નથી. શુદ્ધ સ્વદેશી વિચારો જેમાં પરદેશી વિચારોનો પાસ પણ ન હોય-વાચવા લાયક સો એમનાં પુસ્તકો અવશ્ય વાંચવાં જોઈએ. દેશ તરફ ભક્તિ, ઈશ્વરપર અચળ નિશ્વાસ, ગરીબ લિખારીનો ભાવ, ત્યાગવૃત્તિ, અદ્વંકરતું વિમુર્જન અને દરિદ્ર નારાયણની સેવા એ તેમના પુસ્તકોની લીટીએ લીટીએ જણાઈ આવે છે. તેઓ એક અસાધરણ પુરુષ છે. તેને સમજી શક્યા જોટલી શક્તિ હતી સુધી આપણામાં આવી નથી.

ચિત્તરંજન દાસ "નારાયણ" નામનું એક ઉચ્ચશૈલીનું મામિક પત્ર પ્રગટ કરે છે, આ માસિકના મહારી મુખાદક તરીકે વારીન્દ્ર.

કુમાર થોપ કામ કરે છે. આ માસિકમાં એવા મુંદર લેખો પ્રગટ થાય છે, કે એની મહત્તા વાંચ્યા સિવાય કદી પણ સમજાય તેમ નથી.

ચિત્તરંજન દાસ યશ મેળવવાના લોભી નથી. તેઓ જાહેર થવા માટે નેતા બન્યા નથી. જ્યારે જ્યારે સરકારે કોઈ પણ લુપ્તબી કાયદો રચ્યો છે. ત્યારે ત્યારે તેઓ દેશવાસીઓની વારે ચડવા તૈયાર થયા છે. જ્યારે લોર્ડ મિન્ટોએ હિંદમાં વિપ્લવ થવાના મંદિત પરથી કોર કાયદા ઘડ્યા ત્યારે તેઓ રિયર રહી શક્યા નહિ. તેઓએ હિન્દુવાસીઓના બચાવમાં પોતાની શક્તિ વાપરવા માંડી તેમણે રાજનૈતિક ચળવળમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. તેઓ બંગાળમાં ઠેક ઠેકાણે ફરી ચળવળ ચલાવવા લાગ્યા.

તેઓનો રાજનૈતિક આદર્શ કદાચ કોઈ જાણતા નહિ હોય. ધર્મિત્રાત્મા ચિત્તરંજન બાળક જેવા સરળ છે, કૃતબુદ્ધિને તેઓ ઓગામના પણ નથી, અદેખાઈએ તેના હૃદયને ક્ષંકિત કર્યું નથી. પણ અસા અંગ્રેજ અને હિંદવાસીઓ માને છે કે, ચિત્તરંજનદાસ ઉદામ યક્ષના નેતા હોવાથી અંગ્રેજોનો દ્વેષ કરે છે. પરંતુ કોઈ સાધુપુરુષ શું બીજાઓપર અદેખાઈ રાખી શકે ? ગૃહીના સમગ્ર માનવ ચિત્તરંજન દાસના આત્મીય સ્વજન છે. પરંતુ જ્યારે બળવાન માણસ નિર્મળ માણસપર જીવમ કરે ત્યારે પછી એ બળવાન અને નિર્મળ માણસ વચ્ચે ગમે તે જાતનો મંત્રણ હોય, તો પણ જીવમગારનું એ વર્તન સાધુપુરુષોએ સહન કરવું ન જોઈએ. આ ચિત્તરંજન દાસની રાજનીતિ છે. અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાથી તેમનો રાજનૈતિક ઉદ્દેશ સરળ થાય એવો તેમનો મત નથી અંગ્રેજો પણ મનુષ્ય છે, તેમના તરફ તેમને જરાપણ ધનુષ્ય નથી. પણ અંગ્રેજો

જે અન્યારી રીતે હિંદુ પર રાજ્ય કરે છે, એ ગેરવાજબી શાસન-પદ્ધતિના તેઓ કટ્ટા વિરોધી છે. ચિત્તરંજનની જન્મભુમિ હિંદમાં સર્વ ધર્મ, સર્વ જાતિ અને સર્વ મંપ્રદાયના લોકો આવી આનંદ પૂર્વક મનુષ્યને ઉચિત રીતે જીવન ગાળે, પરશુરુત્તિ તથા દે, ખ્રિસ્તી મુસલમાન, હિંદુ અને બોદ્ધ વગેરે બધા પરસ્પર પ્રીતિના બંધનથી બંધાય, એમાં એમને જરા પણ વાંધો નથી. ઇંગ્લાંડના રાજા અને વડા પ્રધાન હિંદનો પ્રબળ મેાની વાતમાં ગોરા લોકો સમાન દરજ્જે જણે અને કાર્ય વખતે જુદી ગણે એ ચિત્તરંજન સહન કરી શકે તેમ નથી; આ તેમનો રાજનૈતિક ઉદ્દેશ છે. તેઓ કહે છે. કે જે ગોરા લોકો હિંદમાં સ્થાયી રીતે રહે, પોતાને હિંદવાસી તરીકે ઓળખાવે, એજ હિંદીઓના મિત્ર છે. હિંદવાસીઓ તેમની માથે સહકાર કરી પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરશે પણ જેઓ પૈસાના બોલથી હિંદમાં આવી વસ્યા છે, જેઓ હિંદ પ્રત્યે જરા પણ સહાનુભૂતિ દર્શાવતા નથી, તેઓ તેમની ઈચ્છા હોય ત્યાં સુધી હિંદમાં બસે રહે. પણ છેવટે તેઓએ હિંદ તથા જનું પડશે.

ચિત્તરંજન હંમેશાં કહેતા આવ્યા છે, કે દેશ એજ મારો સુધિર છે. દેશ એજ મારો ધર્મ છે. દેશની સેવાથી મોક્ષ મેળવી શકાય છે.

તેઓ યુરોપી શિક્ષણ અને સભ્યતા તરફ વિદેય રાખતા નથી તેઓ યુરોપી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને યોગ્ય માન આપે છે, તે ક્ષુદ્ર કરે છે, કે યુરોપી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિથી આપણી મુક્તિ મેળવી નથી. આપણે આધિજાતી.માદક દેવગં વિદેસીઓનું અનુકરણ ન કર્યું છે. આ પ્રબળ દેખાદેખીથી આપણે હિતાહિત થઈ

બની ગયા છીએ, સાહેબનો પહેરવેશ આપણને બહુ મુંઝવે લાગે છે, અને આપણે પહેરવેશ આપણને અનિ ખરાબ લાગે છે. તેથી આપણે બધા સાહેબ બની ગયા છીએ. આ સાહેબી પોશાકનાં ફળ પણ અતિ વિપમ છે. તે પહેર્યાંથી આપણે પરદેશી બની જઈએ છીએ: પિતાની ભતના લોકોને હલકા માણસો, જંગલી માણસો ગણીએ છીએ. વળી એ પોશાકથી આપણી સ્થિતિ ત્રિશક જેવી બની જાય છે. એ પોશાક આપણને માહેબ લોકોનાં ટોળામાં પણ ભગવા દેતો નથી તેમ આપણા પરદેશી લોકોનાં ટોળામાં ભગવાથી વિમુખ રાખે છે તો પણ આપણે આપણા મનમાં એ પોશાકનો ગર્વ રાખીએ છીએ. નકલખોરી નું કેટલું બધું જોર ! માહેબ લોકો આપીએ છે, તો આપણે પણ આ પીએ છીએ. બીજું મને કે ન મને પણ એક ખાતો આ તો જોઈએજ. આ અનુકરણે આપણામાં એટલું તો થર ધાકું છે, કે રસ્તાપરનો ઝાંકુવાળો પણ માટીના ટોકારામાં આ'લખ રસ્તાપર બેઠો બેઠો આંખ મીચી અનિ આનંદ આ પીએ છે. આપણે આપણી અટકો પણ તણ દીધી છે. હવે ને હવે થવાનું મન થાય છે, ચટ્ટોપાધ્યાયને એટર્નિ થવાનું મન થાય છે, રાય ને રે' થવાનું મન થાય છે. સાદા સીધા ભાઈને સાહેબ કહેવરાવવાનું મન થાય છે. હાકરાંઓને નાનપણથી અંગ્રેજી ભાષામાં બોલનાં શીખવીએ છીએ. હાકરાંઓનું નામ પણ આપણે સાહેબી રીતનું રાખીએ છીએ આપણે આ રીતે ભણતો ખીચણ પદવીએ છીએ. આપણા હાકરાં હુણુવ રમતાં, હવે રમે છે. હુટબોલ, હુટબોલ કંઈ ખરાબ નથી, પણ હુણુવની વૃક્ષામાં તે રમત ઉભી રહી શકે નહિ એ અંગ્રેજી રમતનાં સાધનો ખરીદવામાં આપણી એક માસની કમાણી, તૃણાઈ જાય છે. અને એ પૈસાનો મૂલો જાન વિસારીત

આલ્થો જાય છે. વળી કેટ પાટલુન વગર એ રમત સારી રીતે રમાતી નથી. મુલ્યવાન વિશ્વાયતી જોડની જરૂર પડે છે, લેમોનેડ ને બરફ સિવાય ચાલતુ નયા. ફુટબોલથી લાત મારવામા હિરતાદ ચવાય છે, પણ આપણને પદાધારથી કાઢની ટુબરેલ તોડી નાખવાનો અધિકાર નયા માટે આપણે માટે તો હુડગુડની રમત સારી છે. જેમા એક પૈસાનુ ખર્ચ થતુ નથી. ખેલાડીની અમુક સખ્યાની જરૂર પડતી નથી, તરસ લાગતા એકાદ પાણીનુ પ્યાલુ બસ ચાય છે, હાથ અને પગ બનેને કસરત મળે છે, એ કુસ્તીનાં નાનો ભાષ છે, કંઈ રીતે શત્રુને નિરંજ અવસ્થામા તાબે કરાય, કંઈ રીતે શત્રુના હાથમાથી છટકાય એ બધી કળા હુડગુડની રમતથી મેળવાય છે. એમા ફેફસાની શક્તિ વધે છે. પરંતુ આવા સુદર રમત આપણે હોડી દીધી, કાણુ કે એ રમત સહેળ લોકો રમતા નથી. કેવાં શરમની વાત !

ચિંતારંજન દાસે આ બધી વાતો વારંવાર કહી છે. તેઓ હમેશાં કહે છે, કે અનુકરણ કરો, પણ અનુકરણના ગુલામ બનતા નહિ. અનુકરણ કરવાનો ઉદ્દેશ પોતાની ઉન્નતિ કરવાનો છે. જે સાફ છે તેની નકલ કરો. પણ આપણી એટલી બધી અવનતિ થઈ છે, કે સાફ શું ને ખરાબ શું એ વાત આપણે સમજી શકતા નથી. ગુલામી આપણાં અંગેઅંગમાં વ્યાપી રહી છે; તેથી આપણે હિતાહિત સ્વનશન્ય બની ગયા છીએ. લોકો જુથીપર દેશોદેશ બાટકે છે, તેનો ઉદ્દેશ શી હોય છે ? એનો ઉદ્દેશ અનુકરણ કરવાનોજ હોય છે. બીજી બાતીઓના આચાર વ્યવહાર સાથે આપણા દેશના અંત્યાર વ્યવહારની તુલના કરી દોષો તજ દેવા અને ગુણો ગ્રહણ કરવા એજ મુસાફરી કરવાનો ઉદ્દેશ છે. માટે ગુણોનું અનુકરણ કરવું એ

કંઈ જોઈ નથી. તો પણ એ અનુકરણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખી, પોતાની વિશેષતા કાયમ રાખી જાતિ અને સમાજની ઉન્નતિ અર્થે યત્ન જોઈએ ચિતરંજન દાસ અનુકરણ કરવાની ના પાડતા નથી. પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવી ગુલામ થવા માટે અનુકરણ કરવું એ તેના મતની વિરુદ્ધ છે.

ચિતરંજન દાસ આધુનિક વિશ્વવિદ્યાલય જે રીતે ફળવણી બાપે છે, તેની તરફથી નથી. તેમણે વારવાર કહ્યું છે, કે આવી ફળવણી એ ખરી ફળવણી નથી ફળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ એ છે, કે જે વડે કુદન્તી રાક્ષિઓનો વિકાસ થાય, જેથી એ શક્તિઓમાં જગતના મુખ્ય સમાજના હિત માટે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા અને સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય, જેથી દેહ ફળવાય એજ ખરી ફળવણી છે. પરંતુ આધુનિક ફળવણીથી એ બધા ગુણોનો વિકાસ તો થતો નથી પણ હિંદુ એ ગુણોના જે કંઈ અકુરો આપણામાં છે. તે અંકુરો પણ નષ્ટ થાય છે. તો માટેજ. આ દેશના વિશ્વવિદ્યાલયને ગુલામખાનાં ગણી દેશના બધા લોકો ધિક્કારે છે. ચિતરંજન દાસે આ બાબત પર ખાસ બાર મૂક્યો છે, તેમણે કહ્યું છે, કે “આ ફળવણીનો મતલબ ફેરવવામાં નહિ આવે તો આપણું અસ્તિત્વ નાશ પામશે. આપણે આ અશ્લેષ ફળવણીના દોષથી ધીમે ધીમે એક જુદી જાતિ બનવા જઈએ છીએ. આ ફળવણી મેળવનારાઓ ભરદરિયામાં પડ્યા છે. તેઓ ગોરા લોકોના ગુણોનું અનુકરણ કરી શક્તા નથી. અનુકરણ કરે છે, ફક્ત દોષોનું. આપણામાં જે કંઈ સદ્ગુણ હતા. તે પણ આ ફળવણીથી નષ્ટ થતા જાય છે. આધુનિક ફળવણી પામેલ આપણો દેશવાસી હિંદુ રહેતો નથી, સુસંસ્કૃત રહેતો નથી, તેમ પ્રિયતી પણ થતો નથી તેની સ્થિતિ જુદી થઈ જાય છે. તે જ

દેશનું મંતાન મટી કાણુ જાણે ક્યા અજ્ઞાણ દેશનું મંતાન ખની જાય છે. પોતાના દેશવાસીઓ તરફ તે તિરસ્કાર દર્શાવે છે. તેઓમાં સહાનુભૂતિનું નામ પણ રહેતું નથી. તેઓ કાંઈ અદ્ભુત પ્રાણી ખની જાય છે. તેઓમાં મનુષ્યત્વનો છાંયે રહેતો નથી. અંગ્રેજો અથવા વિદેશી પ્રજાનો વેપાર તે લોકો વડે આપણા દેશમાં ફેલાયો છે, અને ફેલાય છે. આપણા દેશના ઉદ્યોગોનો નાશ પણ એવા લોકો વડેજ થયો છે. કાગળકે એ લોકો અતિસાચ વિદ્યાસી ખની ગયા હોય છે. તેઓમાં એક બીજા પ્રત્યે અદેખાઈની આગ દહધી જાળા પ્રમાણમાં સળગતી રહે છે. તેઓ કેવળ બે અક્ષર માટે, નકામી ડિગ્રી મેળવવા ખાતર ગાંડાની માફક ભટકે છે; છતાં જે કેળવણી મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરે, તે કેળવણીનું તો તેને જ્ઞાન પણ હોતું નથી. આવા અંગ્રેજી ભણેલા લોકોનો જથ્થો જેમ જેમ વધતો જશે, તેમ તેમ દેશનું નાખોદ વળતું જશે. ” તેઓ અંગ્રેજી કેળવણીમાં કેવળ દોષ જ છે, એમ કહેતા નથી. તેઓ અંગ્રેજોના ગુણોનું અનુકરણ કરવા તરફ કશી અડચણ નાખતા નથી. એથી તો આપણું મનુષ્યત્વ વધવાનું છે. અંગ્રેજ જાતિમાં સેંકડો અપરાધો માફ કરી કેવળ જાતિગત સમાનતાથી આધારો ખની તેના તરફ જે સહાનુભૂતિ ખતાવે છે, તે પણ આપણે જરૂર અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. હિંદુ મુસલમાન પાછળ, અપાછળ, વગેરે હિંદના બધા પક્ષો એકત્ર થઈ, એક બીજાના ગુનાહો માફ કરી કેવળ હિંદવાસી તરીકે હિંદમાતાનો ઉદ્ધાર કરવા તૈયાર નહિ થાય, ત્યાંસુધી હિંદની ઉન્નતિ થવાની નથી ચિંતરંજન દાસ કહે છે, કે “ હિંદ ખેતીવાડીનો મુલક છે, હિંદની વસ્તીનાં ૮૩ ટકા કેવળ ખેતીપર ગુજરાન ચલાવે છે, તેઓ કેટલી મહેનતે પોતાનાં લોહીનું પાણી કરી અનાજ પકવે છે !

અંગ્રેજી લણેલા શોખિનો એ વાતનો વિચાર કરી શકે છે ? આ ખેડુનો તરફ એ શોખિનો એ ઉપકારની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ, તે ખેડુનો એ શોખિનો ને અન્નપાણી આપી ઉછેરે છે એ વાત અંતઃ સાર શૂન્ય આધુનિક કેળવણી લીધેલ શોખિનો સમજે છે ? ખેડુનો આટલો બધો શ્રમ વેડી શું મેળવે છે ? જો મેળવે છે, તેથી તેમનું પેટ પણ પુરું ભરાતું નથી. શોખિનોનાં ટોળાં એ વાતનો વિચાર કરે ? આટલી બધી વિષમતા કેમ ? ખેડુનોએ આખું વર્ષ મહેનત કરી ખેતી કરી ધાન્ય ઉપજાવ્યું, તેથી દેશનું ધન વધ્યું, દેશનાં લોકોનું આયુષ્ય વધ્યું, પરંતુ આધુનિક કેળવણી લીધેલ શોખિનો પોતાને જોઈતી નક્કમી વિલાસની સામગ્રી માટે ખેડુનોએ ઉત્પન્ન કરેલું દ્રવ્ય પરદેશીઓના હાથમાં સોંપી દે છે, વિલાસનાં સાધનો ખરીદવા ખતર ખેડુનોએ વધારેલું ધન સમુદ્રને પેલેપાર મોકલી દે છે તેઓ દેશના યત્ન છે, અને આધુનિક કેળવણી એજ તેમને દેશ સામે યત્નવટ રાખવાની ફરજ પડી છે.”

આ રીતે દેશનો કેળવાએલો વર્ગ આજ તિરસ્કારવા યોગ્ય કાર્ય કરી રહ્યો છે, જેઓએ તનતોડ મહેનતે આપણું જીવન ટકાવી રાખ્યું છે, જેઓ આપણા ભુના સ્થાને, આપણી જાતીય વિશિષ્ટતા અન્યારે હનરા અગવડો વચ્ચે પણ જાળવી રહ્યા છે, તેઓને આપણે કુતર્ગ મિલાડાં જેવા ગણીએ છીએ. આપણે તેને દલકા ગણી પોતાની જાતને ઉચ્ચ માનીએ છીએ. તેઓ દેશનાં ખરા સંતાનો છે, આપણાં ખગ ભાષ, છે. તેઓની ઉપદ્રા કરી આપણે કોની સાથે રહીશું, અવી આવી પાતો દેશબંધુ દાસે પોતાના સ્વદેશ બંધુઓને હનરા વાર સંમળાવી છે.

દેશબંધુ દાસે બાંગીય પ્રારેશિક સંમિલનના પ્રમુખપદેથી કહ્યું હતું, કે “ આપણો ખેડુવર્ગ દરિદ્ર છે, નિરક્ષર છે, આટલી બધી મહેનત કરતાં છતાં તેઓનું કુખ્ય મટતું નથી.

તેઓનો ધણો ભાગ અભણ છે; તેઓને ફળવવા માટે આપણે સ્થી વ્યવસ્થા કરી નથી. અભણ હોવાથી તેઓ ઉટાઉ બન્યા છે; તેથી તેઓ કેટલું કુખ્ય બોગવે છે; તે આપણે છતી આંખે જોઈ શકતા નથી. જીવમમાર જમીનદારો હિંસક વૃત્તિવાળાં પશુની પેઠે રાત દહાડો તેઓનું લોહી ચૂસે છે, તે બાબતમાં આપણે આંખ આડા કાન કરી રહ્યા છીએ. ખેતીવાડીના મુખ્ય ધંધાવાળો આપણો દેશ દિવસે દિવસે ખરાબ હાલતમાં આવતો જાય છે. જુદા જુદા રોગો આપણું અસ્તિત્વ ધરાતણ પરથી નાશુદ કરવા આપણાપર આક્રમણ કરી રહ્યા છે, પણ આપણે તે તરફ જરા પણ નજર નાખીએ છીએ ખરા ? જેઓની પાસે પૈસા થયા છે, અથવા જેઓ અમૈજી ભણ્યા છે, તેઓ ગામડાં, હોડી શહેરમાં જઈ વસ્યા છે. તેઓ નોકરી માટે શહેરમાં ભટકે છે અને જમે તેવી હાલતી નોકરી મેળવી શહેરના ગંદકીમય રસ્તાઓમાં ભટકી પોતાનું શરીર રોગી બનાવી મુકે છે, બીજી તરફથી ગામડાંમાં કોઈ ફળવાએલ પુરુષ નહિ રહેવાથી ગામડાંની સ્વચ્છતા ઓછી થતી જાય છે. અતિથમથી અનિયમિત આહારથી ખેડુતોનાં શરીર જર્જરિત થતાં જાય છે. આખા દેશની વસ્તીના ૯૦ ભાગના લોકો આ રીતે થોડો ધણો રોગ બોગવી મનુષ્યત્વ અને પુરુષોચિત ઉદ્યોગ તથા કર્મશક્તિ 'ગુમાવી' 'બેગ્ર' છે. ગ્રામ્યજીવન ફરીથી શરૂ નહિ થાય, ફળવાએલો વર્ગ થોડી આવકની નોકરી હોડી ગામડામાં નહિ જાય, અને ત્યાં જઈ ગામડાનું આરોગ્ય અને શોભા

વધારવાના પ્રયત્નો નહિ કરે, ત્યાં સુધી હિંદની અગ્ર બળવાન અને તેમ નથી. દેશની ઉન્નતિ કરવા માટે, પડતી અટકાવવા માટે કેવળ ખેતીપર આધાર રાખવાથી વળે તેમ નથી. દેશના મૂતપ્રાર ઉદ્યોગોને સજીવન કરવાની જરૂર છે. વિદેશી કારખાનામાં ઉત્પન્ન થતા માલનો આપણે સંમુખ તજવો જોઈએ કારણકે આપણે અત્યારે વિદેશી કારખાનાં સાથે હરિદ્વારમાં ઉભા રહી શકીએ તેમ નથી પરદેશી મીળેતી વપરાશ તજવાથી આપણા દેશમાં પ્રુક્ત પૈસા બચશે, ખોરાકી સસ્તી થશે, આપણું આરોગ્ય, શક્તિ, ઉદ્યોગ અને સ્વાધીનતા પાછા આવશે આ સિવાય બચરાનો બીજો ઇલાજ નથી.”

સરકારે અધાવેશી દમનનીતિના સંબંધમાં ચિતરંજને કહ્યું છે, કે “દમનનીતિથી દેશની અશાન્તિ દૂર થવાની નથી. હિંદના યુવક સંપ્રદાયમાં જે દાસાદસ મન્યો છે, તેનાં ખર્ચાં કારણે શોષી, તે કારણે દૂર કેમકે સિવાય અશાન્તિ દૂર થવાની નથી. આ અશાન્તિ દાખી દેવા માટે દમનનીતિ અવાવણી એ રૂઢી મુખર્જતાજ છે. તેથી તો અશાન્તિ ઉર્લડી વર્ધશે. દમનનીતિને પરિણામે દેશમાંની બહિર્મુખી અશાન્તિ અંતર્મુખી થઈ મુખવાશે. આ અશાન્તિનું મૂળ દેશમાંની મોંઘવારી, ગરીબાઈ અને અમરદારોની જોદુકમી છે. આ કારણે દૂર થાય તો દેશની અશાન્તિ રૂપીએ પદર આની શાન્ત થઈ જાય.”

ચિતરંજન દાસ શરૂઆતમાં અસહકાર પદ્ધતિમાં નહોતા. ઉત્કંઠે તેઓએ પછી વેળાએ પક્ષ વિરુદ્ધ વાંધા ઉઠાવ્યો હતો. પરંતુ આજે અસહકાર પદ્ધતિ આગેવાન તરીકે ચિતરંજન દાસની મજબૂતરી

કેમ થાય ? અજાકે તેને અગ્રેજ સરકારમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ તો નહોતો, પણ થોડો ધણો હતો. 'તેથીજ ન્યારે પંજાબમાં ભુત્રમ વર્તીયો ત્યારે તેઓ પોતાનો ધધો મુકી પંજાબ ગયા, તેઓએ આખા પંજાબમાં ફરી ભુત્રાનીઓ એકત્ર કરી કોંગ્રેસ કમિટીએ એ બધી ભુત્રાનીઓનો રિપોર્ટ પ્રગટ કર્યો, પણ સરકારે એ રિપોર્ટ પર વજન ન આપતાં પોતાને ફાવે તેવી વર્તણૂક ચલાવી. શ્રીમાન દાસને આથી હતી કે આ બાબતમાં જેઓ જવાબદાર છે, તેમને સજા થયા સિવાય નહિજ રહે, પણ ન્યારે તેમની આશા સફળ ન થઈ ત્યારે તેઓએ મહાત્મા ગાંધીની નીતિ સ્વીકારી, તેઓ સમજી ગયા કે વધુ ચર્ચાવળથી કશો સાલ થવાનો નથી, હવે હું ઉશ્કેરણી વધવાથી પુનઃખરાબી કેશે એવી અવસ્થા થતી અટકાવવા માટે અહિંસાત્મક અસહકાર એજ અસરકારક ધસાજ છે. તેથી તેઓ 'સંન્યાસી બની મહાત્મા ગાંધીને ચંપે આવી હિલા.

ચિત્તરજન દાસ ત્યારમાઢ દેશમાં ચેત્તેર બિચ્છા માગવા નીકળ્યા. તેઓ પગપાળા ચાલતા હતા, તે જોઈ કોઈએ પૂછ્યું, કે આપ આટલું બધું ચાલી શકશે ? તેમણે જવાબ આપ્યો, કે ન્યારે કમકતામાં ઘોડાની દામ હતી ત્યારે હું ધણીવાર હાઈકોર્ટથી લવાનીપુર સુધી પગે ચાલી જતો, માટે મને લાગે છે, કે અત્યારે પણ હું હસ આર્ષત પગે ચાલી શકીશ. તેમાં મને કશો ચાક નહિ લાગે વગી સારીરને તો જેવી ટેવ પાડીએ તેવી પડે માટે બીવાની કરી જરૂર નથી.

સર આશુતોષે પોતાના એક ભાષણમાં જણાવ્યું, કે જો કોઈ એક ક્ષણ રૂપીઆ આપે તો હું રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપનાને

હું. એ ભાપથી સાંભળી ચિતરંજન દાસે સર આશુતોષને કહ્યું હતું, કે જો આપ, હાઈકોર્ટની આ પદવી તજી આપનું બધું લક્ષ રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપનામાં, રોકો તો હું ઘેરઘેર બીજા માગીને એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરી આપવાને તૈયાર છું પરંતુ સર આશુતોષે આ માગણી પર ખ્યાત ન આપ્યું.

દેશખંડુ દાસ અસહકારની પ્રગતિ માટે આખા બંગાળમાં ભ્રમવા લાગ્યા. એક વેળા મૈમનસિંહ જતાં રેલ્વે સ્ટેશન પર તેમને મેન્જિસ્ટ્રેટની નોટિસ મળી કે - “તમે મૈમનસિંહના સરિયામ રસ્તા પર સરપસ ચઢાવવાના હોવાથી શાંતિભંગ થવાનો સંભવ છે, વળી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં એસનાર વિદ્યાર્થીઓને તમે પરીક્ષામાં બેસતા અટકાવવાના હોવાથી આ દુકમ મળતાજ તમારે મૈમનસિંહ છોડી જવું.” આ દુકમ એરવાજબી હતો, છતાં શાંતિ જાળવવા ખાતર દેશખંડુ મૈમનસિંહ છોડી ગયા. પરંતુ એ અન્યાયી દુકમ વિરુદ્ધ તેમણે વર્તમાન પત્રોમાં જણાવ્યું કે - “આજે હું જોવો મૈમનસિંહ પહોંચ્યો કે તરત સ્ટેશન પર એક ઑફિસર મેન્જિસ્ટ્રેટનો મનાઈ દુકમ લઈ મારી પાસે આવી પહોંચ્યો તેમાં ફાજદારી કાયદાની ૧૧૪ થી કમ મુજબ મને શહેરમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ હું તો શહેરમાં પ્રવેશ કરી ચુક્યો હતો. કારણ કે સ્ટેશન શહેરના મધ્યભાગમાં હતું. હું મૈમનસિંહ જઈ સરપસ કાઢીશ, મેટ્રિકના ઉમેદવારોને પરીક્ષામાં ન બેઠવાનું સમજાવીશ, તથા શાંતિભંગ થશે એવી કાર્યકાળ પરંપરાને લીધે મને આ દુકમ કરવામાં આજીવો હતો પરંતુ મને સરપસ કાઢવાની તો કલ્પના પણ થઈ નહોતી. જો મેન્જિસ્ટ્રેટ માહેબને એ સંબંધમાં કંઈ પણ સમાચાર

ચન્મા હોય, તો તે ખોટા છે. તોપણ હું શહેરના લોકોને બોલાવી એક સલાહ ભરત, વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં ન બેસવાનું, સમજાવત એ નક્કી. એમ કરવાનો મને અધિકાર છે. છતાં આવો હુકમ શા માટે કરવામાં આવ્યો છે? મને કાયદાનું જોટલું જ્ઞાન છે, તે પરથી હું એવડક કહી શકું છું, કે ફોજદારી કાયદાની ૧૧૪ ગી કલમ આ સ્થળે પ્રયોજ્ય કાયમ નહિ.”

આવા આવા અસંખ્ય હુકમો પરથી સંમંજસ છે, કે ધુરાઈસી પોતાની મરજી પ્રમાણે પોતે બડેલા કાયદા પોતેજ તોડી શકે છે. આપણા દેશમાં આપણી કેવી સ્થિતિ થઈ પડી છે, તે વાત આવા હુકમો પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આપણે આપણા સ્વદેશમાંજ શુદ્ધ સ્થિતિ ભોગવીએ છીએ. આવી ગિયતિમાં સ્વરાજ્ય સિવાય ઉદ્ધાર નથી.

દેશમધુને અટકાવ્યાની વાત દેશમાં ફેલાઈ ગઈ. મૈમનસિંહના બોલોએ હડતાલ પાડી; વકીલોએ સાત દિવસ સુધી અદાલતમાં જવું બંધ કર્યું. આમ વાત વધી ગએલી જોઈ મેનિસ્ટ્રેટને પોતાનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવો પડ્યો. ત્યારે આ હુકમ અપાયો ત્યારે નિદતા મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ સફરમાં હતા, કામચલાઉ મેનિસ્ટ્રેટ શાંતિ નજાવવા માટે આવો અદ્યુટ ઉપાય શોધી કાઢ્યો હતો, છેવટે મેનિસ્ટ્રેટ આવી આ હુકમ રદ કર્યો. આ હુકમની ભાષા : એવી અપમાન-જનક હતી કે તે માટે કલકત્તાના લોકોએ પણ વાંધો ઉઠાવ્યો હતો.

છેવટે ડયુક ઝાફ કોનેટની પધરામણી થવાની હતી તે વખતની ચળવળ જોઈ સરકાર ગભરાઈ, દેશનાં રક્ષણ માટે, વ્યવસ્થા માટે સ્વયંસેવકોનાં મંડળો ઉભાં થવાં તે જોઈ સરકાર વધુ ગભરાઈ.

પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંત અને બંગાળમાં એવાં સ્વયંસેવક મંડળો જરૂર-
કાયદેસર ગણાયાં. એવાં સ્વયંસેવકાનાં મંડળો ઉભાં કરનાર આગેવાનોને
પકડવામાં આવ્યાં. દેશગધુદાસ અમદાવાદમાં મળનારી કેંગ્રેસના
પ્રમુખ નીમાયા હતા, કેંગ્રેસની તૈયારીઓ થતી હતી, તે વખતે
ઓચિતા દેશગધુને પકડવામાં આવ્યા. કચી 'જેતમાં રાખવામાં
આવ્યા. બે ત્રણ મહિનાઓ સુમ્મદો અપાયો તેમાં દેશગધુ દાસને 'ક'
માસની સાદી સજા થઈ. એ મુદત ૧૯૨૨ ના ઓગસ્ટ માસમાં
પૂર્ણ થતાં તેમને છાડી મુકવામાં આવ્યા. સ્વદેશના આ તપસ્વીનાં
દર્શન કરવા લોકો તત્કાળપણ થઈ ગયા હતા. તેમનું સ્વાગત કરવા
કલકત્તામાં એક મોટી સભા ડરાઈ, તેમાં દેશગધુ દાસે નીચે મુજબ
આવશ્યક કહ્યું હતું:—

“ મને કંઈક બોલવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે, પરંતુ
આજે જે કંઈક કહેવાને હું ‘અસમર્થ’ છું. ‘જનાં તું’ આપ સૌની પ્રત્યે
કૃતજ્ઞતા જાહેર કરું છું. આપણે બંગાળીઓ છીએ અને ઘણાઓના
માનવા પ્રમાણે ક્ષત્રિય આવેશમાં સિંધુઈ બેનારા છીએ. આ ઠીક
ખરી છે. ઠીકાકારો બને આપણા એ સ્વભાવમાં દોષ બેના હોય.
આપણે તો તેને આપણા સ્વભાવનો એક ખામ ગુણ ગણવો જોઈ.
ગુણ અને દોષ બંને એક સાથે રહેનારા છે. બેને જૂદા પાડી શક્યા
નથી. ખાલી ધોયો થયો કે અભિપ્રાયો બાંધે જે મળતું નથી તે
જાણીવાર આપણે આપણા આ આવેશના વેગ વડે પ્રાપ્ત કરી છાડીએ
છીએ. જેઓ દંમેશાં મણુનરી બાંધીને પછીજ આગળ પગ મુકે છે
તેમના ઉપર બચવાનની દૃષ્ટિ દંમેશાં ઉતરતી નથી.

હું હજારને જાનકમળ પૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે જેને મેં સભા

માન્યું છે તેનું આ જીવનમાં દર્શન કરવાની મને શક્તિ આપ. ક્ષણે ક્ષણે હું જોઉં છું કે મારી પોતાની શક્તિ વડે મારું ધાર્યું નથી થતું. જે દિવસે હું અસહકારની લડતમાં જોડાયો તે દિવસે મને અંતરમાંથી અવાજ સંભળાયો:—“ મૃદ, આ શક્તિ તારી પોતાની ન-માનતો. તે શક્તિ જે માતૃમૃત્તિની ભોંયમાંથી ઉગી નીકળતી નહિ હોય-તો માટીના એક ડેફાની પેઠે તારો કાંઈ ભાવ પણ પૂછવાનું નથી.” આજે હું પ્રશ્ન કરું છું. “ દેશમાં શક્તિ પુનઃ પ્રગટ થઈ છે કે આપણે માત્ર માટીનાં ડેફાંજ રહ્યા છીએ ? ”

પ્રમુખ મહાશયે (શ્રીયુત મસ્તીક) કહ્યું ॥ કે આપણી પ્રજા ચડતી જાય છે, પણ માત્ર ચડવાથી શું વળ્યું ? પ્રજાએ વિદ્યાર્થ પામવું જોઈએ અને ‘પોતાનું’ યોગ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરવું જોઈએ.

મેં પરદેશીઓ પ્રત્યે નિશ્ચયરૂપે નજર પડી જોયું નથી. પણ તેઓ આપણાથી જુદા છે, દૂર છે, એટલા હું સમજી ગયો છું. પરંતુ વિવિધતા એટો પસંદ છે. વિવિધતા વડે જ-તે પોતાની લીલા વિસ્તારે છે. પરદેશીઓની જોડે આપણને કાંઈ જાતનો દંટો નથી-હું તેમને કહું છું “ તમે બસે રહો, પણ અમને પણ રહેવા દો. ”

પણ એતન કંઈ આપણામાં કાંઈ જીંજો આવીને સુકી શકે ? જીવ ગયાગાદ મર્યાદાને કાંઈ કેમ ઉઘાડી શકે ? આપણે જીવ ઉઘી ગયા પછી આપણે આપણી સંસ્કૃતિની મર્યાદા કેવી રીતે જળતી રાખી શકીએ ? ઇતિહાસ કહે છે કે પ્રજાઓ નાશ પામે છે, પણ તેમની સંસ્કૃતિ તેમની પછવાડે જીવે છે તેથી આપણે આપણું

પોતાનું પોતાપણું શુભાવીને બીજી પ્રજાઓની રીતભાતનું અનુ-
કરણ ન કરીએ.

પ્રમુખ મહાશય કહે છે કે ૧૯૧૭માં મને રાજદારી ક્ષેત્રમાં
તેજોજ પ્રથમ જેચી લાવ્યા. તેમને હું હમેશા મારા નાના ભાઇ
મણુતો આવેલો છું. છતાં તેમની આવી ધૃષ્ટતા તો હું ન સહન કરી
શકું. ન્યાં સુધી રાજપ્રકરણ એ ફક્ત મહાસભાનું જ હતું ત્યાં સુધી
હું તેમાં ન આવ્યો. ન્યાં સુધી પાર્લમેન્ટની પદ્ધતિના સ્વરાજ સાથે
લીધાલાઈ કરવી એજ ટોંગેસનું ધ્યેય હતું ત્યાં સુધી હું તેમાં ન જોડાયો.
રાજપ્રકરણ જેવી કોઈ સ્વતંત્ર ચીજ હોય એ હું સ્વીકારતો નથી.
મનુષ્ય જીવન એ તેથું ખાનાં ખાનાં વાળો કપાટ છે, કે રાજપ્રકરણ,
ધર્મ, મમાજ એ બધાં તેનાં જુદાં જુદાં ખાનામાં રહેલાં હોય ?
ફેટલાક કહે છે “રાજપ્રકરણ છોડીને આપણે સામાજિક સુધારો લઇ-
નેજ ખેતી જઈએ.” તેઓ કહે છે, “રાજપ્રકરણ સાથે નહિં ખરી
વાત છે, કારણ કે રાજપ્રકરણમાં પોલીસના હાથમાં સામ્રાજાનાં
પ્રમંથ આવે છે. સામાજિક સુધારો આપણે આટલા વર્ષ થયાં કર્યો,
પણ અન્ત્યજ વર્ગનું આપણે ફેટલું કમ્પાણ કર્યું ? ન્યાં સુધી આ-
પણે રાજપ્રકરણને દેશના જીવનથી અજાગું રાખી મુકીએ છીએ ત્યાં
સુધી કોઈ જાતની મિલિજ નથી. મહાસભાના આખા શરીર ઉપર
પરદેશીઓની છાપ દતી, તમે પુષ્કળ મતબેદો બતાવ્યા અને પુષ્કળ
વાદ વદ્યા, પણ બધું બર્થ મધું એ કશાંમાં જીવન ક્યાં હતું ?
આપે તમે જીવનને જમતી શકશો ત્યારે રાજપ્રકરણ, ધર્મ, ગેમાર-
સુધારો-એ સૌને જોઇતું સિંચન મગી રહેશે અને સૌજન આપશે;
સાગનાનના અપ્પુર રસઝરણામાંથી તમારા મદનકપર રસ-
વૃષ્ટિ વરસશે.

એક માનનીય મિત્રે મને એક દહાડો પૂછ્યું કે હિંદના ઇતિ-
હાસનું રહસ્ય શું ? હું આભો બનીને જોઈ રહ્યો. મેં પોતે એક ઇતિ-
હાસની ચોપડી લખવાની પ્રૃષ્ઠતા કરી છે. પણ તેમણેજ રહસ્ય કહ્યું.
હિંદનો ઇતિહાસ એટલે વેદોનો ઇતિહાસ. આર્ચો આબ્યા છે ત્યારથી
વેદોનું રક્ષણ કરવું એ એકજ તેમના ઇતિહાસની રચના છે આ
સિવાય આર્ચપ્રજા બીજે જીવનરૂપે જાણી ન દેતી વળી ને મિત્રે
કહ્યું, વેદ એટલે સત્ય, હિંદુસ્તાનમાં વિકાસ પામેલી પ્રજાને સત્યના
રક્ષણ સિવાય બીજો કાર્ષ હેતુ નથી. સત્ય એ પ્રજાના હાડમાં ને
સોહામાં એકરસ થયું છે, છેલ્લાં ૪૦૦૦ વર્ષનો એજ ઇતિહાસ છે.
પ્રજા સત્યને જોરથી વગગી રહી છે તેણે ધન કે સત્તાની તમા રાખી
નથી, મારા મિત્ર જેટલી મારામાં વિકાસ નથી, છતાં આ સત્યને
હું મારી હૃદયગુહામાં બરાબર અનુભવી શકું છું. હિંદુસ્તાનના આખા
ઇતિહાસમાં શું કંઈજ મર્મ ન મળે ? આપણે આખો ઇતિહાસ શું
ભગવાનની લીલા નથી ? સત્યની કાર્ષ પણ જોખમે રક્ષા થવીજ
જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીએ પણ સત્યાગ્રહના તત્વનેજ સ્વીકાર્યું છે.
તેમણે કહ્યું છે કે આપણે જે કંઈ કરીએ તેના પાયામાં સત્ય
હોવું જોઈએ. સત્યની રક્ષા કરતાં આપણી બધી બચાવો અને મુશ્કેલી
પડી ભાંગતી હોય તો બહેતર છે કે પડી ભાગવા દેવી.

હક જેવી કાર્ષ ચીજ છે જ નહિ. એક વખત હું ૮૮ ઉપર
પૂજ્ય ભાર દેતો, પણ હવે હું સમજ્યો છું. કે હક જેવું કંઈ છેજ
નહિ. આપણે માત્ર ફરજ જોવાની છે, ધર્મ-સ્વધર્મનોજ વિચાર-
કરવાનો છે. હક તો બધા વેનેજ હોય, કે જેની લીલા આખા ઇતિ-
હાસના રંગોને રમી રહેલી છે. હું ભારત સંતાનો, તમે સત્ય-

ઉપરજ સ્થિર રહ્યો, અને તેમ કરતાં હરેક જોખમને-મૃત્યુને પણ વગાવી લેા. જે દિનસે પ્રજા સત્યને વિસારી મેલશે, તે દિવસે તેને માટે ઇતિહાસમાં સ્થાન નહિ હોય ”

જેનમના કરી આવ્યા બાદ દેશમધુની તંદુરસ્તી લથડી પડી હતી તેઓ કાશ્મીર જવા તૈયાર થયા. કાશ્મીરના પરદેશ ખાતાના પ્રધાને તેમની પામે કાશ્મીરમા રહે ત્યાં સુધી કાષ્ટ પણ જાતની રોજનીય અગરજમાં જાહેર કે પરાક્ષ રીને લાગ લેવાની કચુનાત આગી । પરંતુ દેશમધુ દાસે એવી કચુનાત ન આપતી કાશ્મીરની સરદારપર ધામો નાખ્યો. દાસમાં તેઓની તંદુરસ્તી સુધરતી જાય છે. હવે તેમની તંદુરસ્તી જલદી સુધારે.

આવતી ૧૯૨૩ ની મદામજા કે જે મયા મુકામે ભરાવાની છે, તેના પ્રમુખ તરીકે પણ શ્રીમાન ચિત્તરંજન દાસની નિમ-
“યુક થઈ જે.”

પરિશિષ્ટ ૧ લું

આસામ પ્રાદેશિક ખિન્નાકૃત સભામાં દેશમધુ-
ચિત્તરંજન દાસે આપેલું ભાષણ.

જે મદામિસનના માગરમા ભગવા હિંદના ઇતિહાસના જુદા જુદા ફાટા ધર્યા જાય છે, તે ફાટા હજુ સુધી એ મદામિસન સામરને વિશે હિંદની પ્રજા જન્મતનો કયો ઉદ્દેશ સાધવા માટે સરખા છે તે જ્યાં ઝીલુવટથી તપાસતાં જણાઈ આવ્યા મિત્રાલે

રહેશે નહિ. સમ્યક્તાના ઇતિહાસના આરંભકાળથી હિંદમાં જે જે જનાવો બનતા આવ્યા છે, તે મધ્ય બનાવો હિંદને એકત્ર બનાવવામાં સદાયમૂલ થાય છે.

જે સુદર માળા આપણે આપણાં રાષ્ટ્રીય જીવનના દેવતાને પહેરાવવાની છે. તેના દરેક પુખ્તો હજી સુધી એકત્ર થયાં નથી ! એકંદો વર્ષ થયા એક એક કરી ને એ પુખ્તોમાનાં કેટલાંક પુખ્તો એકાં થયા છે. હિંદનો ઇતિહાસ યુગયુગાતાંતથી એ કુસુમો સુંદરો રહ્યો છે. આપણે જાણવાને અશક્ત છીએ, કે એ આપણી માળા સુરેપુરી ક્યારે સુચાર્ધ રહેશે.

પરંતુ હવે એ મિત્રનની ઉવાના પંખીઓ બોલવા લાગ્યાં છે. એ મિત્રનનું વિચિત્ર મગીત સંભળાવા લાગ્યું છે.

કેટલા રાજા, કેટલી રાજધાની આ ભારતપર જામી ખસવાની. કેટલી દેશવિદેશની જાતિઓ હિંદમાં આવી. અર્ધ, અનાર્ધ શક, ગ્રીક, હુન, પારસી, ચાહુડી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન—એ બધી જાતિઓ હિંદમાતાના જોળામાં મેસી સ્તનપાત કરવા લાગી.

એક જાતિ સાથે એક પ્રજા પ્રવાહ હિંદમાં દાખલ થાય, મનુષ્યની સાથે મનુષ્યના બેદાબેદને ધસરડી એ પુણ્યપ્રવાહ હિંદને, એકતા તરફ લઈ જાય એવો ક્રમ વારંવાર જનતો આવ્યો છે. અર્ધ-અર્ધ સાથે આર્યનો સયોગ થઈ એક મહાન જાતિ બની, ત્યાર પછી કેટલીએ જાતિઓએ હિંદમાં ધામો નાખ્યો. પોતાને જે કંઈ દેવાનું હતું, તે આપી જાતિનું મહાન જીવન નષ્ટ કરી પોતાની જરૂરિયાત પ્રાપ્તિ ધર્મે, બૌદ્ધધર્મે જૈનધર્મે અને મુસલમાન ધર્મે બીજા ધર્મે એ જતાવી આપી. એ બધા ધર્મોએ હિંદને આર્તિ મહાન જીવન મેળવ-

વવામાં મદદ કરી છે. એ જીવન કાષ્ઠનો નાશ કરી વિગ્રસ પામ્યું નથી. દરેકનું વૈચિત્ર્ય ચાલુ રાખી, દરેકને યોગ્ય સ્થાન આપી, બંધાને સમાવેશ કરી એ મહત્તર જીવને પોતાનું નવીન સોન્દર્ય વિકસાવ્યું છે. હિંદુ જે સનાતન વચનો સંભળાવી, જે મત્રના ઉદાત્ત સુરથી જગતને ગાંડું બનાવી પોતાનું જાતીય જીવન સાર્થક કરવાનું છે, જે વચનો, જે ઉદાત્તસુર જગતને સલાળાવવા હિંદુ હજારો ઉચ્ચપાત્રો વેઠી તૈયાર થયું છે, તે વચનો સંભળાવવાનો શુભ દિવસ હવે પાસે આવ્યો જણાય છે.

રમણાનના બીધણુ હાહાકારે જગતની શાન્તિને ખુપાવી દીધી છે, ગ્રેમની વાણી તોપોના મણુગટમાં દબાઈ ગઈ છે, યંત્રસુરના મારથી મનુષ્યો હાહાકાર કરી રહ્યાં છે પ્રસપની વેદનાથી પૃથ્વી આજે આધીર થઈ ગઈ છે, મરણના આ બપોંડરે કાલાહલ વચ્ચે આજે કાણું મંગળ શંખધ્વનિ કરી માનવોની સ્વતંત્રતાના નવપ્રમુખનું આગમન જાહેર કરશે ? એ હક જગતની કઈ જાતિનો છે ? હિંદુનાં આટલા દિવસની તપસ્યા હવે સફળ થવાની અણીપર આવેલી જણાય છે.

ચાલુ ચળવળ એ તપસિદ્ધિની તૈયારી છે યુગયુગાન્તરથી આપણે જે પાપ સંધ્યા છે, તે બધા આજે દૂર ફેંકી દેવાનાં છે. આપણે આપણાં અંતઃ સરીરમાં પ્રભુનાં દર્શન કરવાનાં છે ત્યારેજ આપણે નવીન બળવડે બળવાન બની મુક્તિનો મહામંત્ર જગતસમક્ષ જાહેર કરવાને સક્તિમાન થઈ.

આજે આપણે મન વચનને કર્મવડે શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી પડશે; ભેદાભેદ, ધર્મા અદેખાધ, તજ સખી જન પડશે પ્રાણની સાથે

પ્રાણનો મેળાપ કરાવી હંમેશની એક્સપી કરવી પડશે. એ એક્સપી કરાવવા ખાતર માતૃભક્તિનો પ્રયજ્ઞપ્રવાહ આખા દેશપર ફરી વળ્યો છે. એ પ્રવાહને રોકી શકે એવી શક્તિ જગતમાં એકે નથી.

હિંદુ સાથે મુસલમાનોનો વિરોધ મુસલમાની અમલમાં નહોતો. ટોડરમલ, બીરબલ, જશવંતસિંહ, જયસિંહ, માનસિંહ વગેરે મુસમાન શહનશાહનો જમણો હાથ ગણાતા. અત્યારે પણ હિંદુઓનાં રાજ્યમાં હિંદુઓ વધુ છે, રાજા મુસલમાન છે, અથવા હાશીમીમાં હિંદુ રાજા છે અને પ્રજામાં મુસલમાનો વધુ છે; ત્યાં હિંદુ મુસલમાનને કશો દુશ્મની નથી. એ બંને મહાપ્રજા વચ્ચે દુશ્મની ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે ક્ષિપ્રિય અમલમાંજ. પરંતુ આજે ભારતમાનાની બંને પ્રજા સમજી મઠ છે કે બંનેના સ્વાર્થ એકજ છે, વિદેશીનો સ્વાર્થ બંને પ્રજાને જુદી રાખવામાં છે.

તેથી આજે મુસલમાનોના ધર્મને આધાર ધરાયો હિંદુઓ ક્યારાય છે; મુસલમાનોને માટે જે ધાર્મિક ફરમાન છે, તેજ હિંદુ માટે પણ છે. ખરી રીતે હિંદુઓનો ધર્મ એમજ દેદે છે કે કોઈ પણ ધર્મવાળાને પીઠા ન આપવી પીઠા આપનારના દાસધર્મથી પામી-ગુરને ઉગારવે. આ વાત કોઈ પણ ધર્મને લાગુ પડી શકે. ખરે ધર્મ માણસ સાથે માણસોનો યોગ કરાવે છે; વિચ્છેદ નહિ. કોઈ પણ ધર્મનો નાશ કરવામાં બીજા કોઈ ધર્મની મુર્ખતા નથી. જ્યેવાન કેટલાંય સ્વરૂપમાં દેખાવ દે છે, કેટલાય ધર્મ, કેટલાય વિચાર વડે પોતાની મૂર્તિ પ્રગટ કરે છે, માનવો એ અજ્ઞાન મનુષ્યની મુર્ખતા રીતે, બહુ શકે ? તેઓ કેવળ તેની મહાનુભાવનાં સાચી જાણ પોતાને રસ્તે આપ્યાં જાય છે.

ખરાના સ્વભાવ એકજ હોતા નથી. વિચિત્રતા એ કંઈ વિરોધ નથી. વિચિત્રતાનું ઔચિત્ય જળવાતાં સત્ય સિવ મૃદરની પ્રતિષ્ઠાં થાય છે. પરસ્પરને શ્રદ્ધાપૂર્વક ન સમજીએ તો માનવોમાં નારાયણની આ અપૂર્ણ લીલાનો અનુભવ કદી નહિ થાય. માટે આપણે પરસ્પરને ઝોળખવાની જરૂર છે. આ ઝોળખાણુ વગર આટલો બધો વિરોધ જાણ્યો છે.

ખરા ધર્મિષ્ઠ પુરુષ પાસે આ વિરોધ ટપી શકતો નથી. ખરા ધર્મિષ્ઠ પુરુષ અધર્મ સાથેજ વિરોધ રાખે છે. મૌલાના મહમ્મદ-અલીને એક ઉચ્ચ દરજ્જાના સરકારી અમલદારે પુછ્યું હતું કે:-
 “હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે એકબંધી થશે ખરી ? એ બંને ધર્મો એક ત્રીજા ધર્મમાં ફેરવાઈ ન જાય, તો એ એકસંધી કદી ટકશે નહિ.”
 આ વચનોના જવાબમાં મૌલાના સાહેબે કહ્યું હતું. કે “અમારી આ ચળવળ અધર્મ. અત્યાચારને અન્યાય વિરુદ્ધ છે-અહીં સામી તરફ અધર્મો લોકો છે. લડાઈ ધર્મો અને અધર્મો વચ્ચે છે, કંઈ હિંદુ મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે વચ્ચે નથી.” આમ હોવાથીજ ખિલાફત માટે હિંદુઓ પણ આ લડતમાં જોડાયા છે, જેઓ કહે છે કે આતો એક જાતની રાજનૈતિક બાજી છે. તેઓ અસત્યવાદી છે. મનુષ્યોનો સર્વંથ રાજનૈતિક બાજીને લીધે બધાતો નથી-અર્થાત્ તો અંતરની વસ્તુ છે. ખરા ધર્મવિશ્વાસ વગર અંતઃકરણની આગળ ધપવાની પ્રત્યક્ષ થતીજ નથી. બધા કહે છે કે ખિલાફતનો પ્રશ્ન જતો રહેતાં મુસલમાનો આ ચળવળ છોડી દેશે પણ મને એવી સંકાતુ દારણુ જણાતું નથી. મુસલમાનો આ વાત તો સ્પષ્ટપણે સમજે છે કે સ્વરાજ્ય નથી માટે અંગ્રેજો મુસલમાન મૈત્ર્યવડે જાગિરત-કેલ-

અરબપર હાલો કરી શકે છે. સ્વરાજ્ય નથી માટેજ અંગ્રેજો હિંદના સાત કરોડ મુસલમાનોની છાતીપર હાત મારી પોતાનું વચન તોડવાનું સાહસ કરી શકે છે.

આજેજ ને ખિલાફતનો પ્રશ્ન ન રહે, આપણને આપણી ઇચ્છા મુજબ મળે, તોપણ તે કશા કામનું નથી. આજે આપણને જે ગરીમ જાણી આપવામાં આવે, તેજ આપણે મોડેથી પણ ચોખ્ખતા-પૂર્વક ગ્રહણ કરીએ તોજે એ દાન સૌર્યક થાય.

ભિક્ષુકને શું સુખ હોય છે, કૃપાપાત્ર થયાથી શું ફળ મળવાનું છે ? ભીખ માંગી આપણે આપણી માગણી પૂર્ણ કરવી નથી. માગ્યાં માન મળે તોપણ તેથી કરો. લાલ મળતો નથી. આપણે આપણાં પોતાના ધરતુ માન ન જાળવી શકીએ, આપણા પોતાનાજ દેશમાં જો આપણે પશુની માફક રહેવું પડે, તો પછી માન, આત્મ અને ધર્મ રહ્યાં ક્યાં ? આપણને ખાવાનું મળતું નથી, પહેરવાનાં વસ્ત્રો મળતાં નથી, આપણાં બાળકો ડમલે ડમલે અપમાન ભોગવે છે, આપણા દેશમધુએની જીવનનું માફક ટપોટપ પ્રાણુતજવો પડે છે, શું આપણાં ધર્મની આત્મ રહી છે ?

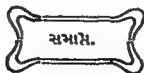
તે માટે આપણે સ્વરાજ્ય માંગીએ છીએ. આપણે સ્વરાજ્ય વીરની માફક મેળવવાનું છે, મનુષ્યની માફક ભોગેવવાનું છે. ન્યાં મુસલમાન પોતાનાં ધર્મકૃત્યો નિર્વિવાદે પૂર્ણ કરી શકશે, ન્યાં હિંદુ પોતાનાં ધર્મકૃત્યો સુખશાન્તિથી, આનંદપૂર્વક પૂર્ણ કરી આત્મજેર વસતા હશે ત્યાં સ્વરાજ્યજ છે. અહીં હિંદુ મુસલમાનની વાત નથી, વાત છે મનુષ્યની, વાત છે ધાર્મિકની. બને ધાર્મિક પ્રજા એકત્ર ન વસી શકે એ બનવું અસંભવિત છે. ધાર્મિક ધાર્મિક વચ્ચે કરો વિરોધ નજ હોય.

હાલમાં સરકારે ખિલકત કમિશનને આમંત્રણ આપ્યું છે, તેની મતલબ હિંદુ-મુસલમાનની દોસ્તી તોડવાનો છે. મુસલમાનો ખિલાફત સંબંધમાં જે કંઈ માને છે, તેમાંનું ચોક્કસ આપી તેમને સમજવી દેવું કે હવે તમારી ફરિયાદનો કેસલો ચઈ ગયો, હવે તમે હિંદુઓની સાથે સ્વરાજ્યની જૂઓ ન પાડતા.

આની વાતોમાં સારો ઉદ્દેશ ન પણ હોય. ધણાખરા આ વાતમાં ઉંડા ન ઉતરતાં તે પ્રભાણે વર્તવા તૈયાર પણ થાય. તેથી હું તમને વખતસર ચેતવણી આપું છું.

આપણે આ પૃથ્વીપર મનુષ્ય તરીકે વસવું હોય તો સ્વરાજ મેળવવું જ જોઈએ. સ્વતંત્રતા વિના આપણાં જીવનનો ઉદ્દેશ વિફળ થશે. પ્રથમ પોતાના ઉદ્ધારની જરૂર છે. પોતાનો ઉદ્ધાર ક્યાં સિવાય આપણે જગતને મુક્તિની વાણી શી રીતે મંભળાવી શક્યું ? આપણી મુક્તિમાં જમતની મુક્તિ સમાવેલી છે.

હિંદુ મુસલમાન—બધાને એકત્ર ચઈ રાષ્ટ્રદેવની પૂજા કરવી પડશે. નાના નાના સ્વાર્થ તજી પોતાના ધર્મ માટે—ખીજના ધર્મ માટે આત્માનું બળ સંધરવું પડશે. આણુ ચગવળ એ આત્મચગ સંધરવાની તૈયારી છે. આ તૈયારી કરતાં બધાએ પોતપોતાના દોષો પોષ નાખવા જોઈએ. નવીન જીવનનાં રમણીય ઉપક્રમમાં વિધાતા-આશીર્વાદ લઈ મુશ્કેલીઓમાં માર્ગપર મુખાફરી કરતાં કરતાં મરણને જીતવું જોઈએ.

સમાપ્ત.

મોવાના મહામહાશયી.

મૌલાના

મહમ્મદઅલી

મૌલાના મહમ્મદઅલીનું જીવન લખતી વેળા સઉ પહેલાં હિંદુ-મુસલમાન એકયતા નજરે તરવરી રહે છે. આખા દેશમાં સ્વદેશાભિમાનનો જે પ્રવાહ રેસાઈ રહ્યો છે, તે લક્ષમાં આવે છે. આપણે સમજી ગયા છીએ કે આપણે મનુષ્ય છીએ, આપણામાં એકજ શક્તિ વિરાજમાન છે; અદૃષ્ટના ચક્રમાં પિસાતાં પિસાતાં આપણે આપણું બધું ગુમાવ્યું છે, પણ જે શક્તિથી ઉત્થાન થઈ શકે તે શક્તિ સગારે ગુમાવી નથી. એ શક્તિ ખીલવતાં જરૂર આપણી મુક્તિ થશે, એ શક્તિ કદીપણ પરાજય પામે તેમ નથી.

જન્મતનો ઇતિહાસ જુઓ; એનાં પાને પાને કર્મવીર અને ધર્મ-વીરોના નામ ચળકે છે; કોઈએ સ્વદેશ માટે, કોઈએ ધર્મ માટે તો કોઈએ સત્યને માટે જીવન તજ્યું છે. સૈંકડો વિપત્તિઓ, સૈંકડો વિઘ્નો ઝાળગી તેઓએ પોતાનું કર્તવ્ય જાળવ્યું છે. દુઃખ તરફ જરાપણ નજર ન કરતાં તેઓ પોતપોતાનું કર્તવ્ય જાળવવા દોડ્યા છે. એવા મહાપુરુષોના દુનિયાના આધાર સ્તંભ છે, મનુષ્ય સમાજના આધાર સ્તંભ છે. તેઓ અમર છે, તેઓનાં કાર્ય જગતનું અતિશય કલ્યાણ કરનારાં છે. એ કલ્યાણ સમજા માટેજ તેઓને ઇશ્વરે જન્મતમાં મોકલ્યા હોય છે.

તેઓનાં પગલાં સાથેજ મનુષ્યસમાજ અવનતિના કાલમાંથી શરીર ખંખેરી ઉડી ઉભો થાય છે.

મહાપુરુષો સત્યનો ધ્વજ લઈ કર્મક્ષેત્રપર અવતરે છે, એ ધ્વજ તેઓ કદીપણ તર્જતા નથી. સત્યની એ ધ્વજ કદીપણ ચતુના પગની ધૂળથી મલિન થવા દેતા નથી.

મૌલાના મહમ્મદઅલી એવા મહાપુરુષોમાંના એક છે. તેઓ ઉદાર કર્મવીર છે. ભારતવાસીઓનાં કલ્યાણ માટે તેઓ કર્મક્ષેત્રપર ઉતર્યા છે.

ભારતના નવયુગનું પ્રભાત ખિલતું આવે છે. આ યુગસંધિમાં યુગપ્રવર્તક જન્મ લઈ ભારતને નવીન માર્ગે લઈ જાય છે. અવનતિના ઉડા ખાડામાં પડતો, તિરસ્કાર પામતો, ચરણે ચંપાતો યુગો, મુગ્ધ જનસમાજ માયું ઉંચું કરી શું જુએ છે ?

રાખ્ખી ઢંકાએલ અગ્નિની મોઢકે આત્મવિસ્મૃતિની અંતરાળે છુપાએલો મહા તેજોમય માનવાત્મા આત્મવિકાસ કરવાની ઇચ્છા કરે છે કે તરત સમાજ શરીર રોમાંચિત થાય છે. એ રોમાંચના ધાતુ પ્રતિધાતથી પરસ્પર બંધાએલો, ઈશ્વરતા જીવો સમવેદનાથી જાગૃત થઈ જાય છે. તેની મોહનિદ્રાથી જાગત અંધકારથી છવાઈ ગયું હતું, તેની આંખ ઉઘડતાજ તેજ જાગત ઉપકાલની લીલા અનુભવવા માંડે છે, અને ઉપકાલ પછી મધ્યાહ્નના સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી જેમ લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ કરે છે તેમ એ જાગૃત જનસમાજના રોષયુક્ત કટાક્ષથી બધી દિશાઓ દગ્ધ થવા માંડે છે. એક જાણના જાગવાથી ઘણા માણસો જાગી ઉઠે છે. આજ એ સમવેદનાનું દેહ છે. આ સમવેદના એ જીવ જીવ વંચેનું હંમેશનું સમ્મ્યં છે, અને એનેજ વિશ્વજાગરણ

કહે છે; વળી ઇશ્વર સાથે જીવની મિત્રતા તે જગજગદર છે, જીવ જગતાં ઇશ્વરપણુ જાગે છે. એટલે આ વિશ્વ જગતપણુ સાથે ઇશ્વર હું જગતપણુ થાય છે. ભારતવર્ષમાં આ જગતપણુના શુભ-લક્ષણો જણાય છે.

અક્ષીગિરાદરોના પૂર્વજો.—

મૌહાના મહામદઅલીના પૂર્વજો મુગલબાદમાં રહેતા હતા. તેમના પિતામહ ખાં-ધ-સમાન અક્ષી બક્ષખાં રામપુર રોટલા નવાજની નોકરી કરતા. તેણે ૧૮૫૭ ના જળવા વખતે સરકારને ઘણી મદદ કરી હતી અને નવાજ તરફથી રોહિલખંડ અને કમાઉન-માંના ઘણા અંગ્રેજોનો જીવ બચાવ્યો હતો. નૈનિતાલ અને અમરોડા જ્યારે બળવાખોર સિપાહીઓથી ઘેરાયા ત્યારે અક્ષી ગિરાદરોના પિતામહેજ એ ઘેરાએલા અંગ્રેજોને સરસામાન મોકલી જવાડયા હતા.

આ કાર્યનાં ઇનામ દાખલ રામપુરના નવાજને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કેટલોક મુલક મળ્યો અને અક્ષી ગિરાદરોના પિતામહેને પણ એક જાગીર મળી. અક્ષી ગિરાદરોના વડિલો પણ નવાજનાં ઘસકરી ખાતામાં મોટા ઓહા ભોગવતા, અને અત્યારે પણ તેમનાં કુટુંબનાં કેટલાંક માણસો રામપુરના નવાજની ચાકરી કરે છે. તેઓ બધા અતિશય વિશ્વાસુ ગણાય છે; નિમંત્રદરામ થવાનું અક્ષી ગિરાદરનાં કુટુંબને આવડતુંજ નથી. અક્ષી ગિરાદરોનાં કુટુંબનો એ સ્વધર્મ મેળાય છે.

અક્ષીગિરાદરોના મા-બાપ.—

દુર્ભાગ્યે મૌહાના મહામદઅલીના પિતા ૩૩ વર્ષની ઉમરે કોલે-રથી આશિંતા ગુજરી ગયા. એ વખતે તેમની માની ઉમર ૨૭ વર્ષની

અહીં બિરાદરોના નામથી આજ સમગ્ર ભારત મગફર છે. સાદસ, સહનશીલતા અને કાર્યકુશળતાની પ્રતિભુર્તિરૂપી આ ભાષ-
ઓને ખોળામાં હિંદી ભારતભૂમી આજે ધન્ય થઈ છે.

ઇંગ્લાંડમાં અભ્યાસ—

અહીંગદમાં બાણુતી વેળા મૌલાના મહમ્મદઅલીની પ્રતિભા પૂર્ણ રૂપે વિકાસ પામી. તેઓની માનસિક શક્તિ અને છુદ્ધ ભોષ બધા નવાઈ પામ્યા. એ સમયે મૌલાના મહમ્મદઅલી શાલખોળથી જરપુર નિજધો લખતા. રામપુરના ક્ષરભારી નવાજ મહમ્મદ શુસ-
કમાં એ પરથી એટલાતો મુગ્ધ થઈ ગયા કે તેમણે તેને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા અપાવવા ઇંગ્લાંડ મોકલવાનો કસવ કર્યો. તરતજ મૌલાના મહમ્મદઅલીને ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યા, તેઓ એકસ ફર્ડમાં રહી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ઇતિહાસના વિષયમાં મૌલાના મહમ્મદઅલી હિંચે નંમરે પાસ થયા. આ સ્થળે રહી મૌલાના મહમ્મદઅલીનો અનુભવ વધ્યો, તેમનું મન ઉજત જન્ધું અને ચરિત્રનો વિકાસ થયો. પરંતુ પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં તેઓ હિંચે નંમરે પાસ ન થઈ શકવાથી સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં પણ સફળ થઈ શક્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૯૦૨માં તેઓ ઇંગ્લાંડથી પાછા ફર્યા,

નોકરીનું જીવન

ઇંગ્લાંડથી આમ્યાખાદ મૌલાના મહમ્મદઅલી અલાહાબાદ હાઈકોર્ટની કાયદાની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયા, પરંતુ થોડા નંમરે માટે તેઓ તેમાં સફળતા મેળવી શક્યા નહિ. ત્યારખાદ તેઓએ વડોદરા રાજ્યના ન્યાયવિજ્ઞાનની નોકરી સ્વીકારી અને ત્યાં જહજ પ્રસંસા મેળવી થોડાજ સમયમાં તેઓ ત્યાં વડોદરાના ગાય-
કપાડ સરકારને પ્રિય થઈ પડ્યા.

હતી પિતાના મંજુ વખતે મૌલાના મહામહાઅલીની ઉંમર ૨ વર્ષની અને જ્ઞાનાના શોકતઅલીની ઉંમર ૭ વર્ષની હતી.

અલી ખિરાદરોની માતા એક અસાધારણ ગુણવાળી સ્ત્રી છે. પુત્રોને પાશ્વર્ય કેળવણી આપતાં તે જરાપણ અવકાશ નહિ. તે વખતના કમાજમાં બદમૂળ થઈ ગયેલા સંસ્કારો વિરુદ્ધ આ તેજસ્વીની મુમક્ષુતા સ્ત્રી અલી ખિરાદરોને અલીગઢ રફત અને દાલેજમાં બચાવતાં હતાં. તેઓનાં કુટુંબીઓએ આ કાર્યમાં ધણી દરકરો નાખી હતી, પરંતુ તેથી ન ડરતાં તેણે પોતાનું કાર્ય આશુ રાખ્યું.

અલી ખિરાદરોનાં માતામહાના વહિલોમાંના દરવેશ અલીખાં મહાન અકબરના મંત્રી હતા અને પાંચ હજાર મૈનિકાના ઉપરી હતા. એ મુસનમાન વીરે પોતાની બુદ્ધિ, સાહસ, વિશ્વાસુપણ અને સદાશયતાથી ચારે તરફ સન્માન મેળવ્યું હતું. અલી ખિરાદરોની મા પોતાના પિતૃઓના ગુણોથી ભરપૂર છે, તેમનામાં અસીમ આત્મ-નિર્ભયતા હતી. મુન્કેલી બોઈ તે ડરી જાય તેમ નહોતાં, દુઃખની સામે લડતાં કદી કંટાળે તેમ નહોતાં, અને તેથીજ તે તિલ્લ દૃષ્ટિથી સાવચેતીના પગલાં ભરી લક્ષમસ્થાન તરફ જવા લાગ્યાં પુત્રો ત્યારે અલીગઢમાં બચતા ત્યારે તેમની તેમણે જે વ્યવસ્થા રાખી હતી તેવી વ્યવસ્થા રાખવાનું કોઈપણ સ્ત્રીથી બાગ્યેજ જતે. પુત્રો ત્યારે બચતા ત્યારે તે વારંવાર અલીગઢ જતાં અને અધ્યાપકોને મળી પોતાના પુત્રોની કેળવણી બાબત ચર્ચા કરતાં. ત્યારે અલી ખિરાદરો રાજદ્રોહના કહેવાતા ગુના સળગ નજરેદ દયા ત્યારે આ 'વૃદ્ધ સ્ત્રી પોતાના વીરપુત્રો સાથે રહી તેમના દુઃખમાં ભાગ લઈ તેમને દુઃખ સહન કરવાનું બળ આપતાં હતાં.

અલી બિરાદરોના નામથી આજ સમગ્ર ભારત મગર છે. સાદસ, સદનશીલતા અને કાર્યકુશળતાની પ્રતિમુર્તિરૂપી આ ભાઈ એને બોળામા ઉછેરી ભારતભૂમી આજે ધન્ય થઈ છે. ઈંગ્લાંડમાં અભ્યાસ—

અલીગઢમાં ભણતી વેળા મૌલાના મહમ્મદઅલીની પ્રતિભા પૂર્ણ રૂપે વિકાસ પામી. તેઓની માનસિક શક્તિ અને બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ્ર બધા નવાઈ પામ્યા. એ સમયે મૌલાના મહમ્મદઅલી શાધબોળથી ભરપુર નિખળો લખતા. રામપુરના કારભારી નવામ મહમ્મદ યુસફખા એ પરથી એટલાતો મુગ્ધ થઈ ગયા કે તેમણે તેને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા અપાવવા ઇંગ્લાંડ મોકલવાનો ફરાવ કર્યો. તરતજ મૌલાના મહમ્મદઅલીને ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યા, તેઓ એક્સ કૉર્સમાં રહી અભ્યાસ કરતા લાગ્યા. ઇતિહાસના વિષયમાં મૌલાના મહમ્મદઅલી ઉંચે નંબરે પાસ થયા. આ સ્થળે રહી મૌલાના મહમ્મદઅલીનો અનુભવ વધ્યો, તેમનું મન ઉત્તત મન્યું અને ચરિત્રનો વિકાસ થયો. પરંતુ પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં તેઓ ઉંચે નંબરે પાસ ન થઈ શકતાથી સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં પણ સફળ થઈ શક્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૯૦૨માં તેઓ ઇંગ્લાંડથી પાછા ફર્યા, નોકરીનું જીવન

ઇંગ્લાંડથી આમ્બાગાદ મૌલાના મહમ્મદઅલી અમ્બાદામાદ હાઈ કોર્ટની કાયદાની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયા, પરંતુ થોડા નંબરે માટે તેઓ તેમાં સફળતા મેળવી શક્યા નહિ. ત્યારબાદ તેઓએ વડોદરા રાજ્યના ન્યાયવિજ્ઞાનની નોકરી સ્વીકારી અને ત્યાં બહુજ પ્રયત્ના મેળવી થોડાજ સમયમાં તેઓ ત્યાં વડોદરાના ગાય-કવાડ મરકારને પ્રિય થઈ પડ્યા.

મૌલાના મહમ્મદઅલીએ વડોદરાના રાજ્યમાં અનેક સુધાર કરાવ્યાં તેમાં જમીન વેચતાં ને ખરીદતાં જે જીવન થતો તે અટકવવાનું કાર્ય મુખ્ય છે. વડોદરા રાજ્યના નવસારી પ્રાંતમાં ત્યાંની અણધારે વતનીઓને જમીન મેળવવી હોયતો પુષ્કળ પૈસો ખર્ચવો પડતો, તે એટલે સુધી કે જમીન લેવામાં તેઓની બધી મિલકત હીડી જતી, મૌલાના મહમ્મદઅલીનું હૃદય આ બનાવોથી દ્રવ્ય લાગ્યું, તેમણે આ અનિષ્ટ રિવાજ બંધ પાડવા માટે એક રિપોર્ટ લખી કાઢ્યો ત્યાંના પારસીઓને જમીનના ખરીદ વેચાણથી સારો તકરો પડતો. મૌલાના મહમ્મદઅલીએ ધડેલા રિપોર્ટમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા, તેથી તેઓને નુકસાન થતું હતું, તેથી તેઓએ એ રિપોર્ટ સામે પુષ્કળ વાધા ગળુ કર્યા, પણ એમનું કશું ચાલ્યું નહિ. ધનવાનો ના ઠાળીઆમાંથી મરીબ પ્રબળ અલી સાહેબના પ્રયત્નોથી કાયમને માટે છૂટી.

જે વરસની રમ સહ મૌલાના મહમ્મદઅલીએ કલકત્તામાં આની કૉમરડે નામનું સાપ્તાહિક પત્ર પ્રગટ કર્યું તે સમયથી મૌલાના મહમ્મદઅલીનું હૃદય સ્વદેશ અને સમાજનું કાર્ય કરવા માટે બાકૂળ થઈ રહ્યું હતું, એથી તેમણે પોતાની સુખી નોકરી તથા દીધી વડોદરા સરકારે ગણનામું બહુજ દીવગીરી સાથે સ્વીકાર્યું.

સાહિત્ય-વ્યર્થ—

વડોદરામાં નોકરી કરતી વેળા મૌલાના મહમ્મદઅલીએ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ નામના દૈનિક વર્તમાન પત્રમાં દેટલાક અંગ્રેજ નિબંધો લખ્યા હતા. તે નિબંધો આ અરસામાં પુસ્તકાગારે પ્રકટ થયા, એ નિબંધો એકજ સતમાં લખાયા હતા એ નિમયો એવા તો

વર્તમાન પત્રનો ધંધો—

વડોદરામાં નોકરી કરતી વેળાંએજ મોહાના મહમ્મદ અલી આહેજના મનમાં એકાદ સારું વર્તમાનપત્ર પ્રકટ કરવાનો વિચાર આવ્યો હતો, એ વિચાર પાર પાડવા તેઓએ એ વંસની રાજ લઈ કલકત્તા આવી વર્તમાન પત્ર પ્રકટ કર્યું. ૧૯૧૧ ની ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ કોમરેડ નો પહેલો અંક પ્રકટ થયો. સ્વદેશ અને સમાજને માટે તેઓનું હૃદય એટલું તો હચમચી રહ્યું હતું કે સંસારનાં બધાં બધો તોડી તેમણે એ કાર્ય હાથમાં લીધું હતું પ્રભુએ આપેલી અપરિસીમ શુદ્ધિ લેખજુના અગ્રભાગથી વહેવા લાગી. તેમને વર્તમાનકાર તરીકેનો લગારે અનુભવ નહોતો, નવા નિશાળીઆની પઠે આ કામ તેમણે પ્રથમજ હાથમાં લીધું હતું.

કાંઈ મિત્રે તેને પૂછ્યું હતું કે “આઈ, તમે આ કામ શા માટે હાથમાં લીધું?”

તેમણે ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો, “મારી કામ અને મારો સ્વદેશ મારી પાસે આ કાર્ય માગે છે; તે માટેજ મેં આ કાર્ય માથે લીધું છે.”

એ પત્રનો ઉદ્દેશ મુમક્ષમાન કામમાં કેળવણીઓ પ્રચાર કરવાનો હતો. મોહાના મહમ્મદઅલી બહુજ દક્ષતાપૂર્વક એ પત્ર ચલાવતા હતા, પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ પત્રની આવરદા ટુંકી નીવડી. આ કાર્યમાં રાજા શુક્લાજી હુસેન ખા. એ. નામનો એક મિત્ર તેમને મદદ કરતો હતો.

મોહાના મહમ્મદઅલીની પોતાની ભાષામાં એ પત્રનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“અમે કાંઈ પણ પક્ષ અથવા સંપ્રદાયના નથી; અમે બધાના

મિત્ર છીએ. આપણામાં જાતિ અને ધર્મના દેવ ઉત્પન્ન કરે તેવા વાદવિવાદો દિનપ્રતિદિન વધતા જાય છે, એ અમે અત્યંત ભય સાથે જોઈ રહ્યા છીએ. અમે અતઃકરણપૂર્વક એજ માગીએ છીએ કે પરસ્પર કલ્યાણ કંઠાસમાં મચેના અમારા આ ગંધર્વાયોની ભેદભુદ્ધિ દૂર થઈ જાય અને તેઓની વચ્ચે પ્રીતિનું બંધન થાય. ૧ ”

હિંદપર રાજ્ય કરતી સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ, તે સંબંધમાં તેઓએ લખ્યું છે કે:—

“ એ બન્ને વચ્ચે ભેદભાવની રેખા છે, તે તદ્દન જૂસી નાખો, એવી રીતે કે કવિની બાપામાં બોલતાં એમ બોલાય કે હું, તું ૩૫ બન્યો છું. તું હું ૩૫ બનેલ છે, હું પ્રાચુર્ય છું તો શરીર ૩૫ છે’.

આ વચનો લખતાં તેમણે લખ્યું છે કે:—જ્યારે આ ભેદભાવ દૂર થશે; જ્યારે જુદાઈની રેખા જતી રહેશે, ત્યારે આવી રીતે વાદ-વિવાદ અને દ્વેષપૂર્ણ સમાલોચનાને અવકાશજ નહિ રહે. સરકાર જેટલી જવાબદારી સમજશે, તેથી વધુ જવાબદારી પ્રજા તેનાં કાર્યો-

૧ We are partisans of none, Comrade of all. We deeply feel the many dangers of increasing controversy between races and races, creeds and creeds, and earnestly desire a better understanding between the contending elements of the body politic of India. ”

૨ “ I became, thou, Thou became I, I became life and thou became body ”.

પર ટીકા કરતાં સમજશે જવાબદારીની સમજ સાથે બુદ્ધિ પણ ગંભીર થશે, અને સમાલોચના પણ બધ પડશે ?

હિંદુવાસીઓના કામ 'કામ વચ્ચેનાં વેર દૂર કરવા માટે' મૌલાનાં મહમ્મદઅલી હંમેશાં સાવચેત રહ્યાં છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે જે ભુદાર્થ છે, તે પણ એકતા થાય તેવી છે, એવો તેમનો મત છે. અંગ્રેજી કવિ ક્રિસ્ટિંગ ધારે છે કે એ 'સમિત્વન' કદી પણ થવાનું નથી,^૨ પરંતુ જે બધી ભુદાર્થ અને સયોગનો વિધાના છે, જેના જલકારાથી આખું સૌર જગત, કરોડો ગ્રહનક્ષત્રોમાં સમાનતા રહેલી છે, જે અસખ્ય ધ્વજાંડોનાં કેન્દ્રરૂપ છે, તેની શક્તિમાં અને હયાતિમાં જેને વિશ્વાસ હોય તે રૂતિયાડ ક્રિસ્ટિંગનાં વચ્ચેનાં કદી પણ અનુમોદન આપી શકશે નહિં. મૌલાના મહમ્મદઅલીનો મન એવો છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ભુદાર્થ છે એ ખરી વાત, પરંતુ એ ચરચી એવું ધારી લેવાનું નથી કે એના બે છેડા કદી પણ મળવાનાજ નથી. એક બાજુએથી અહંકાર અને અવિશ્વાસ ખસેડી નાખો, અને બીજી તરફથી સદેહ અને વહેમ જતા કરો કે તરત તાજવાના

---

૧ When this obliteration is accomplished the present dangers of criticism will cease to be. The opposition will then be as responsible as the Government, and responsibility all the world over goes hand in hand with sobriety of judgment and temperate expression."

૨ Oh, "East is East" and "west is west & never the twins shall meet."

મે પણાં સમાન થઇ રહેશે ગમે તેમ હોય તોપણ જાતિઓ વચ્ચે એવો કશો ભેદ હોઇ શકેજ નહિ કે જે મનુષ્ય દર ન કરી શકે.

‘કોમરેડ’ હિંદુ મુસલમાન એકબનું પક્ષપાતી હતું. જેથી હિંદુ અને મુસલમાન એકત્ર થઇ. પોતાની જન્મભૂમિની ઉત્તિ માટે એકત્ર એકા કરવામાંડે એવા ઉપાયો જતાવવા એજ કોમરેડનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. મહામદ અલી સાહેબે એક વખતે ‘કોમરેડ’ માં લખ્યું હતું કે “અમને દહ વિશ્વાસ છે કે જે હિંદુ અગર મુસલમાન બંને જાતિમાંની કાઇ પણ એક જાતિ એક જીભની મદદ વગર અથવા એક જીભની હરિકાર્ષ કરી સ્વદેશની ઉત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે કદી પણ સફળ થશે નહિ એટલુંજ નહિ પણ તેને તેમ કરવામાં એવી તો દાર મળશે કે તે જગતમાં પોતાનું મોં પણ ખતાવી શકશે નહિ આમ હોવાથીએ, બંને જાતિઓએ બહુ સાવચેતીથી કાર્ય કરવાનું છે. વર્તમાન ભારતની દુર્ગતિની અવસ્થાની જોડ જગતના જૂના કે નવા ઇતિહાસમાં કદી પણ મળે તેમ નથી. લોકો કહે છે કે ઐતિહાસિક ઘટનાની પુનરાવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ ભારતની અવસ્થા જોઇ અમને લાગે છે કે તેમ કદી થવું નથી. પરંતુ યુરોપના વિચ-ક્ષણ રાજનીતિજો અને વિશ્વગ્રેમીઓ જે એમ ધારતા હોય કે જાતિ-જત ઇર્ષ્યા અથવા જીભની મદતી જોઇ ન શકવાની વૃત્તિ અને સ્વાર્થ-પક્ષ છતાં યુરોપમાંથી લક્ષ્યનું કાસળ નીકળી, ત્યારે તો ભારતવર્ષમાં જે જુદી જુદી જાતિઓનો વિરોધ માણુમ પડે છે, તે જરૂર અદસ્ય થવોજ જોઇએ.

પાંચ કરોડ જાપાનીઓમાં જેવો સ્વદેશપ્રેમ આપણે ભારતમાં ન

ઉત્પન્ન કરી શકીએ પરંતુ કેનેડામાં જુદી જુદી જાતિઓમાં જે સમન્વય છે. જે મિત્રતા છે. તેવો સમન્વય, તેવી મિત્રતા આપણામાં આત સહજે ઉત્પન્ન થઈ શકે. આપણે સંપ નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિનાં પરિશ્રામ રૂપ ન હોઈ શકે, પરંતુ આપણે પરસ્પર સ્વાર્થ સાધવા માટે સાથે ઉભા રહી શકીએ, એ બાબતમાં કશો. શક નથી એક પક્ષની એ પાંખોની માફક આપણે હિંદુ અને મુસલમાનો એકી સાથે આકાશમાં ઉડી શકીએ. જે આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીની એક પાંખ કપાઈ જાય, તો તે પક્ષી પોતાની ઉડવાની પ્રવૃત્તિ ખેડી શકતું નથી. તેમ હિંદુ વિના મુસલમાનો, અને મુસલમાનો વિના હિંદુઓ કદી પણ ઉન્નતિને માર્ગે આગળ વધી શકશે નહિ. માટે આપણે બંને જાતિએ બંનેના સ્વાર્થ તરફ નજર રાખી એકી સાથે કામ શરૂ કરવું જોઈએ. પરંતુ આ એકતા અને એકસંપનું કાર્ય સહેલું નથી માટેજ તે હારતવાસીને કરવાનું છે; તે કાર્ય ફક્ત સ્વાર્થત્યાગ અને પુષ્કળ મહેનતદાય જની શકે તેમ છે. મોહાના મહામહાશ્વેતીનું હૃદય હિંદુ મુસલમાનનાં એકત્ર માટે વ્યાકૂળ થઈ રહ્યું હતું. તેમણે એ એકતા તરફ લક્ષ્ય રાખી લખ્યું હતું કે—“ આ એકતા એક દિવસ થશેજ, બેદ જતો રહેશે. ” બંને જાતિ એક બીજી સાથે પ્રીતિનાં દૃઢ બંધનથી બંધાશે. પરંતુ તે આપણે જોઈ શક્યું નહિ એ દિવસ ક્યારે આવશે તે કાણ કહી શકે? કદાચ આપણને તો આમ તરફડી તરફડીને મરવું પડશે, તોપણ એ એકતા થશે, ધણી વર્ષો બાદ, ધણી કસોટી બાદ, ધણી વાટ જોવાની, બહુ નિરાશ બતાવી, ધણી સ્વાર્થ ત્યાગ બાદ. ”

મોહાના મહામહાશ્વેતીનાં હૃદયમાં હારતખંડની એકતાનો ભાવ

અતિ ઉંડાણમાં રોપાયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં લોકનામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા બસાઇ, તે વખતે મોસ્લેમ લીગ અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા વચ્ચે જે મિત્રતા બધાઇ, તે પહેલાં ધણું વર્ષો થયાં મોલાના મહમ્મદઅલીના હૃદયમાં એ એકનાનાં તાન વાગી રહ્યાં હતાં.

કોમરેડ કક્ષત્રાપી પ્રકટ થતું હતું પ્રથમ તો તે પત્ર ઉંચી પદ્ધતિના અમલદારોને મિત્ર થઇ પડ્યું હતું, તેઓએ તે પત્રનાં ધણું વખાણ કર્યાં હતાં. બધા તે પત્રના આહુક થયા હતા. પરંતુ જ્યારે એ પત્રમાં મુસલમાન જાતિની રાજનૈતિક ચર્ચા શરૂ થઇ અને સ્વરાજ્યનાં સમર્થન કરતાં લખાણો લખાવા લાગ્યાં, ત્યારે એ અમલદારો થીમે થીમે કોમરેડ પર ગુસ્સે થવા લાગ્યા, તેઓની કૃપા કોમરેડે ગ્રામીની. તો 'પણ મોલાના મહમ્મદઅલીએ ત્યારે પણ સરકારનો પક્ષ છોડ્યો નહોતો. તે અતિશય ઉત્સાહપૂર્વક પત્ર ચલાવવા લાગ્યા. હિંદુઓને મળતા સરકારી ઓફિસ ઓળા કરી મુસલમાનોને તે ઓફિસો આપી મુસલમાનોને ઉત્તેજન આપવા સંબંધી લખાણો થવા લાગ્યાં. આમ કરવામાં મહમ્મદઅલીનો એ ઉદ્દેશ હતો કે મુસલમાનોને ઉત્તેજન આપતાં હિંદુઓ પોતાની ધર્મિક સંક્રાંતિઓ અને એ સાથે તેઓ એ પણ શીખશે કે મુસલમાનો સાથે દરીદ્રાઈ કરીને નહિ, પણ સહકાર કરીનેજ ભારતનું ભંડું કરી શકાય.

ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં દિલ્હી પાટનગર બન્યું, મહમ્મદઅલી પણ પોતાનું પત્ર દિલ્હીથી પ્રગટ કરવા લાગ્યા. દિલ્હીમાંનાં કાવતરોને લીધે ત્યાં તેઓ લાંબો વખત કાર્ય કરી શક્યા નહિ તોપણ તેમણે થોડી મુદતમાં એ નિક્કા પુરીની ઉંઘ ઉઘડી ત્યાંના જાતીય જીવનમાં સક્રિય સંચાર કરી દીધો.

ગ્રાસ્લેમ લીગ—

મહામહાશયીને ગ્રાસ્લેમ લીગના પિતા કહીએ તો તેમાં કશું જોડું નથી. કારણ કે તે લીગ સ્થપાઇ ત્યારથી તેઓ તેની સાથે માઠ સંબંધ રાખતા આવ્યા છે. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લીગની સ્થાપના થઈ. તે સમયે મુસલમાનો રાજનૈતિક ચળવળ સમય બાપંકર અર્થાતિ ભોગવતા હતા. તે સમયે લીગ મુસલમાનોમાં રાજભક્તિ ફેલાવવા ઇચ્છતી હતી કે જેથી મુસલમાનોને રાજદરબારમાં હિંચા ઓઢા મળે. આમ કરવામાં લીગની બધી શક્તિ યોગ્ય હતી. લોર્ડ મિન્ટો ના વખતથી મુસલમાનો બહુ ઉતાવળે ઉન્નતિ તરફ કુચ કરી રહ્યા હતા.

ગ્રાસ્લેમ લીગનો ઉદ્દેશ યાહુ જમાનામાં અમુક લોકોને મને તેટલો ખરાબ લાગતો હોય, પણ એટલું તો નક્કી છે કે તે સમયે લીગનો ઉદ્દેશ એજ હતો. પરંતુ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થમાંથી લીગ એકદમ સ્વરાજ્યના આદર્શ તરફ કુદી પડી તેનું કારણ શોધવા જતાં જણાશે કે મહામહાશયીજી એ અવસ્થા પરિવર્તનનું કારણ રૂપ હતા.

ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં લીગની ખાસ બેઠકમાં સ્વરાજ્યનો આદર્શ મહત્વ કરવામાં આવ્યો. આંતર્જાતીય કોઇ પણ જાનનો દ્વેષ અથવા હુમ્મીયા આમ બન્યું નહોતું. તુર્કી અને ઇટાલી વચ્ચે મચેલું યુદ્ધ પણ આ ઉદ્દેશ નડી કરવામાં સહાયજન થયું નહોતું. પરંતુ મતુષ્યના આત્માની કુદરતી પ્રેરણાથીજ આ કાર્ય બન્યું હતું અતીત મુશ્કેલમાન જાતિની કેળવણીનું ફેવ હતું, અને મહામહાશયીજી એ ફેવનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ રૂપ હતા. મહામહાશયીજીએ મુસલમાનો આજગ બેધડક રીતે કહ્યું કે ‘સ્વરાજ્ય’ સિવાય આપણા દુઃખનો પાર આવે તેમ

નથી, અને એ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે હિંદુઓની દૃઢ મિત્રતા મેળવ્યા સિવાય છૂટકા નથી. આ ઉદ્દેશ કેળવવામાં મુસલમાનોએ આનંદપૂર્વક સ્વીકાર્યો. અને ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં સર ઇલાહીમ રહિમતુલ્લાએ લીગનું પ્રમુખસ્થાન લીધું. આ ઉદ્દેશ કેળવવામાં મુસલમાનોમાં એટલી ઝડપથી પ્રગતિ કે પંજાબના વિરુદ્ધ મતવાદી નેતા ઓમરેનસ મિયાં મહમદ સહિ જાર-એટ-ગ્રો, ખાન બહાદુર સિ. આઇ. ઇ, ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના માર્ચ માસમાં લીગના પ્રમુખ તરીકે ચુકાવા, અને સ્વરાજ્ય એ મુસલમાનોની રાજનીતિક ચળવળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, એવું તેમણે જાહેર કર્યું.

ત્યારબાદ થોડા સમયમાં અલીગઢના બંદીવાન થયા અને તે સાથે લીગનો આત્મા પણ બંદીવાન બન્યો. અલીગઢના સાથે સ્વરાજ્યનો ઉદ્દેશ પણ અદ્રશ્ય થઈ ગયો; લીગે મુસલમાન બંદીવાનોના છૂટકારા માટે એક વચન પણ ઉચાર્યું નહિ.

મોરલેમ યુનિવર્સિટી અથવા મુસલમાન વિશ્વવિદ્યાલય—

આલોશ વર્ષ પૂર્વે અર્ધ ઓફ લિટને અલીગઢની મુસલમાન કોલેજનું ખાત મુદ્દત્ત કર્યું હતું. તે સમયે તેણે કહ્યું હતું કે “મોરલેમ યુનિવર્સિટીનું બીજ પણ અહીં વસ્યું છે.” આ બીજમાંથી ફળો ફૂટતાં હાંમે સમય પસાર થયો છે. હેતુમાં ૬૨ વર્ષ થયાં મુસલમાન વિશ્વવિદ્યાલય માટે ચળવળ ચાલે છે.

મહમદઅલી ના વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાને તનનોડ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, તે માટે પૈસા એકઠા કરવા ચોતરફ ભટકવા લાગ્યા. તેમને મંદી કરવામાં આવ્યા ત્યાં સુધી તેઓએ એ કાર્ય કર્યું. તેમની એવી ઈચ્છા હતી કે યુનિવર્સિટી સરકારની મંજૂરી લઈ

સ્થાપવી. પરંતુ બંદીવાન બન્યા પછી એ દાર્જ અટકી પડ્યું. તે પછી તેમની ગેરહાજરીમાં બીજા મુસલમાનોએ સરકારની સરતો મુજબ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. આ બાબતમાં મહમ્મદ અલીનો મત લેવામાં આવ્યો નહિ.

હુમદ્દ અને તેનો ઉદ્દેશ—

વર્તમાનપત્ર એ લોકોને કેળવવાનું મુખ્ય સાધન છે, એ વાત મહમ્મદઅલી બહુ સારી રીતે જાણતા હતા, કેમકે અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું હોવાથી સાધારણ પ્રજા તે વાંચી શકતી નહિ. તે માટે તેમણે ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં હુમદ્દ નામનું એક દૈનિક ઉર્દુ ભાષામાં પ્રગટ કર્યું. એ વર્તમાનપત્રની છટક નક્કર એ પૈસે વેચાતી. થોડા સમયમાં એની ૬૦૦૦ કોપી નીકળવા લાગી, કેમકે પશુ ઉર્દુ દૈનિક પત્રની આટલી બધી નકલો નીકળી નથી. આજકાલ ચાર પાંચ ઉર્દુ વર્તમાનપત્રોની જેટલી નકલો નીકળતી હશે, તેનો સરવાળો કરીએ, તોપણ એટલી સંખ્યા ન થાય. મહમ્મદઅલી કેટલા લોકપ્રિય છે, તે આ વાતપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. મહમ્મદઅલી કેવે પકડાયા પછી એ પત્ર બંધ પડ્યું, તે સાથેજ મુસલમાનોની કેળવણીનું મુખ્ય સાધન પણ ગયું.

મહમ્મદઅલી હુમદ્દમાં બહુજ થોડું લખતા પરંતુ તેઓ તે પત્રના સહકારી સંપાદકો સાથે બધી બાબતની ચર્ચા કરતા. સહકારીઓ સ્વતંત્ર રીતે પોત પોતાના મત જણાવતા અને મહમ્મદ અલી પણ એ બધું સાંભળતા; વાસ્તવિક રીતે સહકારીઓ સાથે તેમનો સંજંઘ શેક અને નોકર જેવો નહોતો પરંતુ એકજ કુટુંબના ભાઈઓની માફક તેઓ રહેતા અને વર્તતા, આ બંધુભાવ એજ

હુમદ્દતું વિશેષતઃ હતું, અને તે માટે એ પત્રે અતિશય પ્રખ્યાત થયું હતું, સંગ્રહની કૃપાદૃષ્ટિથી (૧) હુમદ્દ લશ્મીજીત થયું, પરંતુ તેની રાખમાયી આ રસનત દૈનિક પત્રો પ્રગટ થયા. મહમ્મદ અનીતા સહકારીઓ હુમદ્દની ભગ્ન સગીરપત્ર યોગી રસનત રી રી કામ ચલાવવા લાગ્યા.

કાનપુરની મસ્જિદ માટે કંઈઓ—

મહમ્મદઅલીનો સ્વભાવ એવો છે કે તેઓ મમજતા ન હોય, તેવી જામનમા કદીપણ માથું મારતા નથી કાનપુરની મજનીમન માની મસ્જિદના ખનાનમા અધીમિરાદરોએ માથું માર્યું હતું. દિનગીરીની વાત એટનીજ કે આ જનાવને સત્તાવાળાઓએ હુમદ્દ તરીકે જાહેર કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના ઓગસ્ટની ૩ જ તારીખે જનેશે જનાવ સભારવાની અમને મળી હતી નથી પરંતુ મહમ્મદ અનીતુ હુમદ્દ જનાવજીત લખતા એ રવાજ ઉર્લા કરે એવા જનાવનો ઉદ્દેશ કર્યા મિવાય છૂટકા નથી.

કાનપુરની મજનીમનમા થઈ એક રસ્તો કાઢવાની જરૂર પડી એ રસ્તામા મસ્જિદનો થોડો ભાગ આવી જતો હતો. મસ્જિદના કાષ્ટ કાર્ષ આજેવાનોએ કનેક્ટ સાહેબને રાજી રાખવા માટે મસ્જિદનો એ ભાગ જતો કરવાની મરજી જતાવી હતી રમાનિક મૌતવીઓનો એ જાળતમા કશો મત લેવામા આવ્યો નહોતો. જ્યારે સાધારણ પ્રજાએ જાણ્યું કે મસ્જિદ તોડી રસ્તો કરવામા આવે, ત્યારે તેઓએ એ પ્રાવ વિરુદ્ધ ભારે વિરોધ મતાવ્યો. કેળવાયના મુસનમાનો સત્તાવાળાઓને આ કાર્ય ન કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. પરંતુ સત્તાવાળાઓએ તે વાત સંભળી નહિ. આટની બધી

વિરુદ્ધતા છતાં મસ્જિદનો રસ્તામાં આવતો ભાગ પોલિસની મદદથી તોડી પાડવામાં આવ્યો.

ધર્મસ્થાનને આમ તોડી પાડવામાં આવેલું જોષ મુસલમાનો બહુજી ગુસ્સે થયા. ધર્મનું આધુનિક અપમાન તેઓનાથી સહન ન થયું. હિંદના બધા મુસલમાનો એકત્ર થઈ આ કાર્ય સામે વિરુદ્ધતા દર્શાવવા લાગ્યા. હિંદુઓનાં વર્તમાન પત્રો પણ સત્તાવાળાઓનાં આ કાર્યને વખોડવા લાગ્યાં. મુસલમાનોનાં દુઃખથી હિંદુઓ બહુજી દુઃખી થયા. સમદુઃખી બંને કામ એકત્ર થઈ, અનિષ્ટમાંથી આ રીતે હિંદુ મુસલમાનનાં જોડણી રૂપ ઇષ્ટ કાર્ય થયું. હજારો ભાગીદારી જે કાર્ય ન થાય તે કાર્ય આ બનાવથી બન્યું.

આ બનાવ બન્યાબાદ એક માસે કાનપુરના મુસલમાનો કાંદગાદમાં એકઠા થઈ મસજિત કરવા લાગ્યા. મુભા બરખાસ્ત થયા પછી મેંકડો બાગીકો, વૃદ્ધો, યુવકો વગેરે પેલી તોડી પાડેલી મસ્જિદ આગળ જઈ એ તોડી પાડેલા ભાગની ઇંટો લઈ ગોઠવવા લાગ્યા.

આ દેખાવ જોઈ સત્તાવાળાઓને ખીંક લાગી અને તેઓએ એ ઉરોરાએલાં ટોળાંને વિખેરી નાખવા માટે પોલિસો મોકલ્યા. નિરાશ પ્રજા સાથે સહજ પોલિસોનો કષ્ટો આ શરૂ થયો. પોલિસ પ્રમુખ પગલમ (!) બનાવી એ દયિષ્ટાર વખતની પ્રગતિ પર જોનારો વરચાવવા લાગી, મંઘીતોરડે માણસોપર માર પડવા લાગ્યો. એક દશબાઈમાં બધું ઠાન થઈ ગયું. ધણી મરાધા, ધણી ધરાધા બપોરે અચ્ચ-વરધા મગી રહી. હજો કરનાગનાં ટોળાં પાડવા લાગ્યાં. ક્યારેક અહિં મિ. મજદુરસ દફન બન્યા ત્યાં સુધી આ પકડપકડી ચાલી. વડીલ બેરિસ્ટરનાં ટોળે ટોળાં હજો કરનાગઓની વકિલાત કરવા

કાનપુરમાં આવવા લાગ્યાં. બાજકો, યુવકો અને વૃદ્ધોને બેડીઓ પહેરાવી કેદમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. તેઓમાં કાનપુરની મદ્રાસા-ઈ-ઈન્જિનિયરના મોઢાની આજન્દ સુગ્રાની પણ હતા.

‘આ ભયંકર અશાન્તિના સમયમાં મહમ્મદઅલી ક્યા હતા ? તે શું સુપ બેઠા હતા ?

મસ્જિદનો ભાગ તોડી પાડવામાં આવ્યો નહોતો, ત્યાં સુધી મહમ્મદઅલીએ કાનપુરની આ ઘટનાની વાત પોતાના મિત્રોના કહેવા છતાં પોતાના પત્રોમાં પકટ કરી નહોતી તેમજે વિચાર્યું હતું કે સર જેમ્સ મેરટન જરૂર આ આગતમાં વચ્ચે પડશે. પરંતુ ત્યારે જણાઈું કે વાત આટલે સુધી આવી છે, સર જેમ્સ મેરટન પણ વચ્ચે પડ્યા નથી, ત્યારે મહમ્મદઅલીએ પોતાનાં પત્રોમાં ક્ષયદાની હદમાં રહી એ આગતની ચર્ચા કરવા માંડી. પ્રથમ તો મહમ્મદઅલીએ કાર્ટોને આશરો લેવાનું કયું. પરંતુ ત્યારે જણાયું કે એથી કશું વળે તેમ નથી ત્યારે તેઓ સૈયદ વજીર હુસેન સાથે ઈંગ્લાંડ ગયા.

હિંદમાં અપીલ કરવાથી કંઈ ન વળ્યું; હવે વિશ્વાસતમાં અપીલ કરવાથી કંઈ વળે છે કે નહિ, તે જાણવા માટેજ તેઓ ઈંગ્લાંડ ગયા હતા. વિશ્વાસતના ન્યાય વિશે ભારતવાસીઓને આવો જ વિશ્વાસ થયો વખત થયો હતો.

મહમ્મદઅલીએ પ્રીવી કાઉન્સિલમાં ફરિયાદ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, અને તેથી જો કંઈ ન વળે તો વિશ્વાસતની પ્રજા આગળ આ રિવાઝ ખર્ચ કરે તેવા જીલમની વાત બાપણો કરી રજુ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું, આનું પરિણામ કશું ન આવ્યું એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. ડરજી કે મસ્જિદ તોડી પાડવાની વાત વિશ્વાસતના લોકો

જાણતા નહોતા. તેઓ તો એટલુંજ જાણતા હતા કે હંગાખોર લોકો-
એ સગમના ક્ષયદા તોડી હિંદમાં અચાન્તિ ફેલાવી છે. પરંતુ જ્યારે
તેઓએ ખરી વાત જાણી, ત્યારે તેઓ જહુજ નવાઈ પામ્યા.

આ અગવજને પરિણામે તે વખતના વાઈસરૉય લોર્ડ હાર્ડિંગ
૧૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ કાનપુર ગયા અને મજિસ્ટ્રેટના તોડી પાડેલા
ભાગને ફરી બધાવી આપવાનો હુકમ કર્યો, હંગાખોરોને લાંબો વખત
અધારી એ ગ્રામોમાં સડતું પડતું નકિ બધાને છૂટા કરવાનો હુકમ
મળ્યો. એથી મુમયમાનોમા સહેજ શાન્તિ ફેલાઈ.

વિલાયતમાં એક ભાષણ:—

ઇ. સ ૧૯૧૩ એપ્રિલમાં એક મત્તા ભરાઈ મુરોપના
પૂર્વ ભાગમાંના ઇસ્લામી ધર્મ વિરુદ્ધ મુરોપના રાજનીતિવિચારો
ને અન્યાયી વર્તન ચલાવતા હતા, તે આ સભામાં ચર્ચાવાનું હતું.

મહમ્મદઅલીએ ભાષણ કરતાં કહ્યું કે હું મિ. વજીર હુસેન
સાથે એક મદન ઉદ્દેશ પગ પાડવા વિચારતમાં આવ્યો છું. આધુનિક
સમયમાં ઈસ્લામી દુનિયાની સ્થિતિ કેવી નફારી થઈ રહી છે, તે
વાત હું રાજ્યના પ્રધાનોને સમજાવવા માગું છું, જોકે તે વાત સંભ-
ળવી ન સંભળવી એ તેમની મરજીની વાત છે.

ત્રિપોલિ અને બાલ્કન દ્વિપક્ષપમાં વસતા મુસલમાનો તરફ કેવું
અન્યાયી વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું છે? આ વર્તનથી હિંદના મુસલ-
માનોમાં ભારે અપતોષ ફેલાયો છે. તેમાં પણ જ્યારે અંગ્રેજ રાજ્યના
પ્રધાનો અને બ્રિટિશ જાતિ જ્યારે એ અન્યાય તરફ આંખમિચામણ
કરે છે, ત્યારે તો હિંદના મુસલમાનોનું હૃદય ચિરાઈ જાય છે. પરંતુ
ખતાના પ્રધાન મર એડર્ડ મે લામર્ટના સમયમાં આ બાબતમાં

તટસ્થ રહેવાની ખાસ જરૂર છે એમ કહી સ્વાર્થ સાધવા માટે કર્ત-
વ્યથી વિમુખ રહ્યા છે. આ કેવી વાત ? તેઓ જો હિંદમાં જન્મ,
કોઈ ગામમાં હરેહરે તો તેને જણાય કે મારી આ તટસ્થતા એ
કેટલા મુમક્ષમાનોના હૃદય ઉલ્લસીત કરી મૂક્યાં છે. આ તટસ્થતા
એજ મુમક્ષમાનોના અમનોપનું કારણ છે, મુમક્ષમાનોના નાનાં રાજ્યો
કોઈ બળવાન રાજ્યની ઇચ્છા અને સ્વાર્થ મુજબ બધે અગર મરે
એ બારે દુઃખની વાત છે. કોઈ બળવાન શક્તિના સ્વાર્થ પર તેનાં
જીવન અગર મરણ નો આધાર હોય એ કેટલી બધી શરમની વાત
છે, તે બધા સમજી શકે તેમ છે. જો તેઓની હયાતી મનુષ્યજાતિનું
જૂકું કરતી હોય તો તેઓને જગત પરથી ઉખેડી નાખવાની જરૂર
છે. પરંતુ એ તો ખરીવાત નથી. સ્વાર્થ સાધવા માટે અથવા અપ-
માન કરવા માટે ઈસ્લામ ધર્મ વિરુદ્ધ કેટલાક વર્ષથી ધણી નકારી
વાત ફેલાવવામાં આવી છે. હું ઈસ્લામ ધર્મનો ફેલાવો કરવા અહીં
આવ્યો નથી. માત્ર ઉદ્દેશ તો જે વાત જૂઠી છે તેની સામે થવાનો
છે. ધણી લોકો કહે છે કે ઈસ્લામ ધર્મ ઉલ્લતિને હાથનાર છે, મુસલમા-
નોમાં બીજાને માન અપાતું નથી, તેઓમાં બહુ વિવાહની ખૂરી
આદત છે તેઓ શુદ્ધામીના રિવાજને અનુમોદન આપે છે, મુસલમાનો
જોર જૂલમથી ખ્રીસ્તીઓને પોતાના ધર્મમાં વટાળે છે. આ શું ખરી
વાત છે ? આ ઈંગ્લાંડમાંજ ધર્મને નામે બળવાન પક્ષ તરફથી નિર્મળ
પક્ષ તરફ ફેરવેલો જૂનમ ગુજરાતમાં આવ્યો છે ? એ જૂનમ અચારે નથી
એ વાત ખરી છે, પરંતુ હજી સુધી એ જૂલમની વાતો કોઈ વીસરી
મરું નથી. આજે પશ્ચિમ યુરોપ, ખ્રિસ્તી યુરોપ નાનાં મુસલમાની
રાજ્યોને ઉખેડી નાખવા આટલા બધા પ્રયત્નો કરે છે, એ શું ધર્મ
ચૂર્વક કરાતું કાર્ય છે ? વિધર્મી હોવાથીજ તુર્કી પર આટલા બધા

જૂલમો કરવામાં નથી આવતા ? માદ રાખસો કે તુર્કી હજુમુંદી
 મરણ પામ્યું નથી તેનાં લાખો સી પુરો હજુ પણ બૂતખળદી
 બહાદુરી ભૂખાં નથી. દેશને માટે, ધર્મને માટે પોતાનાં સર્વસ્વ માટે
 તેઓ પોતાનો જીવ આપવાની વાત હજુ તેઓ ભૂખાં નથી વિચાર
 મુસલમાની સામ્રાજ્યમાંથી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુડી જુડી પ્રાજ વસે
 છે. તેઓની ભાષા, આકાર, આચાર વ્યવહાર વગેરે જુદાં છે પરંતુ
 એ જુદામ ઉપર ઉપરની છે, અંતઃકરણ ના ઉંડા પ્રદેશમાં તેઓ
 પરસ્પર સહાનુભૂતિ બતાવે છે. બગથી મસ્ત મનેનું ખિસ્તી યુવક
 આજ પૃથ્વીને પોતાને બેસવાનો દડો માને છે. પોતાનો સુધારો એજ
 અનુષ્ઠાની ઉત્તિની હદ છે એમ માને છે પરંતુ એ જામ છે,
 બૂતખળનો ઇતિહાસ પણ એવીજ સાક્ષી આપે છે. બગવાન રોમ,
 શ્રીસ, મિમર, ચીન વગેરે દેશોની જાતિઓએ પોતપોતાના દેશમાં
 આસતા સુધારાને ઉત્તિની સીમા માની હતી. પરંતુ તેઓનો જામ
 એ જામજ નીવડેલ છે. યુગેપની ખિસ્તી જાનિપણ આજે એ
 જામમાં ફસાઈ પડી છે. એક દિવસ એવો આવશે કે તેનો એ જામ
 પરપોટાની પેઠે ફૂટી જશે; તેઓનો આદર્શ ચૂર્ન થઈ તેમાંથી નીલ
 આદર્શની રાહિ થશે. પૃથ્વીપર આદર્શનો ફેરફાર આ રીતે હંમેશાં
 થવાજ કરે છે.

મુસલમાનોના યુગો દિંદના મુસલમાનોને રાજ્જોડી તરીકે
 જાણખાવે છે. તે તાન જૂડી વાન છે, દિંદના મુસલમાનો રંગેશાં
 રાજખખ છે. અંધોને સાથે દિંદનો સંજય અમર રહે, દિંદર્ગ.
 હંમેશાં રાંધિ વિગળે, એજ મુસલમાનોની અંતઃકરણ પૂર્વકી હજુ છે.
 અંધોની મંજનથી દિંદના મુસલમાનો દંનતિ મેગવમે, પૂર્વ

મેદાના મહામદઅલી.

અને પશ્ચિમનાં મિત્રનથી બનેલું કલ્યાણ સધાશે, એવી હિંદના મુસલમાનોને ખાતરી છે. પરંતુ એટલું પણ ખરું કે મુસલમાનો હિંદનાં હાલનાં ગભ્યબંધારણને ચાહતા નથી, તેઓની સંખ્યા પણ નાની સુની નથી, હિંદમાં શહેનશાહની સાત કરોડ મુસલમાન પ્રજા વસે છે.

“આલ ઈંડિયા મેડિકલ મિશન” —

આશરે ત્રણ વર્ષ પહેલાં યુરોપમાં તુર્ક અને બ્રાહ્મણ રાજાઓ વચ્ચે મુદ્દા જન્મ્યું હતું. આ મુદ્દામાં તુર્કોને એકલે હાથે લડવાનું હતું. આ વિગ્રહમાં તુર્કોના ધર્મ અને જાતીયતાનો નાશ થવાનો પ્રયત્ન આવી ઉભો. તુર્કો પોતાના દેશ માટે તનતોડ મહેનત કરવા લાગ્યા તુર્કોને આવી ભયંકર સ્થિતિમાં હિંદના મુસલમાનો શી મદદ કરી શકે તેમ છે, એ વાતનો વિચાર હિંદમાંના મુસલમાન આગેવાનો કરવા લાગ્યા.

છેવટે મહામદઅલી અને ડૉક્ટર અનસારી હિંદમાંથી તુર્કોનાં ધવાએલાં સૈન્યની સારવાર કરવા માટે લાઘર્જનાં મેદાનપર એક મેડિકલ મિશન મોકલવા તૈયાર થયા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના અક્ટોબર માસમાં આ બાબતના સમાચાર ફોર્મોઝમાં જાહેર થયા. હિંદના મુસલમાનોએ આ હગવને હર્ષપૂર્વક વધાવી લીધો. આ કાર્ય માટે બે લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. નવેમ્બર માસની આખરે બધી તૈયારી પૂરી થઈ. ડૉક્ટર અનસારી આડ ઓક્ટોગે, અને કેટનાકે કમ્પાઉન્ડરેડ થયા. ડ્રેસરો સાથે તુર્કસ્તાન તરફ રવાના થયા. આ મિશન ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડિસેમ્બરની ૧૫ મીએ મુંબાઈથી નીકળી ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના જાનેવારીની ૧લી તારીએ તુર્કસ્તાન પહોંચ્યું તુર્કોને આ મિશન

ચણી મદદ કરી દિલના મુસનમાનોની હમદીથી તુર્કસ્થાન બહુજ
ચુકી થયું. મહામદઅલીએ મિશન હિજુ કરવાના પ્રેરક હતા અને
તેા અનસારી એ મિશનના ચાવન હતા આ બે મુમ્તઝમાન વીર
તુર્કસ્થાનના લગાઈથી વાલજાથી છઠાઈ ગએના આમશને વિષે પ્રમ
થિત નક્કરરૂપે સોમવા લાગ્યા

દિલ્હીની હુકમાલ—

મહામદઅલી દિલ્હી અબ્બા ત્યારથી દિલ્હીના જૂના મર્મરિત
ચાઈ ગએના શરીરમા નવજીવનનો મચાવ થો તેઓ દિલ્હીની
પ્રજાના મિત્ર હતા દિલ્હીની પ્રજા માટે મહામદઅલીએ ઘણું મુ
હતું મહામદઅલી દિલ્હીની મુમ્તઝમાન કેમના કાવાલાવા, અને
નિદની હમેશા ઉપેક્ષા કરી આવતા હતા આ દેશમા પચતુ કમ
કરતુ એ બહુજ મુશ્કેલ છે. મહામદઅલીએ દિલ્હીમા આ પચાઈ
બેસુ કે દેશ-મલ-પાત્ર અતિથપ પ્રતિકૂળ છે, તોપણ તે તર્ક આન
ન આપતા તેમણે કાર્યમા મુમ્તઝ

એ વખતે દિલ્હીમા કમાઈઓએ હડતાલ પાડી, આ હડતાલ
એક માસ સુધી ચાલી. કમાઈઓ મુનિમિપાલેગીના નાના પ્રશ્નના
જુલમો સામે કમર કઠી લડવા બદલ પડ્યા મહામદઅલી એ
નાયક રૂપે બને પડ્યા મધ્યસ્થ તરીકે કમ કરવા લા પા. પરિણામ
એ આત્મ કે મુનિસિપાલેગીને પેનાના કપડાઓમા થોડા દંડાર
કરી કમાઈઓને શાંત પાડ્યા. મહામદઅલીએ મધ્યસ્થ તરીકે એ કમ
ન કરું દેન તે અ બનવ મસ્તીર સ્વરૂપ લીધું હોત.

આ પ્રમણે પછી બાજબીમા મહામદઅલી મુમેદના દિગ્ગજ રો

કામ કરી રહ્યા હતા. તેઓ જે કામ હાથમાં લેતા તે પૂરું કરાવે તનનોડ મહેનત કરતા, ગાદી તકીઆ પર બેઠા બેઠા હુકમ ચલાવતા નહિ. આ બાબતમાં મહાત્મા ગાંધી સાથે મહામહત્વહીનો સ્વભાવ ધણેજ મળતો આવે છે.

હિંદુ મુસલમાન ઐક્યતા—

ધણાખરા લોકો એમ માને છે કે મહામહત્વહી મુસલમાન ધર્મના સુસ્ત નેતા છે, અને તેથી તેઓ જે કંઈ કરે છે તે મુસલમાનો માટેજ કરે છે. તેઓ મુસલમાન હોવાથી મુસલમાનો તરફ ખાસ આહ રાખે એ વાસ્તવિક છે, પરંતુ તે પરથી તેઓ હિંદુઓ તરફ દ્વેષ રાખે છે. એમ ધારી લેવાનું નથી. તેઓનો એવો મત છે કે હિંદુવાસીઓએ પરસ્પર બાંધ છેડની નીતિ ધારણ કરી સામાન્ય દ્વિતના સલાહોને અર્થવા ભેઈએ, તેમ નહિ બને તો હિંદુ કદી કલ્યાણ ચવાનું નથી.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં હિંદુમાં હિંદુ અને મુસલમાન એ બે જાતિ પ્રબળ છે જેમ પક્ષીને ઉડવા માટે બે પાંખીની જરૂર પડે છે. જેમ રથને ચાલવા માટે બે પેડાંઓની જરૂર પડે છે, તેમ હિંદુ અને મુસલમાનોની ઐક્યતા વિના હિંદુ કદી પણ ઉન્નતિના માર્ગમાં આગળ વધી શકે તેમ નથી. કર્મ અને જ્ઞાનનો સમન્વય કર્યા વિના જેમ મોક્ષ મળતો નથી. તેમ હિંદુ અને મુસલમાનોની એકતા વિના કદી પણ હિંદુની મુક્તિ ચવાની નથી.

મહામહત્વહી હંમેશાં એ જૈત્રી સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરે છે. બચવાનની કૃપાથી આજે હિંદુ અને મુસલમાનો ઐક્યતાનાં મત્રથી જોડાયા છે અને મહામહત્વહીનો ઉદ્દેશ સફળ થયો છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી—

મહામંત્રનીએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના સળધમાં ધણું લખ્યું છે આજે અસહકારના પવનમાં રાષ્ટ્રીય નિશાળો જે અજાણ ધુપવી ગયો છે, તે અજાણ મહામંત્રનીના લખાણોમાં દસેક વર્ષ પૂર્વે પશુ ગ્રમગતો હતો મરકારે સ્થાપેલી અથવા તો પ્રસદ કરેલી શાળા બ્રાહ્મ કેળવણીની વ્યવસ્થા સરકારના કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તેવી હોય જ ન્યા સરકાર અને પ્રજાના સ્વાર્થ જુદા જુદા હોય ત્યાં કેવલ રાષ્ટ્રીય સરકારના હાથમાં રાખવી એ એક જાતનો અત્મધાત છે સરકાર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં હચિઆર રૂપ બને એવી રીતે દેશની પ્રજાને કેળવી રહી છે આવી સ્થિતિમાં પ્રજાએ કેળવણીનું કાર્ય તો પોતાના હાથમાં લેવું જોઈએ ન્યા સુધી આપણે આપણાં બાળકોને કેળવવાનું માથે નહિ લઈએ, ત્યાં સુધી દેશનું સુપ્રસાર સ્વદેશ પ્રિમાન વિધિનિવેધની જાળમાંથી કદી રુકરી શકે તેમ નથી

મદાતમાં ગાંધી અને મહામંત્રનીએ આ સ્થિતિનો જાગૃત વિચાર કર્યો હતો તેમણે આ સળધમાં ભારે ચળવળ શરૂ કરી. બને અલ્પજ્ઞોના પ્રેરણાપુરક બાપણો સાંભળી હમરો વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધાત્મ વિદ્યાર્થીની જાળમાંથી છૂટ થઈ મુક્ત થયા. પરંતુ તેઓને કોનાં નો લેટો પડ્યો, જરૂર પડતી તૈયારીઓ થઈ શકી નહિ. રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવા પુરતી ખગ્ગી પણ ન મળી. પરિણામ એ આખું કે મુખ્ય થએલ વિદ્યાર્થીઓ પણ મરકારી નિશાળોમાં હિતરાવા લાગ્યા. મહામંત્રની અને મદાતમંત્રના વચનોનો પ્રજાએ આ રીતે જાન કર્યો. આ જાદુજ દુ બની વાત છે

મહામહાશ્વરીનું વક્તૃત્વ અને લેખનકળા—

મહામહાશ્વરી એક પ્રસિદ્ધ વક્તા છે. તેમના ભાષણમાં ભાષાના આશ્ચર્યપ્રવાહની સાથે યુક્તિનિપૂર્ણ દલીલોની પરપરા જોવામાં આવે છે. તેમનું વ્યાખ્યાન માણસમાત્રને મુગ્ધ બનાવી દે છે તેમનાં ભાષણમાં જોસદાર ભાષા, વિચર દર્શાવવાની યુક્તિ, પ્રમળ દલીલો, સ્પષ્ટ દષ્ટિ અને નહી કરેલા સિદ્ધાંતો નું અપૂર્વ મિશ્રન થયેલું હોય છે. તેમણી ધણી સભાઓમાં હજારો માણસોની મેદની સમક્ષ ભાષણો કરેલાં છે. તેમના શરો લોકોનાં હૃદયને વિદ્યવળ બનાવી દે છે. તેના સરો લોકોનાં હૃદયનાજ ઉદ્ગારો રૂપ હોય છે. શ્રોતાઓને પસંદ ન પડે તેવું વાક્ય મહામહાશ્વરીના મુખમાંથી કદી નીકળતું નથી. જે વિષયનું તેઓ ખંડન ન થઈ શકે તેની દલીલો અને દર્શનોથી સંતોષ ન કરી શકે તે વિષયને તેઓ કદી પણ ઉડતા નથી. તેમના સરો મૂર્તિ ધારણ કરી શ્રોતાઓની આંખો આગળ તરવરી રહે છે, અને મહામહાશ્વરીનો મત એજ શ્રોતાઓનો મન એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. મહામહાશ્વરીમાં વક્તૃત્વ શક્તિની પેઠે રાજનૈતિક ક્ષેત્રે પણ અસાધારણ છે.

વક્તૃત્વકળા સાથે તેમની લેખનકળા પણ અનૌકિક છે. એજે ભાષા પરનો કાણુ અને એ ભાષા લખવાની શૈલી એ મહામહાશ્વરીનાં લખાણોની આગળ પડતા ચુલો છે. મુસલમાનોમાં મહામહાશ્વરી જેવો લેખક અત્યારે કાઠ નથી.

મહામહાશ્વરીનું કવિત્વ—

જે મનમાં આવે તે અમુક તરેહના મંદમાં લખી. જનું એ

કઈ કવિતા ન કહેવાય કવિ તેજ કહેવાય કે જેનું હૃદય અને ભાષા રેશ અને કાળની સાથે તાલે તાલે નાચે, બધાંના હૃદયના ભાવ જે એકલો અનુભવી શકે, અને જીભને અનુભવાનો શકે તે જ કવિ કહેવાય. શરીરમાં જેમ હૃદય છે, તેમ સમાજમાં કવિ છે. હૃદય લોહી ફેલાવી શરીરને મજબૂત રાખે છે, તેમ કવિ પણ વિચારના પ્રવાહથી લોકોને સમજાવે છે. હૃદય જ્યાં સુધી બરાબર કામ કરતું હોય, ત્યાં સુધી આપણને તેની મદદતા સમજાતી નથી. પણ જ્યારે તેમાં મડા પેસે છે ત્યારેજ તેની મદદતા સમજાય છે. તે પ્રમાણે કવિઓના વિચારોથી આપણું સર્વદા દ્વિત થયા કરે છે, પણ તે આપણે જાણી શકતા નથી. પરંતુ જ્યાં તેમના તરફથી વિચારો આવતા અટકે ત્યારે આપણને તેમની મદદતા સમજાય છે. મુકવિ હંમેશાં ગુપ્તગુપ્ત પછે પોતાનું કાર્ય કહે જાય છે. કુકવિનાં કવિત્વથી ગંધેડાંને પણ તાવ આવે છે, તેવા કવિઓનાં કાવ્યથી ઉંદર બિલાડાંને આનંદ થાય છે. માણસોને તો નહિજ.

મહમદઅલી એ પણ એવા એક મૂંગા કવિ છે, તેની કવિત્વ શક્તિથી જગત નવાબ પામ્યું નથી કવિ તરીકે તેમની ખ્યાતિ પણ નથી, તો પણ તેમની કવિતાઓની કિંમત તેમના મિત્રોમાં બઢ છે. તેઓ બઢજ યત્નપૂર્વક એ કવિતાઓ વાંચે છે.

તેમની કવિતાઓમાંથી થોડીક કડીઓનું ભાષાંતર નીચે આપ્યું છે, જે કે ભાષાંતરમાં મળ કવિતાનું રહસ્ય ઉતરે એમ માનવું જનનકુસુમવતં છે છતાં તેમના કવિતાઓમાંના ભાષોની કંઈક ઝાંખી એ પરથી થશે.

૧ તમે કદાચ વિચારતા હશે કે મરણ પછી મારૂ કશું રહેવાનું નથી. પરંતુ અંતર્યામીએ મારા માટે બીજી જ વ્યવસ્થા કરી લીધી છે, અને મને અનંત અમૃતમય જીવન આપ્યું છે.

૨. હવે મારા આનંદની સીમા રહી નથી મને અમૃત મળ્યાના સમાચાર મળ્યા છે અમૃતત્વ એજ આત્મસમર્પણ છે.

૩ આ મરણાધીન જગતને વિષે મહામઆમમાં જોડાયેો હોવાથી જ એ અમૃતત્વના સમાચાર, સ્વર્ગમાંથી ખાસ મારે માટે જ ધસડાઇ આવ્યા છે.

તુર્કી અને ઇંગ્લાંડ—

આખા જગતમાં વારતવિક રીતે ગણીએ તો તુર્કી એજ મુસલમાનોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે; વળી એ રાજ્ય ઇસ્લામધર્મ અને ઇસ્લામનાં તીર્થોના રક્ષકરૂપે આજ સુધી હયાતી બોગવી રહ્યું છે. મહામદઅલી આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ રાજ્યને અંતઃકરણપૂર્વક આહે છે. તુર્કીના તાબામાં ૧૫ લાખ મુસલમાનો છે અને ઇંગ્લાંડના તાબામાં ૧ કરોડ મુસલમાનો છે. આમ ઇસ્લામધર્મ પાળનારા લોકો ઇન્ફાંડના તાબામાં મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી ઇંગ્લાંડ અને તુર્કી વચ્ચેની મૈત્રી કાયમ ટકી રહે એ જોવાને મહામદઅલી સદા તકસતતા રહ્યા છે યુરોપનું મહાભારત ચર ચયા પછી તેમણે પોતાનાં પત્રમાં લખ્યું કે જે તુર્કી-ઈસ્તાનુલ હિત જેમ શક્તિ હોય તો તેણે આ લડાઈમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ એવું છે. જે ટેકુટન પ્રજાનો તુર્કી પક્ષ લે છે, તે જાતિ સાથે તુર્કી કાંઈ પણ જાતનાં આભાર તથા આવેશું નથી, ઓસ્ટ્રિયા હુંગરી તેના યોદ્ધાઓ અને હર્જોગોવનો પ્રતિ પચાવી પડ્યું છે, અને દરેકનીએ બચારે ટ્રિપોલી પર હલો કર્યો ત્યારે જર્મન

નીએ તેને ખુશી રીતે મદદ કરી હતી આવી સ્થિતિમાં તુર્કી જર્મનીના પક્ષમાં જન્ય એ કેટલું યોગ્ય છે તે ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ જણાઈ આવે છે, “ તુર્કીની ઈચ્છા ” નામના પ્રખ્યાત નિમં-
મમા મહમ્મદઅલીએ લખ્યું હતું કે જર્મનીએ તુર્કી માટે એવું કંઈ કર્યું નથી, કે જેથી તુર્કીના અથવા હિંદના મુસલમાનો જર્મની તરફથી કોઈ પણ વિપત્તિમાં કુદી પડે. યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ્યારે તુર્કીની સ્થિતિ ડામાડોળ હતી, કયા પક્ષમાં જોડાવું તે નક્કી કરવાની વાતા-
વદ થતી હતી, તે વખતે મહમ્મદઅલી અને ડોક્ટર અનમારીએ તુર્કીના સત્તાવાળાઓ પર તાર કર્યો કે “ અમે આ સંકટની સ્થિતિ તમામી જેઠ છે, અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તુર્કી જો આ લડાઈમાં ભળશે તો તુર્કી શું પણ સમસ્ત મુસલમાનોનું, હિંદ જરાપણ મુશ્વરો નહિ. આટે તુર્કીએ તરત જ રહેવાની જરૂર છે. અમે આપને વારંવાર વિચારવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ; આ લડાઈમાં કોઈના પક્ષમાં જોડાતા નહિ. જો તુર્કી ઈંગ્લાંડ સામે ઉતરશે તો અમારી સ્થિતિ પણ બહુ જ શોચનીય થઈ પડશે. અમારા આ સમાચારથી સદર-હં-આજમ અને પાશાને જાણીતા કર્યો. ”

મહમ્મદઅલીને સરકાર સાથે જન્ય પણ શત્રુતા નહોતી, તેમનું હૃદય તદ્દન શુદ્ધ હતું. પરંતુ જ્યારે ઈંગ્લાંડ વિરુદ્ધ તુર્કી લડાઈમાં ઉતર્યું એ મતમજબનો સેપ્ટેમ્બરનો સંદેશ મહમ્મદઅલીના હાથમાં આવી પડ્યો, ત્યારે તેમને બહુ જ દુઃખ થયું. તેઓ એ સંદેશ હાથમાં લઈ ઓફિસમાં આવી સહકારી સંપાદકો અને નોકરોને એકત્ર કરી વાંચી સંભળાવવા લાગ્યા, અને વાર્તા-વાંચના રૂઝા લાગ્યા. મંદિ-
આન જન્યા પછી મહમ્મદઅલીના મનની અવસ્થા કેવી હતી, તે વાચકો નીચેના પત્ર પરથી જાણી શકશે.

મેંસરે તપાસેનો-છિન્દવાડા સી. પી, ૧૯૧૬

(કોઇ અંગ્રેજ મિત્ર તમ્હુ લખેલા કાગળનો થોડો ભાગ)

તમારો પત્ર મળ્યો-હુ બહુ નૂતરોગથી ઘણી પીડા બોગવું છું-નાર, હવે આપુ મુદ્દ વિશે હુ તમને એકાદ બે વાત લખુ છું. આમ બનશે એ મે પ્રથમથી જ ધ્યાન હતું. અને એમ જાણીને જ મે મરકારને વારવાર મારા પત્ર ઢાંગ પ્રાર્થના કરી હતી કે જેથી તુર્કી માથે ઇંગ્લાંડને લડાઇ ન જામે એવી વ્યવસ્થા કરવી પરંતુ જે અનિવાર્ય હતું, તે બન્યું છે. હજારો હિંદી મુમલમાનો અને હિંદુઓએ અંગ્રેજો માટે યુરોપના રણક્ષેત્ર પર મુજે મોઝે દેહ તળ્યા છે હજારો ઘરો સૂતકાર બન્યાં છે, આ લાખંદર હન્યાગઠ એ યુરોપના રાજનીતિવિચારદોની એક અમરકીર્તિ છે. આ લડાઈ ન સળગે તે માટે મેં હેવટ સુધી ઘણા પ્રયત્ન કર્યો છે એવો પ્રયત્ન કોઈ પણ અંગ્રેજ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાએ નહિ કર્યો હોય, પરંતુ આ નાનાં પત્રના સંપાદકનો ધીમે અવાજ લડાઈના ઝલુઝલાટમાં યુરોપના રાજનીતિ વિચારદોના કાન સુધી પહોંચી શક્યો નહિ. હુ તમારા મનના વિચારો બહુ સારી રીતે મમલ છડું છુ તમારો સ્વદેશપ્રેમ હિંદુસ્તાની જાજ તોડી આગળ વધી શકે તેમ નથી. તમારે માટે જેઓ મરી પરવારે તે સિવાયનાને તમે તમાગ યત્ન માનો એ પણ તમારે માટે અસક્ય નથી. પરંતુ મિત્ર, અમરિ સ્વદેશપ્રેમ ભુદો જ છે; અમારો સ્વદેશ પ્રેમ જાતિ, દેશ અને કાળની સીમા ઝોળગી સમમ માનવ જાતિને અલિંગન કરે છે. આ રીતે અમારો સ્વદેશપ્રેમ અતિ વિસ્તૃત હોવાથી અમારા દેશમાં સ્વદેશાભિમાનની તીવ્રતા અને અભીરતા ઝોળી છે, તે અમે સ્વીકારી શક્યા નથી. ભૌગોલિક અને

રાજનૈતિક વિભાગદ્વારા એની જરાપણ શક્તિ વધતી નથી. જે તીવ્રતા જણાય છે. તે પણ ક્ષણસ્થાયી હોય છે. તો પણ હું તમારું સ્વદેશપ્રેમનાં વખાણ કરું છું. અને હંમેશાં પ્રાર્થના કરું છું કે તમારા વિચાર તમારી પાસે રહો, અને અમારા વિચારો અમારી પાસે રહો. એજ અમારાં કુરાનનો મત છે.

આપનો મહમ્મદઅલી,

જનિત અને અટકાયત—

તુર્કી લગાઇમાં જોડાયું તે. પહેલાં ‘લંડન ટાઇમ્સ’ નામનું વિશાપત્રનાં એક પ્રસિદ્ધ વર્તમાન પત્રમાં “તુર્કીની પસંદગી” એ નામનો એક ગલિચ ભાષાથી ભરપૂર અને અપમાનજનક લેખ પ્રકટ થયો. આ લેખમાં તુર્કીને બહુ જ બીક બતાવવામાં આવી હતી. મહમ્મદઅલી એ લેખનો જવાબ આપ્યા સિવાય રહી શક્યા નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે એ પ્રત્યુત્તર પ્રકટ થયા બાદ એક માસે સરકારે મહમ્મદઅલીનું પત્ર અને પ્રેસ જપ્ત કરવાની નોટિસ કાઢી. નોટિસ મુજબ બધું જપ્ત થયું.

જમીન અને પ્રેસ જપ્ત થયાબાદ મહમ્મદઅલીને અટકાયતમાં રાખવાનું નાટક શરૂ થયું. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના મે માસમાં બન્યો. મહમ્મદઅલી નજર કેદ થયા, એ ખબર એક ક્ષણમાં દિલ્લી અને સમસ્ત દેશમાં જાહેર થયા. પ્રજાએ આ સમાચાર બહુજ ગુસ્સાથી સંભળ્યા. આવો બનાવ બનવાનો છે. એવું કોઈએ ધાર્યું નહોતું. દારણ કે તુર્કીએ અંગ્રેજો સામે લગાઇ જાહેર કરી હતી છતાં, હિંદના મુસલમાનોમાં અસંતોષ ફેલાવવા જેવું એક પણ કાર્ય મહમ્મદઅલીએ અગર હિંદના કોઈ પણ મુસલમાન ગિરદારે કર્યું નહોતું.

બંદી બન્યા પહેલાં બહુ મૂન રોમથી મહામહાજીવીની તદ્દરતી કચડી ગઈ હતી. ડોક્ટરની સલાહથી તેઓ માનસિક કામ કરવાનું છોડી તદ્દન વિશ્રાંતિ ભોજવવા માટે મસૌરી વગેરે સ્થાનોમાં મુલાકાતી કરતા હતા. પ્રેસ અને વર્તમાનપત્રની જવાબદારી મોક્ષાના શ્રીકૃષ્ણ અક્ષી પર નાખવામાં આવી હતી તેમને કાર્યપ્રસંગે વખતોવખત દિલ્હી, અમરેશ્વર વગેરે સ્થળે જવું પડતું. ઇ.સ. ૧૯૧૫ ના મે માસમાં બંને બિરાદરો કેદ થયા. કેદ થયા પછી તેઓને દિલ્હીથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલાં મરાઠીના નામનાં ગામમાં લાવવામાં આવ્યાં. આ બંને બિરાદરો દિલ્હી છોડી ગયા એ દેખાવ અમે કહી બુલવાના નંથી. તે દિવસે શુક્રવાર હતો; બંને લાંબ દિલ્હીની જુમ્મા મસ્જિદમાં નમાઝ પઢવા ગયા હતા, હજારો માણસો નમાઝ પઢવા એકત્ર થયા હતા. અક્ષીબિરાદરો દરેક મુસલમાનને બોલતા હતા, અને શાંતિ જાળવવાનો ખોધ આપતા હતા. નાનું મોટું દરેક અક્ષીબિરાદરોનાં દર્શન કરવા આવેલ હતા. તેઓની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. અક્ષીબિરાદરો મરાઠીમાં પણ આનંદપૂર્વક દિવસો ગુજારતા હતા. દિલ્હીથી દરરોજ મિત્રો મળવા આવતા, બિરાદરો તેમને મળના અને વાતચીત કરી આનંદ ભોગવતા. પરંતુ એ આનંદ ઝાઝા દિવસ ટક્યો નહિ સરકારે તેને મરાઠીનીથી લે'ડમ્પગ્રાઉન્ડ અને લે'ડ-સમ્પાઉન્ડથી મધ્યપ્રાંતમાં આવેલા છિંદવાડ નામના સ્થાનમાં મોકલ્યા. આ છિંદવાડ એકાંતમાં આવેલું હોવા છતાં સાંના લોકો પણ અક્ષી-બિરાદરો પર અતિશય પ્રીતિ બતાવવા લાગ્યા.

અપરાધ—

ઇ.સ. ૧૯૧૫ ના મે માસમાં અક્ષીબિરાદરોને નગર કેદ કરવામાં આવ્યા પરંતુ નવાઈ જવું એ છે કે તેમનો શુનો શો છે તે

વાત તેઓને જણાવવામાં ન આવી. ગુનો જણાવવા માટેની બધી પ્રાર્થનાઓ ઉડી ગઇ. તો પણ ઇ.સ. ૧૯૧૫-૧૬ ના દિલ્લી વિભાગના રિપોર્ટ પરથી એટલું જણાયું હતું કે અલીગિરાદરોને નજરકેદ કર્યા વિના પાલવે તેમ નહોતું. કારણ કે તેઓ બ્રિટિશ અમલ તરફ દોષ ફેલાવતા હતા.

આ સિવાય એ સંબંધમાં કયું જણાવવામાં આવ્યું નહિ. ભારત-ખંડની પ્રજાની વ્યક્તિમત્ત સ્વતંત્રતા કેટલી છે, તે કામનાથી અનુસૂચી ન રહ્યું.

ઇ.સ. ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧ મી તારીખે હિંદી ધારક સભામાં એનરેબલ મિ. દાદાભાઈએ કરાવે નક્યો કે હવેથી જોતે સોત્રાન્ય રક્ષણના કાયદા મુજબ કેદ કરવામાં આવે, તેઓના ગુનાની તપાસે માટે દિરેક ઓર્ટમાં એકે સભા સ્થાપવી. એનરેબલ મિ. હામિનીરાય અદે કહ્યું કે આ 'સભા' અથવા કોર્ટમાં ત્રણ ન્યાયાધીશો રાખવા-એક હોઈકોર્ટના જડજ, તે હિંદો હોય તો સાફ. બીજો એક હિંદો ધારકશાસ્ત્રી હોવો જોઇએ-પણ તે પબ્લિક પોર્સીક્યુટર હોવો ન જોઇએ, ત્રીજો માણસ શેસન જડજ હોવો જોઇએ. આ કોર્ટની સંમતિ વિના હવેથી કોઈ પેરુ વ્યક્તિની સ્વાધીનતા છિનવી લેવાં નહિ, પ્રજા પક્ષના બધા સમાસદોએ આ કરાવે તરફ મત આપ્યો. આ બાબતમાં એન. મિ. મજરલહડે કહ્યું હતું કે મુમક્કમાનોને એ કાયદાથી બહુજ નુકમાન થયું છે, જેઓ મુસલમાન કામના પૂજ્ય ગણાતા હતા, તેઓ આ કાયદાની રૂયે અટકાયતમાં છે; તેઓ વિરુદ્ધ શી ફરિયાદ છે, તે પણ 'જોટ' કરવામાં આવ્યું નથી. જો અમને 'ખખર હોત કે તેનો ફલાવો અપરાધ છે, અને એ અપરાધનો કોર્ટમાં

મુકદ્દમે ચાલ્યો છે, તથા એ મુકદ્દમામાં તેઓ અપરાધી સાબીત થયા છે, તો અમારા દિલમાં કરો વસવસો રહેત નહિ. અમે ફક્ત દુઃખી થાત એટલુંજ; પરંતુ પોકાર હિાવી શકત નહિ. પરંતુ આ તે શી રીત ? એટલું તો મારે સ્પષ્ટ જણાવવું પડશે કે આ બનાવથી ખુસ-લમાનો ખળભળી હિયા છે. મારી જવાબદારી હું સારી પેઠે સમજું છું, છતાં હું ખરી વાત જાણી રાખી શકતો નથી જે મુસલમાન નેતા-ઓના અવરોધથી ખુસલમાનો આટલા બધા ખળભળી હિયા છે, તેમનાં નામ હું સરકારને જણાવું છું તેઓનાં નામ મિ. મહમ્મદ-અલી, મિ. શૌકતઅલી અને મોલાના સ્વખૂલ કલામ આગદ છે, આ ત્રણે જણા ખુસલમાનોના આગેવાનો છે. તેઓ જે ખરેખર અપ-રાધી હોય તો સરકાર તેમને લલે કેદ કરે. અપરાધીને સજા કરવામાં સરકાર કરી દોષ કરતી નથી; પરંતુ હું ભારપૂર્વક જણાવું છું કે સરકારે તેઓના ગુના સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યા સિવાય તેમને કેદ કરાવ-વામાં મોટી ભૂલ કરી છે. એન મિ. દાદાભાઈ અને એન. મિ. કામિનીકુમાર અદ જે હરાવ મૂક્યો છે, તે પાસ થયે આ બધી મુશ્કેલી ટળી જશે. તેમ થતાં બધી ગ્રામ સમજી શકશે કે સામાન્ય રક્ષણના કાયદા મુજબ કેદ કરેલા લોકોએ જરૂર ગુનો કર્યો હશે.

આના જવાબમાં તે વખતના સ્વદેશ ખાતાના મંત્રીએ કહ્યું હતું કે આ જાતના અપરાધીઓ જે વર્ગના છે. કેટલાક ખુદશી રીતે રાજ્ય વિરુદ્ધ દોષ ફેલાવે છે. વર્તમાનપત્રોમાં અગર સભાઓમાં દોષ વધારનારા લેજો અગર ભાષણો કરી અથવા કોઈ વખતે પુસ્તકો લખી તેઓ પોતાના અરાજ અભિપ્રાયને કાર્ગમાં મુકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ છુપી રીતે જુદે જુદે દેશોએ ભટકી. અંગ્રેજ સરકાર

વિરુદ્ધ તગ્મો રમે છે ! આ વર્ગના ગુનેહગારોને સપડાવવાની યત્ન રથા મગમર છે તે માટે બીનઅનુદારી સખો અથવા ન્યાયાધી-
રોથી બોની કોર્ટની અગર સનાહકાર સજાની જરૂર નથી પણ
ત્યારે બીજા વર્ગના અપરાધીઓને મળ કરવાની અગર તેઓના
મર્યાદા અડચણ નાખવાની જરૂર હિપરિયન થાય છે, ત્યારે સરમરને
બદુજ ગણવા પડ છે આ વર્ગના ગુનેહગારો મહુ લખાનક છે,
તેઓ હિંદમાં અને હિંદની બહુ એવુ જ નહિ પણ જર્મનીમાં
પણ આવા તગ્મો કરી શકે છે તેઓના કાર્ય સબધમાં જે છૂપા
મમાયાર સરકારના દાથમાં આવે છે, તે સામાન્ય પ્રજા સમક્ષ રજૂ
કરી શકાય નહિ તો પણ આપની મગણી મુજબ હું એટલું સ્વીકાર
છું કે ત્યારે કોઈ પણ બંકિન વિરુદ્ધ આવા છૂપા સમાચાર મરમરના
દાથમાં આવશે, ત્યાર તે એ મહેસના કોઈ પણ ચોચ ન્યાયાધીશ
દ્વારા એ મમાચારમાં મન્દમાં આવેલાં તદોમનોની પરીક્ષા કરવા
માટે પ્રાતના મુખ્ય સત્તાધીશને કહેવામાં આવશે. આમ કરવાથી કોઈ
પણ માણસને નમમી મળ બોગવરી પડશે નહિ

આ પૃથી અધીશિગદરાનો શો અપગ્રાધ દરી, તે સમજાઈ
અધુ તેઓએ ખુલ્લી રીતે સમાઓમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં સરમર
સામે દેવ દેવ રો દનો, એજ તેઓનો અપગ્રાધ દનો. માટે તેઓની
તપાસ માટે એાન મિ દાનામાઈ અને એાન મિ ચેદ મહેસ
દરાવની જરૂર નહોતી અર્થાત્ સરમર જે સમજે તે ખરી, મગરના
અમદદારો કરી બસ છતાજ નથી, અક્ષી બિરાદરાનો ગુનો છેજ.

આખા દેશમાં ચળવળ—

પગુ આ પૃથી દેશને મેનેજ ન વગ્નો પ્રજાના મનમાં

વિચર દદ રીતે દુમી મયો કે અલીબિરાદરોને અન્યાય કરવામાં
આવ્યો છે. દેશમાં ભારે ચળવળ ચાલી નેતાઓએ કોઈ અવાજે કહેવા
લાગ્યા કે સામ્રાજ્ય રક્ષણના કાયદા મુજબ જેઓને સજા કરવામાં
આવી છે, તેઓના ચુનાની તપાસ થવી જોઈએ. એ વખતે મિસિસ
એની બેસન્ટ અને તેના સહકારીઓ મિ. વાડિયા તથા એફન્ડલને
પશુ એજ કાયદા મુજબ નજરેદર કરવામાં આવ્યાં આ ત્રણ જણ
અને અલીબિરાદરોને મુક્ત કરવા માટે ચોતરફ સલાઓ થવા
લાગી. આ ચળવળમાં બધાએ ભાગ લીધો. હિંદુ મુમલમાનોએ
એકત્ર થઈ આ માગણી જોરથી જાહેર કરવા માંડી. સરકારનું સિં-
હામન ડગમચું. વિધાતાની ઇચ્છાથી બરાબર એજ સમયે હિંદી
પ્રધાન મિ. મોરટેગુ હિંદ આવવાના છે એવા સમાચાર આવ્યા.
તેઓ આવી હિંદમાં આસતી આ ચળવળ જુએ તો સરકારને શર-
આવા જેવું થાય, એ વિચાર લોડ એમ્સફર્ડની સરકારના અંતઃ-
દરજીમાં ઘોળાવા લાગ્યો. સરકારે હિંદના નેતાઓને આ સમયે આ
ચળવળ બંધ પાડવાનું જણાવ્યું પણ સરકારની આ માગણી કાંઈ
સ્વીકારી નહિ. પ્રજાનો મનોભાવ જણી એાન મિ. ઝીશુએ ધારા-
સભામાં જણાવ્યું કે હિંદને નવા સુધારા આપવાના ઉદ્દેશથી હિંદી
પ્રધાન હિંદમાં આવે છે, એ વખતે પ્રજા શાંત રહે એ ચોગ્ય છે,
તેપણુ જેઓને માટે આ બધી ચળવળ ચાલે છે, તેઓને મરકાર
છોડી શકતી નથી? તેના જવાબમાં એાન સર વિલિયમ
પ્રિસ્ટરે કહ્યું કે:—

હજુ લગાઈ ચાલે છે, જ્યાં સુધી લગાઈ પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી
મિસિસ એની બેસન્ટ, મિ. વાડિયા અને એફન્ડલ હિંદમાં કાંઈ-
યશુ પ્રકારની જોરકાયદેસર ચળવળથી અલગ રહે એવી કડુલાત આપે

તો હિંદી સરકાર તેઓને મુક્ત કરવા માટે મદ્રાસની સરકારને કહેશે. બીજા બંધીવાનો માટે પણ કંઈ વ્યવસ્થા થશે. આના જવાબમાં એમન. મિ. ઝીણાએ અલીબિરાદરોની વાત ખાસ કરીને પૂછી હતી. તો એ જવાબ મળ્યો કે એ બાબતમાં હજી સરકાર વિચાર ચલાવે છે.

અલીબિરાદરો છિંદવાડામાં નજરેકેદ હતા. ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે સરકારે સીમસાથી એક ડેપુટી પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને તેમની પાસે મોકલવામાં આવ્યો, તે પણ મુસલમાન હતો; એનું નામ હતું મિ. અબ્દુલ મલિક તે સર ચાલ્સ ફોર્સેવર્થે સામેલ એક કબૂલાતનામું સાથે લાવ્યો હતો; એનો હેતુ એ હતો કે એ કબૂલાતનામામાં સહી કરવાથી અલીબિરાદરોને છૂટા કરવામાં કશી અડચણ ન પડે, તે કબૂલાતનામામાં નીચે મુજબનું લખાણ હતું—
 સુધી લડાઈ થાશે ત્યાં સુધી શત્રુઓને ઉત્સાહ આપે તેવું એક પ્રયત્ન કરીશ નહિ, કશું બોલીશ નહિ તેમ લખીશ પણ નહિ. વચનથી અગર કર્મથી કાઠપૂજા પ્રકારે મિત્રરાજ્યોની વિરુદ્ધ વર્તીશ નહિ. દેશમાંની ચળવળો કે જેમાંથી અશાન્તિ ઉત્પન્ન થાય તેવી ચળવળોમાં નહિ જોડાઉં. તોપણ કાયદેસર ઉપાયોવડે દેશમાં રાજનીતિની ચર્ચા કરવાનો અધિકાર આ કબૂલાતપરથી જતો રહેતો નથી.

અલીબિરાદરો દુકમ જોઈને દિગ્મંદ બની ગયા. તેઓએ એ કબૂલાતનામાપર મહી નં કરતાં એક જુદાજ પત્ર સરકારપર લખી મોકલ્યો તેની મતક્ષત્ર નીચે મુજબ હતી, 'અમે ઈશ્વરશક્ત મુમલમાન છીએ. જેઓ મુસલમાન હોય તેઓને પવિત્ર કુરાનમાંનાં પચત્રાંબન્ના મુખે જાહેર થએલાં વચનો અવશ્ય પાળવાં જોઈએ. એજ તેઓ'

સર્વથી એક કર્તવ્ય છે. ધર્મને વળગી રહી અમે સ્વદેશની મેલ-
 દમેણાં કરતા આવ્યા છીએ. અશાન્તિનો અમે કદી પણ પક્ષ કોઈ
 નથી. યુદ્ધ દરમિયાન અગર શાન્તિના સમયમાં અને ગેરકાયદેસર
 ચળવળને મદદ કરી નથી. માટે આવાં કબૂલાતનામાપર સહી કરવામાં
 અમને કરી અડચણ નથી જો અમારા ધર્મને કશી હાનિ ન થાય,
 જો હસ્તામ ધર્મના સ્વાર્થો જળવવામાં આવે, તો શહેનશાહના
 ધતુઓને અમે શામાટે મદદ કરીએ ? ગેરકાયદેસર ચળવળ પણ
 શામાટે ચલાવીએ ? અમે એ કબૂલાતનામું કબૂલ રાખીએ છીએ પણ
 ધર્મના વિષયમાં સંપૂર્ણ અને રાજનૈતિક કાયદેસર ચળવળમાં અમારે
 અધિકાર કાયમ રહ્યા છે એમ સમજવાનું છે. ' સરકારી ભાષાને
 લાગે કરી અક્ષી બિરાદરોએ ઉપરની ભાષામાં કબૂલાતનામું લખી
 આપ્યું. હવે તેમનો છટકારો થવો જોઈતો હતો. કારણ કે તેમણે
 ધાર્મિક બાબતમાં સંપૂર્ણ અને રાજનૈતિક બાબતમાં કાયદેસર ચળ-
 વળમાં જોડવાનું વચન આપ્યું હતું. એ મામણી તો ન્યાયપુરસ્કર
 હતી. આ બનાવ બન્યા બાદ બે દિવસે-કદાચ સરકાર તરફથી-મહા-
 મદાબાદના રાજાએ તેમની મુલાકાત લીધી; અનેક બાબતોપર ચર્ચો
 થઈ. રાજા માહેન અક્ષીબિરાદરોનો મનોભાવ સમજ્યા તેમને
 જણાવું કે હવે આ ભાષ્યોને એક ક્ષણ પણ નગરોદ રાખવા
 જાઈએ નહિ. પરંતુ રાજાની મુલાકાત પહેલાં જ છપી પોસ્ટિનો
 એક અમલદાર ગજા સાહેબનાં રહેવાનાં મકાનની મુલાકાત લઈ
 ગયો હતો, રાજાસાહેબ આ બનાવથી જરૂર દિલગીર થયા હશે.
 પરંતુ તેઓને મુક્તિ તો ન ગળી ? મિસિસ બેમન્ટ અને તેના
 બે મિત્રો તો છટકા. અક્ષી બિરાદરો તો પ્રથમની માફક છિંદવાગ્રમાં-
 નગરકેદજ રહ્યાં.

ત્યારબાદ મળ વાત બહાર આવી. ૨૬ મી- સપ્ટેમ્બરે સર
વિલિયમ વિન્સેન્ટે ઓન. મિ. ઝીણાનો તેના પતના જવાબમાં
સખી મોકલ્યું:—

હિંદસામ્રાજ્ય રક્ષણનાં કાર્યમાં મુજબ અલીગિરાદરોને નાજર
‘દેદ રાખવામાં આવ્યા છે.’ પરંતુ તેઓને શુનો બહુ ભયંકર છે.
તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગેરકાયદેસર અગવળ ફેલાવનારા નથી, પરંતુ ખુફી
ત્રીતે શહેનશાહના ચતુરો તરફ સદાનુભૂતિ બતાવી ‘દેશમાં ભયંકર
સોફાન મચાવવાનો પ્રયત્ન કરનારા છે. હિંદી સરકારે આ બાબતમાં
આપણ તપાસ કરી છે, ઘણી તપાસ કર્યા બાદ ઘણા માણસોની સલાહ
લીધા બાદ અને શુના સંબંધના જૂના કાગળપત્રો તપાસ્યા બાદ
હિંદી સરકારે નક્કી કર્યું છે કે તેઓને હોડચાચી દેશની શાંતિ નષ્ટ
કરી, માટે તેઓને હોડચામાં નહિ આવે.

આ જૂના કાગળો તે ક્યા ૧ છેવટે સાંભળવામાં આવ્યું કે
અલીગિરાદરોએ અનિ ભયંકર રાજકોટથી ભરપૂર બે પત્રો લખ્યા
હતા. આ પત્રો સરકારના કાયદામાં આવ્યા એટલે સરકારને આ કાગળો
લખનાર તરીકે અલીગિરાદરો પર શક આવ્યો. એક કામળ ફારસી
આપામાં કાળજના અમીરપર લખેલો હતો. તેના લખનાર
હતા મહમદઅલી બીજો કામળ તેના ભાઈ ફાત્તઅલીએ લખેલો
હતો. તે કામળ લેકનૌના ફારાંગિ મહેલના પ્રખ્યાત પીરસાહેબ પર
લખેલો હતો, આ વાત સાંભળવામાં આવતાજ બંને ભાઈઓએ
મહમદઅલીના રાજસાહેબ, મિ. ઝીણા અને મિ. મન્નરસ દુકાને
તારથી જણાવ્યું કે આ વાત તદ્દન ખોટી છે. આ તારો તરફ જણાવે
‘મોકલવા માટે મદદગારી મેન્સર ઓફિસે’
કરી જવાબ ન કરી વળ્યો. ત્યાર બાદ મદદ

ડાખેલ પર પત્ર લખ્યો, તે મહામહાઅક્ષીના મિત્ર હતા, આ સમયે તેઓ હિંદી સરકારના સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાન હતા. આ પત્રમાં પણ મહામહાઅક્ષીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે અમારા સંબંધમાં સરકારને જે સંદેશ આવ્યો છે તે તદ્દન પાયા વગરનો છે. તોપણ જે સરકારને ખાતરી હોય કે તે પત્રો અમેજ લખેલા છે તો તે પત્રો અમુને ખતાવી શુનાનાં ખરાપણાંની સાખીતી આપો. આ વખતે પણ જવાબ ન આવ્યો, ત્યારે શું એ પત્રો અક્ષીનિરાદરેને ફાલગુણ માટે કાઢ્યે બનાવી કાઢ્યા હશે ? આ સિવાય બીજું શું ધારી શકાય ?

અક્ષી નિરાદરેએ દેશને માટે અથવા મુસલમાન ધર્મને માટે અત્યાર પહેલાં જે કંઈ કહ્યું હતું તે ગેરઅયોગ્ય હતું એ વાત મુસલમાનોએ ન સ્વીકારી. આપણે મહામહાઅક્ષીનાં ઇવનતી જે જે વાતો આ નાનાં પુરતકમાં વિચારી ગયા, તે પરથી મહામહાઅક્ષીએ એક સરસ, સાદુ પ્રતિભા માણસ હોય એમ જણાયું છે. એમનાં કાર્યોના સંબંધમાં જરા પણ શક ઉપરિચિત થયો નથી. શૈક્ષણિક અક્ષીના સંબંધમાં પણ શક ઉકાવવા જેવું કશું નહોતું. તેઓએ “અંગુ-ભાનિ ખાદિમે કાગા” ની સ્થાપના કરી હતી તેના પ્રમુખ હતા મોક્ષાના અબ્દુલ ખાદિ હિંદના વાર્ષિકરોય હોર્ડ હોર્ડિંગે આ મોક્ષાના સાહેબને અને લડાઈના પ્રારંભનાં હિંદી પ્રધાનને લખી જણાવ્યું હતું કે આ સભા તદ્દન નિર્દોષ છે. તેમા અમેજને તરફ દેવ દેશાવવાની ગંધ પણ નથી પરંતુ થોડા રોજ પછી તેમાંથી સરકારને રાજદ્રોહની ગંધ આવી. આ ચાતમા કાણુ વિશ્વસ રાખે ?

. ત્યાર બાદ મિસિસ બેસન્ટ પોને અક્ષીનિરાદરેને હોડાવવા માટે વાદસરોયને મળ્યાં. પરંતુ તેમની અમણી સ્વીકારવામાં ન આવી.

ત્યાગ્યાદ મળ વાત બહાર આવી રહી મી સપ્ટેમ્બરે મગ
ત્રિવિધિયમ વિન્ગેન્ટે ઓન મિ. ઝીણાનો તેના પતના જવામમાં
સખી મોઝ્યુ —

દિદમામાન્ય રક્ષણના કથન મુજબ અતીતિરાદગેને નજર
કેદ ગાખવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેઓનો ગુનો બહુ ભયંકર છે.
તેઓ ક્રમ દેશમાં ગેરમાયદેસર અગવળ ફેલાવનાર નથી, પરંતુ ખુશી
રીને ગદેનશાહના શત્રુઓ તરફ મદાનુભૂતિ બનાવી દેશમાં ભયંકર
સોફાન મચાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર છે. દિંદી મરકારે આ બામનમાં
ખામ તપામ કરી છે, ધણી તપામ કર્યા બાદ ધણા માણસોની મતાદ
સીધા બાદ અને ગુના સખધેના જૂના કામગપત્રો તપાસ્યા બાદ
દિંદી મગમરે નથી દર્પુ છે કે તેઓને છોડવાથી દેશની શાંતિ નહ
થશે, માટે તેઓને છોડવામાં નહિ આવે.

આ જૂના કામગો તે ક્યા ફેલે સંભગવામાં આવ્યું કે
અતીતિરાદગે અતિ ભયંકર રાજદોષથી ભગપુત્ર બે પત્રો સખ્યા
દના. આ પત્રો સમગ્રના દાયમાં આવ્યા એટલે સુકારને આ કામગો
બખનાર તરીકે અતીતિરાદગે પગ શક આવ્યો. એક કામગ કાગરી
ખપામાં કાજુના અમીગપર સખેતો દનો. તેના સખનાર
દના મદમદઅલી બીજો કામગ તેના બાપ રાખઅલીએ સખેતો
દનો તે કામગ લખનાના કાગમિ મદેલના પ્રખ્યાત પાંગમાદેજ પર
સખેતો દનો, આ વાત સંભગવામાં આવનાંજ બને બાદએએ
મદમદાગદના રાજસાદેજ, મિ. ઝીણા અને મિ. મગદસ દાને
તાગથી જાણ્યું કે આ વત તદ્દન ખોટી છે. આ તાગે જણે જાણી
મેમવા માટે મદમગી મેમગ ઓહિસે મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ
કોઈ જાણ ન રી જશે. ત્યાં બાદ મદમદઅલીએ મર દેસ

ડેખલ પર પત્ર લખ્યો, તે મહમદઅલીના મિત્ર હતા, આ સમયે તેઓ હિંદી સરકારના સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાન હતા. આ પત્રમાં પણ મહમદઅલીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે અમારા સંબંધમાં સરકારને જે સંદેહ આવ્યો છે તે તદ્દન ખાયા વગરનો છે. તોપણ જે સરકારને ખાતરી હોય કે તે પત્રો અમેજ લખેલા છે તો તે પત્રો અમને બતાવી શુનાનાં ખરાપણાંની સાબીતી આપો. આ વખતે પણ જવાબ ન આવ્યો, ત્યારે શું એ પત્રો અલીગિરાદરોને દસાવવા માટે કાંઈએ બનાવી કાઢ્યા હશે ? આ સિવાય બીજું શું ધારી શકાય ?

અલી ગિરાદરોએ દેશને માટે અથવા મુસલમાન ધર્મને માટે અત્યાર પહેલાં જે કંઈ કહ્યું હતું તે ગેરકાયદેસર હતું એ વાત મુમલમાનોએ ન સ્વીકારી. આપણે મહમદઅલીનાં કબરની જે જે વાતો આ નાનાં પુસ્તકમાં વિચારી ગયા, તે પરથી મહમદઅલી એ એક સરસ, સાધુ પ્રકૃતિના માણસ હોય એમ જણાયું છે. એમના કાર્યોના સંબંધમાં જરા પણ શક ઉપસ્થિત થયે નથી. શૈક્ષણિક અહીંના સંબંધમાં પણ શક ઉકાવવા જેવું કશું નહોતું. તેઓએ "અમલુ-માનિ ખાદિમે કામા" ની સ્થાપના કરી હતી તેના પ્રમુખ હતા મોસાના અબ્દુલ ખાદિ હિંદના વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગે આ મોસાના માહેબને અને લકાઈના પ્રારંભમાં હિંદી પ્રધાનને લખી જણાવ્યું હતું કે આ સલા તદ્દન નિર્દોષ છે. તેમા અમેજને તરફ દેવ દેલાવવાની ગંધ પણ નથી પરંતુ થોડા રોજ પછી તેમાંથી સરકારને રાજકોટની ગંધ આવી. આ વાતમા કાણ વિશ્વાસ રાખે ?

ત્યાર બાદ મિમિસ બેસન્ટ પોને અલીગિરાદરોને ઠાકાવવા માટે વાઈસરોયને મળ્યાં. પરંતુ તેમની માગણી સ્વીકારવામાં ન આવી.

તે પશુ મિમિગ બેમન્ટ અને વાઇસરોયની વાચનીત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થઇ તે પછી અનીમિરાદરોને નજરરહે કરનાનું ખરૂં કારણ જણાયું મગ્ગરે સ્પષ્ટ રીતે સીકાયું કે અનીમિરાદરોએ કાંઈ પણ જાતનો ગમ્મદોહ કર્યો નથી એ યુનો તેની વિરૂદ્ધ સાબીત થતા નથી, તે પશુ લડાઈ દગિઆન તેઓને છૂટા ગણનામાં આવશે તકિ, કાગળ કે રૂગિઆની અરથા અત્યારે સારી નથી કુરિઆ તમ્મ અત મગ્ગરૂર્વ મહાનુભૂત જાહેર દરનાથી મહા અનર્થ નીપજશે અહાતમા ગાંધી સાથે ગાર્ડિયનમાં—

જેન્ટે વડાઈ પૂરી થઈ મહાતમા ગાંધીજીએ જેનેટ એમ વિરૂદ્ધ અજરમ નરૂ કરી છિદનાકમ અનીમિરાદરોને ગાંધીજી મળ્યા, અને જાણ્યોએ આ અનોખી પુરુષની શક્તિ પિછણી તેએ એ ગાંધીજીની આગેવાની ગ્રીકગી લડઈ પૂરી થયા બાદ અનીમિરાદરોને નજરરહેમ થી છાડનામાં અ પા તેમણે અમૃતસરની પ્રગ્રેસમાં આગેવાનીઓ જાગ લીધો લડાઈ પૂરી થતા મિરાદરોએ તુર્કી સાથે જે સધિ કરી, તે સધિ ધરનામી દુનિઆને ન ગમી, તેઓ એ સધિ વિરૂદ્ધ પગલા શુસ્તક કમાત પાશાએ અંગોગમા સતત ગુજ્જ સ્થાપી એ સધિનો ખુનો વિરૂદ્ધ કર્યો. ગ્રીમને મોપેત રમના અને તેની આજુમાજુના પ્રદેશમાં ગ્રીકા લડાયક તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા, અને મિત્રગળ્યો તેઓને તેમને ન અટકાવના પરાક્સરીતે ઉત્તેજન આપવા વાગ્યા આથી હિંદના મુમનમાનોના હદય બહુજ દુશ્માણ તેમણે તુર્કીની સતત સગ્ગરને મદદ કરવા, ખિલાફતને જળાત્યા, ઈસ્લમનાં તીર્થક્ષેત્રોપર જીનમુમલમાનોનું ઉપરિપત્ત ન રહે તે ખાતર ચગવજ માડી મહામદઅલી અને ગોસ્તઅલીએ

એ ચળવળમાં ભાગ નીવે જરામત એજ સમયે રોનેટ એકટ વિરુદ્ધ
ચળવળ રાત્ર ચંદ્ર, પૂજનમાં હરકોઈ સુધરેલા ગળ્યને શરમાવે તેવો
નાસ વર્ત્યો ફોંચેસે એ વાત હાથમાં લીધી પૂજનના જૂનમો અને
ફોલેટ એમટ સાથે મુસનમાનોના ખિવાફતના મચાવને બેળવી એ
ત્રણ બનાવને આખી ચળવળના કેદર રણી આખા હિલમ મહાત્મા
ગાંધીજી અને અનીમિરાદરાએ ભાગે ચળવળ ચલાવી

મહાત્મા ગાંધીજીએ અમદાવાદનું અજ્ઞ લાથામાયી મહાત્મા
કાલુ નિશાળો કારગે ખિનામો વગેરે તજવાનું નકી થયું એ
તથે મહાપુરુષોના મર્મભેદી લાણોથી વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ઉશ્કેરણી
આધી, અગ્રેજોએ આપવા ધારેલી કેળવણી મનુષ્યત્વનો નાત કળી
ગુલામીના બીજ પોત છે, એ નિશાળો ગુલામો બનાવનાના મગખાના
જે, એ વાત બધી પ્રજા સમજી ગઈ. મહાત્મા ગાંધી અનીમિરાદરાને
સાથે હર્ષ દિલના મોટા મોટા શહેરોની અગ્રેજી પાઠશાળાઓ ખાની
કરાવવા લાગ્યા નિઘર્ષીઓના ટોળેગળા નિશાળો, પાઠશાળાઓ તથા
મહાર પડવા લાગ્યા ઠેકઠેકાણે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ
રચવા લાગી અનીમિરાદરા પશુ આ ચળવળે પ્રવેગ કર્યો, મહાત્મા
ગાંધી અને અનીમિરાદરા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અનીમિરાદરાની પ્રખ્યાત
ફોલેટ તૂટી નિઘર્ષીઓનો ઘણો ખરો ભાગ પાઠશાળા તથા મહા
ત્મા ગાંધીજીની જ્ય પોકાગતા કરના લાગ્યો, ત્યાં એક મહાવિદ્ય નમ
સ્થાપનાનો વિચાર ચાલવા લાગ્યો આ તરફ કંઈ ઉશ્કેર ન જણાયા
અલીમદ કોલેજના પ્રિન્સિપાલે કોલેજ બંધ કરી વિદ્યાર્થીઓને
પોત પોતાને ઘેર જવા દીધા મહામહાદેવીની ઝેદનાક વિદ્યાર્થીઓ
જાણે કોલેજનો એક ભાગ રોકી પડ્યા રહ્યા, તેઓ ગયા નહિ તેઓએ

જણાવ્યું કે આ સાર્વજનિક કોલેજ છે, જ્યારે ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓ અમારા મતના છે, તો પછી કાયદા મુજબ કોલેજ અમારા તાબામાં હોવી જોઈએ. તેઓ કોલેજની અતિચિંતામાં પોતાના મળતીઆઓ સાથે રહેવા લાગ્યા. કોલેજના સત્તાવાળાઓ બહુજ ગભરાયા. તેઓએ સરકારની મદદ માગી. મેજિસ્ટ્રેટની આજ્ઞાથી છેવટે મહામદઅલીને કોલેજ તજવી પડી. તેઓએ જોયું કે વિદ્યાર્થીઓ બહુ જ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે, કદાચ તેઓ તોફાન મચાવે મહાત્મા ગાંધીજીની આજ્ઞા હતી કે દંડો ફિસાદ ન કરવો, આથી તેમણે કોલેજ છોડી દીધી. એ સમયે ત્યાં એક રાષ્ટ્રીય કોલેજ સ્થપાઈ મહાત્મા ગાંધીએ મુસલમાન મહાવિદ્યાલયનો પાયો નાખ્યો. કેટલાક કેળવાએલા મુસલમાન ગૃહસ્થો આ નવા મહા વિદ્યાલયના અધ્યાપક તરીકે નિમાયા ધણા વિદ્યાર્થીઓએ રાષ્ટ્રીય મહા વિદ્યાલયમાં જોડાયા.

આ મહાવિદ્યાલય સંબંધમાં એક નજરે જોનારે નીચે મુજબ લખ્યું છે.

“ મહાત્મા ગાંધીએ સચાપેલાં આ મહાવિદ્યાલયમાં વગર ફીએ લેણાવવાનો દરેકને હક છે. બે મોટા જંગલો અને એક તળુમ્મો હાલમાં તો આ વિદ્યાલયનું કામ ચાલે છે. ખિલાફત ફડમાંથી માસિક છસો રૂપીઆની મદદ મળે છે. આજ સુધીમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ નામ નોંધાવ્યાં છે. તો પણ ખરી રીતે તો અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૦ થી પણ ઓછી છે જે વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થાય છે, તેને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે. અક્ષીગદ કોલેજના એમ. એ. ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓમાંના કોઈ કોઈએ લેણાવવાનું માથે લીધું છે. તો પણ હજી સુધી લેણાવવાનું કાર્ય શરૂ થયું નથી.

ધ્યારે યરો તે કહી શકાય તેમ નથી આજ સુધીમાં પ્રોફેસર આબદ સુભાનિએ ધર્મ સંબંધી એક જ બાપણુ કયું છે. મહામહાઅલી પ્રિન્સિપાલ તરીકે નિભાયા છે. તેઓ અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ શિખવવાના છે. પણ હજી તેમણે શિખવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું નથી જે વિદ્યાર્થીઓ રજા પર ગયા છે, તેઓ હજી સુધી આવ્યા નથી.

આ મહાવિદ્યાલય સ્થાપ્યા બાદ મહામહાઅલી હિંદનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં અસહકારનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. તેમના પર મુસલમાનોને બારે વિશ્વાસ હતો. તેઓ મુસલમાનોના નેતા હતા. તેઓ તમા તેમના બાપ શૈક્ષકઅલી મહાત્મા ગાંધી સાથે જોડાઈ હિંદની દરિદ્રતા મટાડવા માટે પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. અલીગિરાદરો ત્યાગ અને દેશ સેવામાં મુસલમાન કોમને માટે આદર્શ રૂપ છે. જો આજે હિંદના એકે એક મુસલમાનો અલીગિરાદરોના મતના હોત, જો શત્રુની શિખવણીથી હિંદુ અને મુસલમાનોમાં કાષ્ઠપણુ જાતનો અંદાસ પડ્યો નહોત તો હિંદને આજે શી ચિંતા હોત? હિંદુ મુસલમાનો એક જ માટી પર જનમ્યા છે. એક જ માટી પર ઉછરે છે અને એક જ માટી પર મરવાના છે, તો પછી તેઓની વચ્ચે અંદાસ કેવો? આચાર વિચારમાં જુદાઈ તો ક્યાં નથી હોતી? આ વિરોધ પોતાના જ પગ પર કુહાડો મારવાની ક્રિયા જોઈ શત્રુઓને આનંદ થાય છે, આપણું ધર સળગે છે, બીજાને તાપણું થાય છે, અલીગિરાદરોનો ઉપદેશ કાંઈ પણ મુસલમાનો કદી ન જૂલે એવી આપણે ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

મહામહાઅલીનો કારાવાસ—

અલીગિરાદરો અત્યારે કેદમાં છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ નાં જુલાઈ માસમાં કર્ણાટીમાં એક મોટી ખિલાફત કોન્ફરન્સ ભરાઈ. કોન્ફરન્સ

મર્મા દસ હજાર માણસો એકત્ર થયાં હતાં. સ્વામી ભારતીયો વગેરે કેટલાક હિંદુ નેતાઓ પણ આ કોન્ફરંસમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. બધાની સંમતિથી મૌલ્લાના મહમ્મદઅલી કોન્ફરંસના પ્રમુખ નિમાયા હતા. કોન્ફરંસના ઠરાવોમાં દિલ્હીના ઉલમાઓના ફતવાને સર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ ફતવામાં બ્રિટિશ સૈન્યમાં જોડાઈ બીજી પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવાની મુસલમાનોને મનાઈ કરવામાં આવી હતી. ઈસ્લામ ધર્મ મુજબ મુસલમાનો આવા યુદ્ધમાં જોડાઈ શકે નહિ. ફતવામાં આ વાત સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવેલી હતી. હિંદી સરકારે આ ફતવો ગેરકાયદેસર ગણ્યો. કરાચી કોન્ફરંસમાં મુસલમાનોને બ્રિટિશ સૈન્યનો સંબંધ તોડી નાખવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો. કોન્ફરંસના પ્રમુખ તરીકે મૌલ્લાના મહમ્મદઅલીએ આ ઠરાવનું સમર્થન કર્યું હતું અને આખી કોન્ફરંસે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું હતું. એજ આ મુકદ્દમાનું મૂળ હતું. કરાચીની કોન્ફરંસ પછી કુટુંબ સાથે મહમ્મદઅલી મદ્રાસ ગાંધી સાથે આસામ અને બંગાળામાં ચળવળ ચલાવવા ગયા. 'ભારતીય મહમ્મદઅલી મદ્રાસમાં મોપ્લાનાં કુલકને શમાવવા મદ્રાસ તરફ જવા લાગ્યા. પરંતુ મદ્રાસની સરકારે તેમને મદ્રાસ તરફ જવાની મના કરી. બંગાળાથી મદ્રાસ જતી વેળા વૉરંટરે સ્ટેશને મહમ્મદઅલીને વિજગાપટ્ટુના મેજિસ્ટ્રેટના વોરંટથી પકડવામાં આવ્યા. તેમના પર શાંતિ જાળવવા માટે સારી ચાલના જામીન આપવાનો હુકમ હતો. સ્ટેશન પર એક મુસલમાન પોલીસ અમલદારે તેમને ખબર દાખ નાખી તેમને આ વોરંટની રૂપે પરહેજ કર્યા પરહેજ કર્યા બાદ તેમની બેગમ સાહેબે અને તેમના સેક્રેટરી હાથે-તપાએ તેમની મુલાકાત લીધી. પોતાના પતિ સાથે મુલાકાત કરતાં

એમ સાહેબે તેમને અલિનંદ આપ્યું અને કહ્યું, “ ભગવાન આપણા ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં સદાય કરશે. હું મહાત્માજીને પમલે ચાલીશ તમે મારે માટે અગર છાકરાંઓ માટે જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ. ભગવાન અમારી સંભાળ લેશે. આપણી લડન ધર્મપુરઃસર છે, તેની સફળતામાં મને કશો શક નથી. ”

મોક્ષાના મહમ્મદઅલી પરદેજ યથાબાદ મહાત્માજીએ તેમની મુલાકાત લેવાની રજા માગી, પરંતુ તેમની એ માગણી સ્વીકારવામાં આવી નહિ.

મોક્ષાના મહમ્મદઅલીએ મહાત્માજીને ખમર મોકલ્યા કે “ મારે આપને કહેવા જેવું કંઈ નથી. આપણે એક બીજાને બહુ સારી રીતે ઓળખીએ છીએ. હું મિ. હાયાતખાને વિનંતિ કરું છું કે તેમણે મારે બદલે મહાત્માજીના હાથ પર મુગ્ધન કરવું, તેઓ જે કાર્ય સાધવા માગે છે, તે મહાત્માજીવડે પાર પડવાનું છે. મારી મુક્તિ સાથે થાય એવું હું માગું છું, અર્થાત્ હું છું. થાઉં ત્યારે દિંદમાં સ્વરાજ સ્થપાયું હોય તો હું બહુ જ ખુશ થઈશ. રેલની પ્રજાને મારી ખાસ વિનંતિ છે કે તેઓએ કેમિસની કાર્ય પદ્ધતિ મુજબ કામ કરવું. તે કાર્યપદ્ધતિ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ છે, ૧ દિંદુ-મુસલમાનની એકપતા, (૨) અહિંસા અને (૩) સ્વદેશી. ”

૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે સવારમાં પાંચ વાગ્યાને શુભારે વિભગા-પટ્ટણના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ સેન્ડલ્સ જોધગાંધી મોક્ષાના મહમ્મદઅલીને જણાવ્યાં. પરંતુ મુન્શીપાલી આવેલા એક પોલીસ અંમલદારે તેમને તરતજ કેદ કર્યા અને મોઢરમાં મેસાડી વોલ્ટર સ્ટેશને લઈ

આવ્યા. ત્યાંથી એક સ્પેશિયલ ટ્રેન મારફત તેમને કરાચી મોકલવામાં આવ્યા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે, તેઓ કરાચી પહોંચ્યા.

૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે મુબાઇની સેન્ટ્રલ ખિલાફત ઓફિસમાંથી મહમ્મદઅલીના મોટા ભાઈ મોલાના શૌકતઅલીને પણ પકડવામાં આવ્યા. ત્યાંથી આગળોટ મારફતે તેમને કરાચી લઈ જવામાં આવ્યા.

૨૬ મી સપ્ટેમ્બરને સોમવારે ૧૧ વાગે કરાચીમાં મેજિસ્ટ્રેટ મિ. એચ. એમ. તળાટી પાસે આ બંધાને ઉભા કરવામાં આવ્યા. સરકાર તરફથી સિધ વિભાગનો પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર મિ. હી. રિ. એમહિન્સટન મુકદ્દમો ચલાવતો હતો. મેજિસ્ટ્રેટ મુકદ્દમાની વિગત સાંભળ્યાબાદ આસામીઓનાં નામ પૂછ્યાં આસામીઓએ તેમને કહ્યો જવાબ ન આપ્યો.

આસામીઓ તારીફે પસંદ કરાએલા નેતાઓ ન્યાયકોર્ટને કારમ સમાન ગણી આનંદ પામતા હતા. કમલ તરફ જે લક્ષ આપવું જોઈએ, તે તરફ લક્ષ તેઓ જરા પણ આપતા નહિ.

અલીબિરાદર ઉપરાંત મોતીદારીના પીર ગુલામ મુમ્મદિશ શારદાપીંડના શાંકરાચાર્ય સ્વારતીકૃષ્ણતીર્થ, લાહોરના ડૉક્ટર કોકુલિન કિયયુ, દેવબોધના મોલવી હુસેન મહમ્મદ અને હાનપુરના મોલવી તજિર મહમ્મદ આ બધા મળીને સાત જણા પર આ મુકદ્દમો ચાલતો હતો.

પાંચ જણાની સાચી લીધા બાદ મોલાના મહમ્મદઅલીએ એક વિસ્તૃત એકચર ક્ષેપો, તેમનો એકચર સાંભળવા કારદમાં આવેલા લોકો શાંત થઈ ગયા. તોપણ વખતોવખત તમ્બાકીનીરમાં દારૂની લુટરિઓ ઉડતી હતી વખતોવખત મેજિસ્ટ્રેટ વચમાં થોડા પગલુ

પ્રશ્નો પૂછતા હતા, એકવાર બહુ લંબાણુ ચવાથી મેનિસ્ટ્રેટે તેમને હંકાણુમાં આટોપવાનું જણાવ્યું હતું. મેનિસ્ટ્રેટે એવું પણ કહ્યું હતું કે અમે મૌલાના મહમદઅલીને પાછળથી ભાપણુ આપવાનો સમય આપશું પણ તે ભાપણુનો રિપોર્ટ લેવામાં આવશે નહિ. મૌલાના મહમદઅલીએ મરકરીમાં કહ્યું કે અમારા પર જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યા છે, તેની શિક્ષા જન્મદેશનિકાલ છે, આવા મુકદ્દમામાં મેનિસ્ટ્રેટેને જે કહેવાનું છે તે કહેવાની રજા નથી આપતા એ ભારે દિલ-ખીરીની વાત છે. મૌલાના મહમદઅલીએ વધારામાં જણાવ્યું કે બ્રિટિશ રાજ્યોએ આપેલાં વચનો હાથની સરકારે તોટ્યાં છે, એ બાબત હું બોલવા માગું છું. ચહેનચાહ બાબત વિક્ટોરિયાના મહાન દંડેરામાં ધર્મની બાબતમાં સરકાર વચ્ચે નહિ પડે. એવાં સ્પષ્ટ વચનો છતાં સરકારે મુસલમાનોના ધર્મની બાબતમાં હાથ નાખ્યો છે. ઉવટે મૌલાના મહમદઅલીને કહેવામાં આવ્યું કે તમારે જે કહેવાનું હોય તે એક વખત જોઈું કરી પછી લખી અદાલતમાં રજૂ કરશો. અદાલત તરફથી એક લાઇપિસ્ટ પણ મળવાનો હોવાથી મૌલાના મહમદઅલીએ એ મામણી સ્વીકારી. કરાચીના મેનિસ્ટ્રેટે ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે આરોપીઓને સેશનમાં સોંપ્યા. ૨૮ મી અક્ટોબરે સેશનમાં કેસ શરૂ થયો. ન્યુઝિશિયલ કમિશનરનાં આગમન વખતે સાતે નેતાઓ બેઠા રહ્યા. ન્યાયાધીશે પોતે ચોડીચર હોવા રહી પોતાના તરફ તેમનું ધ્યાન આકર્ષ્યું, પણ તેથી સાતે આગેવાનો પર જરા પણ અસર ન થઈ, એટલે તેમણે તેમને સ્પષ્ટ રીતે હોવા ચવાનો હુકમ કર્યો. મૌલાના મહમદઅલીએ પૂછ્યું “શા માટે હોવા ચક્રએ?”

ન્યાયાધીશે કહ્યું, “અદાલત તરફ માન દર્શાવવા.”

ખરી રીતે એજ વિચારવાનું છે કે મનુષ્યે બાધિશા કામદા મોટા કે પ્રભુએ બાધિશા કામદા મોટા. મેં કહ્યું છે કે કોઈ પણ મુસલમાને સૈન્યમાં કામ કરવું એ ચોખ્ખું નથી. હું અત્યારે પણ એજ વાત કહું છું. જો એ વચનો માટે મને દેહાંત દંડની સજા કરવામાં આવે, તો મારાં હાડકાં પણ એ વચનોના પડખા પાડશે. પવિત્ર કુરાનનો ઉપદેશ ખરો છે એમ માનવાથી આજે એક મુસલમાન અપ-ચારો કરે છે.

હું મારો બચાવ કરવા ઈચ્છતો નથી, આપના પર પ્રભુનો ક્રોધ ન ઉતરે તેજ આપે જોવાનું છે. પ્રભુનાં વચનો પણ કામદા રૂપ છે, તે પ્રભુના કામદાનું આપે રક્ષણ કરવું જોઈએ. અમે જે કાર્ય કયું છે, તેજ કાર્ય જમિયત-ઉલ્લ-ઉલ્લમાએ ઉપાડી લીધું છે, તેથી મને સંતોષ થાય છે. જમિયત-ઉલ્લ-ઉલ્લમા એ જે રીતે પ્રકટ કર્યો છે, તે સૈનિકામાં વહેંચવાનું નક્કી થયું છે.

ચોડાં દિવસ પહેલાં મુંબાઈમાં કર્નલ રિપ્પેએ કહ્યું હતું કે સૈનિકાને એ રીતે ઉશ્કેરવાથી અસહકારની ચળવળને કરો. કામદો નહિ થાય. હું એટલું જ કહું છું કે જો સૈનિકા ભગવાન પાસે શુદ્ધ ન રહે તો પછી સૈન્યમાં પણ શુદ્ધ રહેવાના નથી. પવિત્ર કુરાનમાં હજારો મહમ્મદ સાહેબે મુસલમાનને હાથે મુસલમાનનો વધ ન થાય એ માટે ખાસ આજ્ઞાઓ આપી છે. લશ્કરમાં જોડાતી વેળા સૈનિકાને તેઓના ધર્મપરેનો વિશ્વાસ છોડી દેવાનું કહેવામાં આવે છે. આ પરથી અમે એમ નથી કહેતા કે સરહદ પરની લડાઈઓમાં અને બળવો દાખી દેવાને માટે મુસલમાનો વિરુદ્ધ હથિયાર ન પકડ્યાં, એજ કારણ સિવાય તેવું કાર્ય કરવું એ મુસલમાનો માટે

નેતાઓ એકી જવાને બોલી હિંદુઓ કે આ અદાલત તરફ અમને જરા પણ શંકા નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે બધા આગેવાનો પોતપોતાની બેઠક પર બેસી જ રહ્યા.

૨૭ મી ઓક્ટોબરે સરકારી બેરિસ્ટરના સવાલજવાબ થઈ રહ્યા બાદ આગેવાનો તરફથી મૌલાના મહમ્મદઅલીએ ભાષણ શરૂ કર્યું, તેમણે કહ્યું કે અહીં અમારા પૈર મુકદ્દમો ચાલતો નથી, પણ જડજ, સાધારણ ગ્રામ અને સરકાર પર ચાલે છે. કુરાંચીની સમામાં અમે દરહંજર સેફિના અંતરની વાત કહી હતી, માટે અહીં જે મુકદ્દમો ચાલે છે એ ખરી રીતે એ દરહંજર માણસો, એટલું જ નહિ પણ એવા વિચાર ધરાવનાર સમૂહ જગતના માણસો પર ચાલે છે. આ મુકદ્દમામાં અમે અને સરકાર એ બે પક્ષ નથી. પણ મનુષ્ય અને ભગવાન એ બે પક્ષ છે. અમે જાણુએ માગીએ છીએ કે ભગવાનની વાત ખરી કે સરકારની? શહેનશાહ અમને અમારા ધર્મ મુજબ ચાલવા દેવા માગે છે કે નહિ? જડજને શહેનશાહના કાયદા મુજબ વર્તતા હોય તો તેને શહેનશાહના હુકમાને મુજબ પણ વર્તવું જોઈએ. સરકારી બેરિસ્ટર કહે છે કે અમે તરકત કરવા માટે એક જ ધર્મ હતા. પરંતુ એ વાત તદ્દન જૂઠી છે. કુરાન કહે છે કે મુસલમાનોએ મુસલમાનોના ખૂન ન કરવા જઈ વાત બધા રવીકારે છે. પ્રબુનો હુકમ પાળવો અને એ હુકમ બધાને સાંભળાવવો એ મનુષ્ય માનવું પહેલું કર્તવ્ય છે. અમે સૈનિકાને ફાસલાન્યા નથી. જેઓ સૈનિકાને પ્રબુએ નક્કી કરેલાં કર્મો ન કરતે તેનાં સૈન્યમાં જોડે છે, તેઓ જ ખરી રીતે ફાસલાવવાનું કાર્ય કરે છે.

અમારો ધર્મ જે ઉપદેશ આપે છે, તે મુજબ જો અમે કામ કરીએ તો કાયદા મુજબ તેમાં કોઈ અસમાધાન નથી અને અમે

અરી રીતે એજ વિચારવાનું છે કે મનુષ્યે જાધિવા કાયદા મોટા કે પ્રભુએ જાધિવા કાયદા મોટા. મેં કહ્યું છે કે કોઈ પણ મુસલમાને સૈન્યમાં કામ કરવું એ યોગ્ય નથી. હું અત્યારે પણ એજ વાત કહું છું. જો એ વચનો માટે મને દેહાંત દંડની સજા કરવામાં આવે, તો મારા હાડકાં પણ એ વચનોના પડપા પાડશે. પવિત્ર કુરાનનો ઉપદેશ ખરો છે એમ માનવાથી આજે એક મુસલમાન અપ-ન્યાયી કરે છે.

હું મારો બચાવ કરવા ઈચ્છતો નથી, આપના પર પ્રભુનો કોપ ન ઉતરે તેજ આપે જોવાનું છે. પ્રભુનાં વચનો પણ કાયદા રૂપ છે, તે પ્રભુના કાયદાનું આપે રક્ષણ કરવું જોઈએ. અમે જે કાર્ય કયું છે, તેજ કાર્ય જમિયત-ઉલ્લ-ઉત્તમાએ ઉપાડી લીધું છે, તેથી મને સતોષ થાય છે. જમિયત-ઉલ્લ-ઉત્તમા એ જે ફત્વો પ્રકટ કર્યો છે, તે સૈનિકોમાં વહેંચવાનું નક્કી થયું છે.

યોગાંદિવસ પહેલાં મુંબાઈમાં કર્નલ રિપ્પે કહ્યું હતું કે સૈનિકોને એ રીતે ઉશ્કેરવાથી અસહકારની ચળવળને કરી શકાયે નહિ થાય. હું એટલું જ કહું છું કે જો સૈનિકો ભગવાન પાસે શુદ્ધ ન રહે તો પછી સૈન્યમાં પણ શુદ્ધ રહેવાના નથી. પવિત્ર કુરાનમાં ઉજગત મક્રમ સાહેબે મુસલમાનને દાવે મુસલમાનનો વધ ન થાય એ માટે ખાસ આજ્ઞાઓ આપી છે. લશ્કરમાં જોડાતી વેળા સૈનિકોને તેઓના ધર્મપરેનો વિશ્વાસ છોડી દેવાનું કહેવામાં આવે છે. આ પરથી અમે એમ નથી કહેતા કે સરહદ પરની લડાઈઓમાં અતે બળવો દાખી દેવાને માટે મુસલમાનો વિરુદ્ધ હથિયાર ન પકડવા, યોગ્ય કાગળ સિવાય તેવું કાર્ય કરવું એ મુસલમાનો માટે દરામ છે. માટે મનુષ્યને તેમનું કર્તવ્ય સમજાવવું એ કઈ તેને

છેતરવાનું કાર્ય નથી. અમે ઐનિકાને સેનાપતિનો હુકમ ન માનવાનું કહ્યું નથી અમે તો ફક્ત કુરાનના ઉપદેશની આજ્ઞા માત્ર કરી છે.

જે ક્રાન્સમાં જોન ઓક્ આર્કને સગાવાની મુકવામાં આવી હતી, તેજ ક્રાન્સમાં તેની સોનાની મર્તિ ખુદશી મુકાઈ છે. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન જળવાખોર મનાયો હતો, અને ઈસ્ટિસ્ટને વધસ્તાંબે જડાવું પડ્યું હતું. મુકાજમે ઝોજા જળવાળો પક્ષ ધણી વેળા આપને રસ્તે આલેયો છે. અને એ પક્ષના નેતાઓને જૂઠમ મામે ચર્તા ભોગ આપવો પડ્યો છે. આ પ્રમાણે દત્તિકાસ પરથી જાણી શકાય છે. સત્ય સર્વદા સત્ય જ છે. પ્રજાએ જાહેર કરેલું સત્ય સાંભળવું જ પડે છે. દત્તિકાસે જેઓના પર જૂઠમ યુગ્મર્પાની વાત લખી રાખી છે, તેઓ દુર્ગંજ હતા. તેઓના પક્ષમાં ધણી માણસો નહોતાં ધણા માણસો વિરુદ્ધ હતાં તેઓનો ઉદ્દેશ કંઈ અમત્ય નહોતો.

મૌલાના મહમ્મદઅલીએ દરેક જુરરને પોતાના ધર્મ સાથે બીજાનાં ધર્મના ફરમાનોને પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સમાન દૃષ્ટિએ જોવાનું કહી બેઠક લીધી.

૧ હી નવેમ્બર ને મંગળવારે મુકદ્દમો પૂરો થયો. ન્યાયાધીશે ફેંસમે આપ્યો. આ મુકદ્દમામાં ૧૨૦ અને ૧૨૧ મી કક્ષમ મુજબના અપરાધ સખખ પ જુરર નીમાયા હતા. બીજા ગુના સખખ એ પાંચે જુરરો એસેસર તરીકે મત આપવાને નીમાયા હતા. જુરર તરીકે એ પાંચે જણાએ આરોપીને નિરપરાધી ઠરાવ્યા. બીજા ગુના સખખ એ જુરરોમાંના ચારે એસેસર તરીકે મત આપતાં ચારદાપીકના ઇન્કરચાર્ય સિવાયના બીજા છને ગુનેહગાર ઠરાવ્યા. એક એસેસરે કોઈને દોષિત ઠરાવ્યા નહિ એ એસેસરનું નામ દયારામ ગિડુમત્ત હતું. જડને દરેક આસામીને બંને વરસની સખત મજૂરી સાથેની કેદની સખ કરી. જડને મૌલાના મહમ્મદઅલીને ૧૦૭ મી કક્ષમ મુજબ અપરાધી ઠરાવ્યા અને તે માટે બીજા બે વરસની સખત મજૂરી સાથેની કેદની સખ કરી. પરંતુ બંને સખ એકી સાથે બોગવવી એવો હુકમ કર્યો.

મૌલાના મહમ્મદઅલી અને બીજા નેતાઓએ એ સખ વીરની આફક સાંભળી. મૌલાના મહમ્મદઅલીએ જુરીઓને ધન્યવાદ આપ્યો અને કહ્યું કે એ સખ બોગવી છટ્ટીએ તે પહેલાં તો હિંદને સ્વરાજ્ય મળ્યું હશે. મૌલાના મહમ્મદઅલીએ જડને કહ્યું કે જડને જૂરીને મુકદ્દમો સમજાવતી વેળા જે વ્યાખ્યા કરી હતી તે બરાબર નહોતી તેવી વ્યાખ્યા ન્યાયાધીશને યોગ્ય નથી. જુરરને સંબોધી તેમણે કહ્યું કે પ્રભુ આપનું ભયું કરો. આપ ભલા માણસો છો, આપ બધાએ

તેમને આ સલા વિનતિ કરે છે કે તેઓએ જેમ અને તેમ જાણી પોતાની જગાનું રાજનામું આપવું.

આ કરાવના સમર્થનમાં તેમણે હિંદીમાં એક લાંબુ બાપણ-કથું હતું તેમણે કહ્યું કે મહાત્મા ગાંધીમાં જે શક્તિ છે, તે શક્તિ હિંદના મોટામાં મોટા, અમલદારમાં પણ નથી કારણ કે મહાત્મા ગાંધી હંમેશાં જૂલમ સામેજ લડે છે અને જૂલમ સાથે લડનારમાં શક્તિ દહાડે દહાડે વિકાસ પામતી જાય છે. ઘણાને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે ડયુક હિંદમાંથી ચાલ્યા જશે એટલે સરકાર દમનનીતિ ચલાવશે. પણ જેની બાબતે સત્ય છે, તેમણે એવી દમનનીતિ સામે દડતાપૂર્વક ખડા રહેવું જોઈએ. એવો કાણ છે કે આવી દમનનીતિથી કંઈ ? આપણે પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈથી ડરવાનું નથી, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ હિંદમાતાને ભૂલી જવાનાં નથી. હિંદની સ્વતંત્રતા એજ આપણી ઇષ્ટ વસ્તુ છે. આજ સમયમાં આપણે એવી ઉચ્ચપાઠ્યશ આરંભી છે કે એવી ઉચ્ચપાઠ્યશ દુનિઆમાંના કોઈપણ દેશે કદી જોઈ પણ નહિ હોય. આપણી લગ્ન ઇતિહાસમાં લખાઈ રહેલી બધી લગ્નઓ કરતાં જુદી છે. લગ્નનું કળ એ આવશે કે હિંદનાં તેત્રીસ કરોડ મનુષ્યો ગુલામગીરીની જાંજિરમાંથી છૂટશે. પ્રભુની કૃપાથી તેઓ સ્વાધીન થશે. આવા સમયમાં દેશના ફેન્સ્યુએટો દેશની દશા તરફ આંખ મિચ્છામળાં કરશે ? શું રોકસપીયર અથવા મિલ્ટન વાંચશે ? વિદ્યાર્થીઓ શું નિશાળોમાં કે કોલેજોમાં બેસા બેસા સરવાળા બાદબાકી કરી દેશના પ્રશ્નની સમાધાની કરશે ? અત્યારે દેશના માણસો સમક્ષ એકજ પ્રશ્ન રહ્યો છે, અને તે દેશની-ગુલામગીરીનો છે. આંત્ર મમયમાં વિદ્યાર્થીઓએ એજ પ્રશ્ન વિચા-

તો કર્તવ્ય બજાવવા સિવાય બીજું કશું કશું નથી એ વખતે કોર્ટમાં લોકોની ભીડ વધવા લાગી । માણસો 'અદનાહો અકબર' 'મહાત્મા આપીકો જય' વગેરેના અવાજોથી જમીન ધ્રુજાવવા લાગ્યા-

લોકોની ભીડ જોઈ મૌલાના મહમદઅલીએ ઉભા થઈ મોટા અવાજે જણાવ્યું કે કોઈ ગમરાસી નહિ. અમારી મુત્ત પૂરી થશે તે પહેલાં આપણને સ્વરાજ મળશે અને અને સ્વરાજ માણસો તરીકે કેદખાનાની બહાર નીકળીશું તરતજ એ સર્વજનપ્રિય નેતાઓને લઈ જવામાં આવ્યા.

ઉપસંહાર—

મૌલાના મહમદઅલી અત્યારે નોકરશાહીના પગમાં છે, પણ લોકોની નજરે તો તેઓ છતાજ છે તેઓનાં તેજસ્વી વચનો હજી સુધી લોકોનાં હાનમાં ગુંજારવ કરી રહ્યાં છે. હિંદના મુસલમાનોને નમુનો લેવા લાયક તેમનું સાદુ જીવન અત્યારે પણ હિંદવાસીઓને ઘેર ઘેર ગવાઈ રહ્યું છે.

ડયુક ઓફ કોનોટ જ્યારે કલકત્તામાં આવ્યા ત્યારે કલકત્તામાં જે સભાઓ હરાઈ હતી તેમાંની એક સભામાં મૌલાના મહમદ અલીએ નીચેનો ઠરાવ મંજૂર હતો, અને એ ઠરાવ મંજૂર હોવામાં બાળક કશું હતું

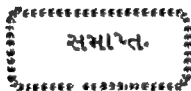
ઠરાવ—કલકત્તાના ગદેવાસીઓની આ સભા ઠરાવ કરે છે જે અવસ્થામાં બંગાળની ખાસસભાની સુટણી કલ્પમાં આવી છે, તે અવસ્થામાં ધરાસભાના પ્રતિનિધિઓ ખરેખરી રીતે લોકો તરફથી સુંદર નથી, જે મેમ્બરોએ પોતાને સુંદરતાની મજૂરી આપી છે,

તેમને આ સલા વિનતિ કરે છે કે તેઓએ જેમ બને તેમ જલદી પોતાની જગાનું રાજનામું આપવું.

આ ઠરાવના સમર્થનમાં તેમણે હિંદીમાં એક લાંબુ બાપણ-કથું હતું તેમણે કહ્યું કે મહાત્મા ગાંધીમાં જે શક્તિ છે, તે શક્તિ હિંદના મોટામાં મોટા, અમલદારમાં પણ નથી કારણ કે મહાત્મા ગાંધી હંમેશાં જૂઠ્ઠા સામેજ લડે. અને જૂઠ્ઠા સાથે લડનારમાં શક્તિ હદાડે હદાડે વિકસ પામતી જાય છે. ઘણાને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે ડયુકે હિંદમાંથી ચાલ્યા જશે એટલે સરકાર દમનનીતિ ચલાવશે. પણ જેની બાલુએ સત્ય છે, તેમણે એવી દમનનીતિ સામે દડતાપૂર્વક ખડા રહેવું જોઈએ. એવો કાણ કે આવી દમનનીતિથી કરે આપણે પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈથી ડરવાનું નથી, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ હિંદમાતાને બૂલી જવાનાં નથી. હિંદની સ્વતંત્રતા એજ આપણી ઇષ્ટ વસ્તુ છે. આપ સમયમાં આપણે એવી ઉચ્ચપાઠશાળા આરંભી છે કે એવી ઉચ્ચપાઠશાળા દુનિઆમાંના કોઈપણ દેશે કદી જોઈ પણ નહિ હોય. આપણી લગ્ન ઇતિહાસમાં લગ્ન રહેલી બધી લગ્નઓ કરતાં જુદી છે. લગ્નનું કળ એ આવશે કે હિંદનાં તેત્રીસ કરોડ મનુષ્યો ગુલામગીરીની જંજીરમાંથી છૂટશે. પ્રભુની કૃપાથી તેઓ સ્વાધીન થશે. આવા સમયમાં દેશના કેન્સુએટો દેશની દશા તરફ આંખ મિચામણાં કરશે ? શું રોકસપીઅર અથવા મિલ્ટન વાંચશે ? વિદ્યાર્થીઓ શું નિશાબોમાં કે કોલેજોમાં બેઠા બેઠા સરવાળા બાદબાકી કરી દેશના પ્રશ્નની સમાધાની કરશે ? અત્યારે દેશના માણસો સમક્ષ એકજ પ્રશ્ન રહ્યો છે, અને તે દેશની ગુલામગીરીનો છે. આપ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓએ એજ પ્રશ્ન વિચા-

રવાનો છે. પુસ્તક વાંચવાથી કંઈ દેશની સ્વતંત્રતા મેળવાતી નથી, માણસોનાં બળિદાનપરજ દેશની ભાવી આશાનું મંદાય છે. સ્વદેશી એ આપણી સડતનું મુખ્ય અંગ છે. રેંટીઓ ફેરવવો એ કંઈ અપમાન નથી, અપમાન તો એ કે ૧૭૦ વર્ષ થયાં આપણે જે શુભામગીરીની બેડીઓ પહેરી છે તે છે.

મૌલાના મહમદઅલીના આ શબ્દો હિંદના બાળકો ન ભૂલે એવી આશાથી અમે છેવટે એ શબ્દો નોંધી એમનું જીવન આરોપીએ છીએ. હજી મૌલાના મહમદઅલી સ્વરાજ્યની સડતમાં શો આગ ભજવવાના છે, તેનો અવિધ્યમાં જણાશે.

સમાપ્ત.

હકીમ હાફિઝ

મહમ્મદ અજમલખાન

હિંદમાં અત્યારે એવા કાષ્ઠ નહિ હોય, કે જે હકીમ અજમલખાનના નામથી અજાણ્યો હશે. મહાત્મા ગાંધીજીની જગ્યા સાચવનાર એ વીર નર હિંદમાંનો સું પણુ સમગ્ર જગતમાં પ્રખ્યાત છે. હકીમ સાહેબ જાતના પદાણુ છે. તેઓએ કાષ્ઠ નિરાણ કે દાસેજમાં નિયમિત રીતે ફળવણી લીધી નથી. ઘેર દેશી વૈદો પાસે તેમણે દેશી વૈદક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. વૈદકશાસ્ત્રમાં તેમની યોગ્યતાની ઓળખાણુ આપવી એ નાશમું છે. જે કાષ્ઠ તેની પાસે દવા કરાવવા આવ્યું છે તે તેમની બાહોશીનાં વખાણુ કરે છે. હકીમ સાહેબના પૂર્વ પુરુષ મહમ્મદ કુમાર વાળ મહમ્મદ હકીમે બાગર બાદશાહની સાથે માલગઢથી હિંદમાં આવી સિંધ હૈદરાબાદમાં વસવાટ કર્યો હતો. તેઓ ત્યાં જીવતાં સુધી રહ્યા. અકબરના સમયમાં મુઘલાં અલીકુટિ અને મુઘલાં અલીદાઉદ તેના દરબારમાં બહુ બાહોશ પડિત ગણાતા હતા. એ બંનેએ કેટલાંક જુનાં પુસ્તકોપર અરબી બાપામાં લીકા કરેલી હોવાથી આજે પણુ તેઓનું નામ પ્રખ્યાત થઇ રહ્યું છે.

મુઘલાં દાઉદખાનના પુત્ર હકીમ ફઝલખાન અકબરના દરબારમાં ઉત્તમ વૈદ તરીકે પંકાતા હતા, તેઓ આ વંશના પહેલા વૈદ હતા. હકીમ મહમ્મદ વાજલખાન આરંગઝેબના દરબારમાં વૈદ તરીકે પંકાતા હતા. તેના બે પુત્ર મહમ્મદ અમજલખાન અને મહ-

જાનથી મુખ્ય થઇ બ્રિટિશ સરકારે તેને લગભગ સોળ વર્ષ પહેલાં
“હાકિંગ-ઉલ-મુલ્ક”ની પદવી આપી છે. લોડ હાકિંગના સમય-
માં તેમની વિનંતિપરથી ખુદ શહેનશાહ જ્યોર્જ તેમને પહેલા વર્ગ-
નો ‘ક્રેસન-ઇ-હિંદ’નો સોનાનો ચાંદ આપ્યો હતો.

હુડીમ અજમલખાનને એક પુત્ર અને બે કન્યાઓ છે. પુત્ર
હુડીમ મહમ્મદ જામિનખાન માત્ર ત્રેવીસ વર્ષના છે પરંતુ એટલી
નાની ઉંમરમાં પણ તેઓએ વૈદકનું કારું જાન મેળવ્યું છે હુડીમ
અજમલખાન આજે ભારતમાં પ્રખ્યાત છે તેમણે દેશને માટે જીંદગી
અર્પણ કરી છે. તેમનાં જીવન ચરિત્રની તે શી ચર્ચા કરવી ? તેઓ
અલીગઢની મુસલમાન કોલેજના દસ્તીઓમાંના એક છે, સમસ્ત
હિંદની મુસલમાન કેળવણી પરિષદના પ્રતિનિધિ છે, સમસ્ત હિંદ-
ની આયુર્વેદી અને યુનાની પરિષદની જ્વરસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ
છે, અને સમસ્ત હિંદની ઓસ્લેમ લીગ તથા મદ્રાસની રાષ્ટ્રીય
કેળવણી સમિતિના સહકારી પ્રમુખ છે.

અમદ અકમલખાને પટલા ૧૪૩માં વાર્ષિક એ લાખની આવકવાળી જાગીર મળી હતી તથા તે સિવાય તેમને દર માસે ૩૦૦૦ રૂપીઆનો પગાર મળતો. અકમલખાનનાં મરણ બાદ તેના પુત્ર, મદમદ શરીફખાનને પાણીપત અને શુનીપત પગલામાં આઠ ગામની એક જાગીર મળી. આ જાગીરની વાર્ષિક આવક ૨૫૦૦૦ રૂપીઆની હતી. હુકીમ શરીફખાની વૃદ્ધાવસ્થામાં બાદશાહ શાહઆલમના અમલ દરમીઆન તેની જગીર તેમના છ પુત્રોનું હાથમાં આવી. જાગીર એ છ જણાને સોંપતી વેળા બાદશાહ શાહઆલમને પોતાના હાથે જે ગલી કરી આપી હતી તે સદી આજે પણ ખાનમાહેજના ધરમાં ગાયતી મુકવામાં આવી છે. હકીમ શરીફખાનનાં મરણ બાદ બ્રિટિશ મરહુમે જાગીર જપ્ત કરી અને જાગીરને બદલે એ છ જણાને મામિક કલક આપવાની વ્યવસ્થા કરી. હકીમ શરીફખાના મરણ બાદ તેનો પુત્ર હકીમ માદક અમીખાન હિપલી મામિક આવક મિરાય ત્રણ ગામની એક જાગીર ભોગવતો હતો. હકીમ સાદિકઅલીખાનને ત્રણ પુત્ર હતા શુમામ મદમદખાન, મદમદખાન અને મુનોમખાન જે ત્રણે બાઈઓ મરણ પામ્યા છે. હકીમ મદમદખાનને ત્રણ પુત્ર થયા. હાદિજ ઉલમુલ્ક હકીમ મદમદ અબ્દુલ મજિદખાન, હકીમ મદમદ વાસિલખાન અને હકીમ અમમલખાન. હકીમ મદમદ અબ્દુલ મજિદખાન એક પ્રખ્યાત હકીમ હતા. તેઓએ સૌ પહેલાં મુસલમાનોમાં હાદિજ ઉલમુલ્કની પદવી મેળવી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે હકીમ અબ્દુલ મજિદખાન અને હકીમ મદમદ વાસિલખાન નાની ઉંમરમાં મરણ પામ્યા. અત્યારે એ વંશમાં ફક્ત હકીમ અમમલખાન જન્મી રહ્યા છે. અમમલખાનની વિદ્યા, બુદ્ધિ અને રાજનીતિનાં યાનતું વજૂન દરતું નકમું છે. તેનાં પેદાશ

જાનથી મુઘલ યદ્ય ઓટિશ સરકારે તેને લગભગ સોળ વર્ષ પહેલાં
“ હાદિજ-ઉલ-મુસ્ત ” ની પદવી આપી છે. લોર્ડ હાર્ડિંગના સમય-
માં તેમની વિનંતિપરથી ખુદ શહેનશાહ જયોજી તેમને પહેલા વર્ગ-
નો “ ફૈસલ-ઇ-હિંદ ” નો સોનાનો ચાંદ આપ્યો હતો.

હુકીમ અજમલખાનને એક પુત્ર અને બે કન્યાઓ છે. પુત્ર
હુકીમ મહમ્મદ જામિનખાન માત્ર ત્રેવીશ વર્ષના છે. પરંતુ એટલી
નાની ઉંમરમાં પણ તેઓએ વૈદકત્વ સાથે જ્ઞાન મેળવ્યું છે. હુકીમ
અજમલખાન આજે ભારતમાં પ્રખ્યાત છે તેમણે દેશને માટે જીંદગી
જર્પણ કરી છે. તેમનાં જીવન ચરિત્રની તે શી ચર્ચા કરવી ? નેએ
અલીગઢની મુસલમાન કોલેજના દ્રષ્ટીઓમાંના એક છે, સમસ્ત
હિંદની મુસલમાન કેળવણી પરિપક્વા પ્રતિનિધિ છે, સમસ્ત હિંદ-
ની આયુર્વેદી અને યુનાની પરિપક્વી વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ
છે, અને સમસ્ત હિંદની મોરચેમ લીગ તથા મદ્રાસની રાષ્ટ્રીય
કેળવણી સમિતિના સહકારી પ્રમુખ છે.

દિલ્હીની આયુર્વેદીય યુનાની કોલેજ હુકીમ સાહેબના પ્રયત્ન-
થીજ સ્થપાઈ છે. આ કોલેજ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ ચલા ચાલે છે. ઇ.
સ. ૧૯૧૬ ના માર્ચની ૧૯ મી તારીખે દિલ્હીના કેરલ બાગ નામ-
નાં સ્થળે લોર્ડ હાર્ડિંગે એ કોલેજનાં નવાં મકાનનું ખાત મુદત્ત
કર્યું હતું. હજી એ કોલેજનાં મકાનો ચણાઈ રહ્યાં નથી. અત્યાર
સુધીયાં કોલેજનું મકાન બંધાવવાયાં પાંચ લાખ રૂપીઆનું ખર્ચ
ચર્ચ મળ્યું છે. ઓછામાં ઓછા તેરલાખ રૂપીઆ આ કોલેજનાં બાંધ
કામમાં ખર્ચાશે એવો અડસટો કરવામાં આવ્યો છે. આ કોલેજ માટે
એક હિંદુસ્તાની દવાખાનું ભોડામાં આવ્યું છે. ત્યાં શુદ્ધ આયુર્વે-

દીપ અને યુનાની દવાઓ વેચાય છે. હડીમ સાહેબ સારા વેદ અને રાજનીતિ વિચારદ સાથે સારા અંચકાર પણ છે. યુનાની વૈદક સંબંધી ઘણા ગ્રંથો તેમણે લખી ગ્રંથ કર્યા છે. તેમાંના થોડાના નામ નીચે આપ્યા છે.

૧. આત તાઉન (પ્લેગ સંબંધી પુસ્તક)

૨. આત-કિન્નત-ઉલ-મેદિયાકિ સિનાઈત તાકલિસિયા (શાદ સંબંધી પુસ્તક.)

૩. અલ-કલાલ-ઉલ-આર્મેવ-કિમા-ઉલ-મદુવ.

૪. અલ-ખમાન-ઉલ-કુસન-આન-માતાઉલ-મલ્લર્તન-ઉલ-મુમાન્ના-ષકસિર-ઉલ-ગદન.

૫. આસક-ઈ. મુઝિઆ (અનેક દવાઓ સંબંધી જવાબ)

૬. મુકા-તેમાલુલ-લુમટ (યુનાની દવા સંબંધી નવું પુસ્તક) આ પુસ્તકમાંના પહેલાં પુસ્તક સિવાય બીજાં બધાં અરબી આપામક લખેલાં છે.

હડીમ સાહેબ દિલ્હીના ખાલિખાન નામના વિશાગમાં શારિર-અંગિલ નામના જંગલમાં રહે છે.

તેઓએ આખા હિંદમાં હરી વૈદકશાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન મેળવ્યું છે. તે સિવાય ઉર્મિદ, હન્નિત અને એમેપેરેમિઆમાં પણ તેઓએ મુસાદરી કરી છે.

જલિઆનવાલા બાગમાં હાથરના દુકાનથી સેંકડો પંજાબીઓ માલક થયા તથા માપો ગયા. મરહુમે તે હાથરને નિર્દોષ હુકમો તથા હડીમ અજમલખાનને ગ્રિટિસ ન્યાયપત્રનો વિષ્ણુ હડી મોહ દવારથી તેઓ મદદગાર ગાંધીના પક્ષમાં જાણ્યા. સરકારના કૃત્ય તરફ

વાંધો હિસાબવા ખાતર તેમણે ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલ માસમાં સરકારે આપેલા ચાલો તથા પદ્વીઓ સરકારને પાછી મોકલી દીધી. ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં દિલ્હીમાં કૅબિનેટ ભરાઈ હતી. તે વખતે તેઓ સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ નીમાયા હતા. ત્યાર પહેલાં 'કૅબિનેટનું કાર્ય' અંગ્રેજી ભાષામાં ચાલતું હતું. દેશી ભાષામાં એક શબ્દ બોલવાનું પણ કોઈ સાહસ કરી શકતું નહિ. જો કોઈ એવો પ્રયત્ન કરતો તો તેની 'અંગ્રેજી ભાષા ન જાણનાર દેશી'ના નામથી મસ્કરી કરવામાં આવતી. પરંતુ હુકીમ સાહેબે એ નિયમ તોડ્યો. તેઓ તો નામના, યથના બિખારી નહોતા, તેઓ તો આત્માની સેવા કરવા તૈયાર થયા હતા. એથી તેમણે કોઈનો પણ ડર ન રાખતાં પોતાનું ભાષણ ઉર્દુ ભાષામાં કર્યું. કલકત્તાની ખાસ કૅબિનેટમાં હુકીમ સાહેબે સ્વરાજના કુટિલ કારરચનાથી આજે આપણા માનનીય પ્રમુખ સાહેબ હાજર થઈ શક્યા નથી. શ્રીયુત ચિત્તરંજનદાસ આજે આપણી સમક્ષ હાજર થઈ શક્યા ન હોવાથી આપણે બધા દુઃખી થયા છીએ. દેશબંધુદાસે ધ્વંગાળાની હિન્નતિ માટે કેટલો બધો શ્રમ વેઠ્યો છે. ધ્વંગાળાનાં રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં તેઓનું આસન કેટલું બધું ઉંચું છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. તેમને તેમના દેશવાસીઓ કેટલા બધા ચાહે છે, તે વાત આજે આ સભાપર જે દિલ્લીરીની છાયા છવાઈ રહી છે, તે પરથી જાણી શકાય છે. આપણે તેમની ગૌરવાન્વરીથી જેટલા દુઃખી થયા છીએ, તેટલોજ ખુશી તેમણે હસતાં હસતાં સ્વીકારી લીધેલાં કેદખાનાંથી થયાં છીએ. કૅબિનેટના પ્રમુખ તરીકે દેશબંધુ જેટલું કામ કરી શકત, તેના કરતાં વધુ કામ તેમણે કેદખાનાંને હસ્તે મુખડે ગ્રહણ કરી કર્યું છે, એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે. તેમની મિત્રતાથી આપણી યંગવળમાં વધુ હિતસાહ રેડાયો છે. દેશબંધુ

દાસનું આસન પૂર્ણ કરવા હું અસમર્થ છું. તોપણ આપ બધાએ મને એ આસન સોંપ્યું છે તો હું આપનો આશાર માનું છું. હું દેશને માટે સ્વાર્થત્યાગ કરી આ પદની યોગ્યતા ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશ. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ અસહકારનો મિહાત સ્વીકાર્યો ત્યારથી એ ચળવળ કેટલી આગળ વધી છે, તેની ચર્ચા કરતાં બહુ વખત જા્ય એમ છે. તેથી અહિંસક અસહકારથી દેશને શા લાભ થયો છે, તે મંચધર્મા હું ટુંકાણુમાં વિવેચન કરીશ. અસહકારની ચળવળ હિંદના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફેલાઈ રહી છે, અત્યારે હિંદવાસીઓમાનો એક પણ માણસ એવો નહિ હોય કે જેનામાં સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ ઊછાળા ભારતી નહિ હોય. આજે સ્વરાજ મેળવવા માટે તથા ખિલાફત તથા પંચનગના અત્યાચારો માટે બધા લોકો એકત્ર થયા છે. તે માટે આજે દરિયાપારના લોકો પણ હિંદી પ્રજાને માન આપે છે. આવો સમય હિંદને માટે અગાઉ કદી આવ્યો નથી. આપણા મિસરવાસી લોકોએ આજે રાજનૈતિક ચળવળમાં આપણો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. આપણે અભિમાન સેવા જેવી વાત છે કે આજે આપણે બીજા પ્રજાઓને પણ અસહકારની દીક્ષા આપી છે આજે અહિંસક અસહકાર કેવળ હિંદની જૂમિપરજ બંધાઈ રહ્યો નથી, પણ સમગ્ર એશિયાની લડત બની રહ્યો છે; અને એવો દિવસ જરૂર આવશે કે જ્યારે આખું જગત અન્યાય સામે થવા આ અહિંસક અસહકાર રૂપી હથિયાર પકડશે. હિંદમાં અસહકાર નિષ્ફળ મર્યો છે, એમ કાણુ કહી શકે છે ? જે જે વીરો સ્વાર્થ તજી જોશ જાત્રા કરવા ગયા છે, તેમની સંખ્યા જોતાં એવો વિચાર કેના મનમાં પ્રવેશી શકે છે ? આટલી બધી દમનનીતિ ચાલતી છતાં અસહકારની ભરતી ચડતીજ જા્ય છે, એથી રાષ્ટ્રની શક્તિ બમણી થતી જા્ય છે. સર-

હરની દમનનીયી લેકામાં ઉગાદ ગડાતો જાય છે હતવા અને જમિયન-હિમાની જમી, ગજદોદસુચક સખાઓની બધી, કરામીનો મુકરો, ફેગદારી કામદા મુકારનામે કાપડો, ફેગદારી કામદાની ૧૪૪ મી કવમનો મનગી પ્રયોગ, સ્વયંમેવકનાં યોગાને ગંગદાયદેસર જાહેર કરવાં વગેરે દમનનીયી આપણી અગવળના પૂર ચટયા છે મનુષ્યોના જન્મગિદ્ધ અચિકારો છીનવી લીધાથી મદારાષ્ટ્ર અને આંધ્રના લોકો યોગામધ યદ્દ જેવના અનિયિ ચાય છે. દિદવાસીઓએ આજે લગાઈ જાહેર કરી છે એ લગાઈમાં દરેક યોદ્ધો પોતપોતાની ફરજ સમજી માદગી લાડવાની પેઠે કામ કરવા મડ્યો છે.

સુવર જની પંચમણીના સમધમા હું યોદ્ધું કહેવા મગુ છું. સુવરાજ ગાંધે આપણને કમો વાદવિવાદ નયો. પરંતુ સુવરાજની પધ-ચમણીથી આ દેવાણું કાઢનારી અગ્રારને મોટી થવા દેની જોઈએ નહિ. ત્યાં સુધી ખિલાફત અને પળગના જુલમોનો જન્મો ન મળે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય ન મળે, ત્યાં સુધી કોઈપણ દિદવાસી સુવરાજને અંત કરણપૂર્વક માન આપી શકે નહિ એ માટે આપણે સુવરાજની પંચમણી વખતે થના તમામાઓમાં ભાગ લેવાની ના પાડી છે. આ મંત્રધર્મા કોઈ પણ મધ્યે અશાન્તિ મળે, તો તેની જનાગદાર અરકાજ છે દારણ કે તેની મુખાંધયોજ એ અશાન્તિ ફેલાઈ છે.

આપણા વિગેધીઓ કહે છે કે અમલકારની અગવળ નિષ્ફળ ગઈ છે, તેઓ કહે છે કે દક્ષ સરકારી નિશાળો ખાલી થઈ નથી પદીયારીઓએ પદીઓ તજી નથી, વ્યવસ્થાપક સભાના સભાસદોએ, લાંબાઈના દેગી જાગેએ, ધારાસભાના સભાસદોએ રાજનામાં આપ્યા નથી. દક્ષ વધીલ જારીરદરો અગાઉની પેઠે કામ ચલાવે છે. પરંતુ

સરકારી નિશાળો કેવી ચાલે છે તે કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના વાઇસ ચેન્સેલરનાં ભાષણપરથી સમજાય છે. જે જે નિશાળોઆઓએ નિશાળો છોડી છે, તેને માટે આપણે નવી નિશાળો ઉઘાડી શક્યા નથી તોપણ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની આવી અવસ્થા થઈ છે ! ખિતાબોવાળા અને ધારાસભાના સભાસદો તથા વડીલ બારિસ્ટરોના સંબંધમાં મારે એટલુંજ કહેવાનું કે તેઓની અત્યારે અગાઉ જેવી ઇજ્જત રહી છે ખરી ? એ બધા લોકો દેશનો પોકાર ન સાંભળે એ સ્વાભાવિક છે. અને તે માટેજ અત્યારે તેઓની જ્ઞાનરૂના કેવા હાલ થયા છે, તે જોવાનું છે. સરકાર તેઓનાં અંગપર ખિતાબની છાપ મારી તેઓને જાહેરમાં લાલવાનો પ્રયત્ન કરે તોપણ હવે શું લોકોમાં તેઓનું માન અગાઉ જેવું રહેવાનું છે ? પ્રજાનાં મત ઉપર ગેરઆબરૂનો સવાલ લટકી રહે છે. વેપારીઓ દેશના ક્ષેત્રમાં બરાબર રીતે લખ્યા નથી એ વાત ખરી છે, પરંતુ આપણે આપણી પચાસત પ્રથાને જેમ જેમ સફળ બનાવવાનું જઈએ, તેમ તેમ તેઓ સાધારણ પ્રજામતના પક્ષમાં લગતા જશે. સરકારી અમલદારોમાંના જે જે અમલદારોએ પોતાની નોકરીનાં રીજનામાં આપ્યાં છે, તે સંખ્યા કંઈ નાનીસુની નથી. સરકારની હમનનીતિને લીધે એ સંખ્યામાં ઉમેરો થતો જાય છે, એ પણ સતોષની વાત છે. આપણો વિનીત ભાંધઓ માતૃભૂમિને ચાહે છે. છતાં તેઓ આપણી સાથે લગ્યા નથી. તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તેઓ હજી સુધી આપણાં કાર્યની પદ્ધતિ અને હિંદુ સમજ શક્યા નથી. પરંતુ મને ખાતરી છે કે તેઓ જેમ અને તેમ જુલદી પોતાનો ખોટો વિચાર તજી આ ચરના ઋત્વિક બનશે.

અભાગી મોપલા ભાંધઓની રોચનીય દશાની વાત કહ્યાં સિવાય ચાલે તેમ નથી ! આ મોપલાઓની એ બાબતો છે એક

આજુએ સરકારનો મોપલા તરફનો વ્યવહાર અને ખીજ તરફથી મોપલાઓનું હિંદુ તરફનું વર્તન. સરકારેજ મોપલાઓને ઉશ્કેર્યા છે. વળી આ ગરબડ સમાવવા માટે સરકારે જેજે ઉપાયો લીધા છે, તે ઉપાયોની ઘેઘ પશુ છુદ્દિમાન માણસ નિંદા કર્યા સિવાય રહેશે નહિ. અમૃતસરના ખનાવની વાત જોયો જાણે છે, તેઓ જાણી શકશે કે એ ઉપાયો કેટલા બધા લાયકર છે ! મોપલાઓના વિદ્રોહની આ એકાદ બે વાતો પ્રજાની જાણમાં આવી છે, તે સિવાય ખીજ કેટલાય બનાવો બન્યા હશે કે જેનું સુધારણુ લોકોને જ્ઞાન પશુ નથી. જે જે હિંદુઓ મોપલાઓને હાથે પિડાયા છે, તે તરફ હું સહાનુભૂતિ દર્શાવું છું. મહાન મોપલા સમાજ પશુ નક્કી એ કામ કરનારની નિંદાજ કરશે ! આપણા દેશમાં અત્યારે જે ભાગતોડ મચી રહી છે, તે નવી સૃષ્ટિની તૈયારી છે. ભવિષ્યમાં નવીન ભારત આ જગજુના દેશના ઇતિહાસના ગૌરવને વધુ પ્રકાશિત કરશે. જગતમાં હિંદુનું સ્થાન હિમાલય સમાન મહાન બનશે.”

મહાત્મા ગાંધીએ અમલવાદની સાબરમતી જેલમાંથી હુકીમ સાહેબને જે પત્ર લખ્યો હતો, એ પત્ર નીચે આપવામાં આવે છે. તે પરથી બધા વાચકો જાણી શકશે કે મહાત્માજી હુકીમ સાહેબને કઈ નજરે જુએ છે, હિંદના રાજનીતિ ક્ષેત્રમાં હુકીમ સાહેબનું સ્થાન કેટલું ઉચું છે.

સાબરમતી જેલ ૧૨ મી માર્ચ ૧૯૨૨.

પ્રિય હુકીમજી, કામ ચલાવવા ખાતર કેદમાં પડેલા આસામીઓ જેલના નિયમ મુજબ પોતાની મરજી પ્રમાણે પત્રો લખી શકે છે, એ વાત આપના જાણવામાં આવતાં હું આપને લખવા બેઠો છું.

જે દિવસે આપણે એ એકતા તજ્યું, તે દિવસે સ્વરાજ પણ ઉડી જશે હિંદુમુસલમાન એકતા કાયમને માટે સ્થાપવી જોઈએ.

વળા આ એકતા હિંદુઓના મુઠીબર પારસી, ખ્રિસ્તી, ચાહુદી અથવા સીખોને અનિષ્ટકર ન નીવડે તે તરફ પણ આપણે લક્ષ રાખવું જોઈએ. જો આપણે એ નાની જાતિઓને દળાવવા માગીશું, તો નહીં એક દિવસ હિંદુ મુસલમાનમાં પણ ક્રાંતિ પાડવાનીજ.

આપ હિંદુ મુસલમાન એકતાને ખર્ચ જીમરથી ચાલનારા હોવાથીજ હું આપના તરફ આટલો બધો આકર્ષણ છું.

મને ખાતરી છે કે અહિંસાને કાર્ય સાધવાનો અકરોર ઇલાજ માની તેનું પાલન કર્યા સિવાય હિંદુ-મુસલમાન ની એકતા કદી પણ થવાની નથી. હિંદુ-મુસલમાન એકતાના બચાવનું કારણ હોવાથી હું એને ઉપાય તરીકે જણાવું છું. ત્રીસ કરોડ હિંદુ-મુસલમાન એક થઈ જવારે જગતની બધી શક્તિઓને તુચ્છ માને તો પછી હિંદુઓના થોડા ધણા અંગેજ અમલદારો પર હુકમ કરવો એ એક

ભાઈ શંકરલાલ પણ મારી સાથે છે, એ વાત આપના જાણવામાં હશે તે મારી સાથે છે, એથી મને બહુજ આનંદ થાય છે. તેઓ મને કેટલા પ્રિય છે તે બધા જાણે છે. આથી કેદમાં પણ અમે બંને માથે હોવાથી અમને બંનેને કેટલો આનંદ થતો હશે, તે લખી બતાવવાની જરૂર નથી.

આપ કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સભાના પ્રમુખ છો. માટે આપ હિંદુ મુસલમાનોના અચવા ખુલ્લી રીતે કહું તો સમગ્ર હિંદના નેતા છો, એ વાત લક્ષમાં રાખી આ પત્ર હું આપને લખી રહ્યો છું.

કેવળ એટલુંજ નહિ. આપ મુસલમાન જાતિના આગેવાનોમાંના એક છો અને વળી તેમાં મારા એક વિશ્વાસુ મિત્ર છો, તેથી હું આપને આપને લખું છું. ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં મને આપને ઓળખવાની તક મળી. આપની સાથેનો સહવાસ જેમ જેમ વધતો ગયો, તેમ તેમ હું મમજી શક્યો, કે આપની સોબત મારે માટે મન્યવાન રત્નરૂપ છે. આપે ખરા મુસલમાન છતાં બતાવી આપ્યું છે, કે હિંદુ મુસલમાન એકતાનો ખરો અર્થ શો છે ?

અમાઉ બગાઝર સમજી શકાયું નહોતું, છતાં અત્યારે તો હું પૂરી રીતે મમજી ગયો છું કે હિંદુમુસલમાનની એકતા સિવાય સ્વ-રાજ મળે તેમ નથી. હું બારપૂર્વક જણાવું છું કે એ એકના મિત્રામ મુસલમાનો દ્વી પશુ ખિલાફતનું રક્ષણ કરી શકશે નહિ. બંને જાતિઓ વચ્ચે લિન્નલાવ રહેશે તો આપણે હમેશને માટે શુભામી વેળી પડશે. આ એકના દંઢ કાર્ય સાધવાનો ઉપાય માત્ર નથી. કાર્ય પૂરું થતાં એ એકતાને છોડી દેતી એ મોટી ભૂલ છે;

જે દિવસે આપણે એ એકતા તજ્યું, તે દિવસે સ્વરાજ પણ ઉડી જશે હિંદુમુસલમાન એકતા કાયમને માટે સ્થાપવી જોઈએ.

વળા આ એકતા હિંદુમાંના મુઠીભર પારસી, ખ્રિસ્તી, યાહૂદી અથવા સીખોને અનિષ્ટકર ન નીવડે તે તરફ પણ આપણે લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. જો આપણે એ નાની જાતિઓને દબાવવા માગીશું, તો નહીં એક દિવસ હિંદુ મુસલમાનમાં પણ ફાટ પાડવાનીજ.

આપ હિંદુ મુસલમાન એકતાને ખરા જીઅરથી ચાહનારા હોવાથીજ હું આપના તરફ આટલો ખધો આકર્ષાયો છું.

મને ખાતરી છે કે અહિંસાને કાર્ય સાધવાનો અકસીર ધલાજ માની તેનું પાલન કર્યા સિવાય હિંદુ-મુસલમાન ની એકતા કદી પણ થવાની નથી. હિંદુ-મુસલમાન એકતાના બચાવનું કારણ હોવાથી હું એને ઉપાય તરીકે ગણાવું છું. ત્રીસ કરોડ હિંદુ-મુસલમાન એક થઈ જનારે જગતની બધી શક્તિઓને તુચ્છ માને તો પછી હિંદુમાંના થોડા ધણા અંગ્રેજ અમલદારો પર લુલમ કરવો એ એક જાતની કાયરતા માનવી જોઈએ. આપણે અસાની હોવાથીજ અસાર સુધી તેઓની બંદુકોને તોપોથી દરતા આગ્યા છીએ. જે દિવસે આપણે આપણી શક્તિ હૃદયમાં અનુભવી શક્યું તે દિવસે તેઓને બળવાન માની બીવાનું અને તે માટે તેઓને પીડવાનું કાર્ય આપણે માટે અયોગ્ય ઠરશે. આપણે દુર્બળ છીએ તે ખતાર નહિ, પણ આપણે બળવાન છીએ એ ખાતરજ હું મારા સ્વદેશ લાઇઓને અહિંસાનો મંત્ર આપી રહ્યો છું. આપણે બને જાણીએ છીએ કે આપણે હજી સુધી ખરા બળવાનને અહિંસક ગનાવી શક્યા નથી. તેવી ચેટા પણ કરી નથી. કારણ કે હિંદુ-મુસલમાનની એકતા હજી

ઊંચાઈની અવસ્થા હોડી સનાતન સત્યની અવસ્થાએ પહોંચી શકી નથી અને જાતિઓ વચ્ચે હજી પરસ્પરનો અવિશ્વાસ ગયો નથી, હજી અને જાતિઓ એક બીજીથી ડરે છે તો પણ હું નિરાશ થયો નથી આપણે અત્યારસુધીમાં આ સખધર્માં જે દષ્ટિ કાર્ય કર્યું છે, તે મને ખુબ લાગે છે જે સેકડો વર્ષે થવાનું હતું તે આપણે અદ્યાર માસમાં કર્યું છે. છતાં હજી આપણે ઘણું કરવાનું છે બચવા માટે જેમ શ્વાસોચ્છસની જરૂર છે, તે પ્રમાણે હિંદને માટે હિંદુ-મુમ્તઝમાનની એકતાની પણ જરૂર છે અને લાગે છે કે હજી સુધી અને જાતિની દરેક વ્યક્તિના અલગલગના એકતા માટેનું દર્દ જાગ્યું નથી

હિંદુ મુમ્તઝમાનની એકતા કઠવામાં મને લાગે છે. કે અત્યારે પરિભ્રમ કરતા ગુજુ ઉપર આધાર ગણવાની વધુ જરૂર છે, અર્થાત્ હિંદુ-મુમ્તઝમાન એકતામાં તદ્દન આસ્થા રાખનારા સોફિસ્ટી સખ્યા અત્યારે મદુ નાદિ દોષ તો ચાલે પરંતુ જે થોડા માણસ દોષ તેઓ તો તદ્દન આસ્થાવાન દોષ જોડે જોડે હિંદુ મુમ્તઝમાન એકતામાં દર વિશ્વાસ ગણનાર થોડા બોડો મળી આવે તો થોડા મમ્તઝમાં જાણી શકે એ થોડા દર્શનશાસ્ત્ર માણસોના વિચારો સમાજમાં ફેલાતાં મદુ વિનય થશે નહિ । મન વચન ને કર્મ વડે અદિમક નહિ થઈએ તો આપણે રાજનૈતિક દ્વંદ્વના માર્ગ પર એક ડગલું પણ ચાલી નાશ નહિ એ વાન થોડા માણસોના દંષ્ટા ઉતરી જતી જોઈએ એ માટે આપને અને એમ છંડીયા દેંદ્રેમ કમિટિના સભાગદો આશ્રય મારી નમ વિનિ છે કે ઉતરતું તત્ત્વ જોડો ન સમજતા દોષ, તેવા માણસો આપણા રોગમાં ન દોષ જોઈએ

એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે અધિક મતથી વિધાસની સૃષ્ટિ થતી નથી.

હું રેડીઆને આખા હિંદની એકનાનું અને આપણી રાજ નૈતિક આકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાનું સાધન માનું છું. જેઓ અહિંમાત્રમક અસહકારમાં આરથા રાખના હોય, જેઓ હિંદુ-મુમક્ષમાનની એકનાને જરૂરની ધારતા હોય તેઓએ પોતાનું નિત્યકર્મ માની દરરોજ સુતર કાંતવું જોઈએ. જે બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીના બધા હિંદવાસીઓ રેડીઆવડે કાંનેમાં સુતરનાં વસ્ત્રો પહેરે તો હું મમજું કે હિંદ એકતાનો મર્મ જરૂર સમજી ગયું છે. રેડીઆ ફેરવી સુતર કાંતવું, અને કર્તવ્યમાની ખાદી પહેરવી એ હિંદની એકતા માટે મને અતિ અગત્યનું જણાય છે.

જોકે ખિતાબધારીઓ ખિતાબ તજે, વકીમો વકિલાત તજે, વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ છોડે અને સેનિકો તથા સિવિલિઅનો પોત-પોતાનું કાર્ય તજ દે એ આપણે ઈચ્છીએ છીએ છતાં અત્યારે આપણે જેટલું કામ કરી શક્યા છીએ તે કાર્યને દૃઢ કરવા અને આજી પદ્ધતિ સાથેનો તેનો સબંધ મંપૂર્ણ છોડાવી તેને સુધારવા અગર તેમ ન બની શકે તો તેનો નાશ કરવા માટે આપણે આપણા બધા પ્રયત્નો કામે લગાડવા જોઈએ.

આપણામાં કામ કરનારાઓ બહુ થોડા છે. સંગઠનના કાર્યમાં આપણે બહુ ધ્યાન આપવું પડશે. આવી સ્થિતિમાં ધ્વંસાત્મક કાર્ય કરવા માટે એકપણ કામ કરનારાને જવા દેવો ન જોઈએ. આપણામાં બીજાનો મન સહન ન કરવાનો ભાવ પ્રબળ થતો જાય છે. એ હિંસાનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. આ પરથીજ સામીત થાય છે કે ધ્વં-

સા.મક યજ્ઞવળમાં હવે વધુ વખત વીતાડવો એ નકામો છે. ચાહું રાજસત્તાને મદદ કરનારાઓથી આપણે છુટા પડ્યા છીએ, તેઓ આપણાથી ડરે છે. તેઓને ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે આપણે ચાહું રાજ્ય કરતાં પણ વધુ જીલમી રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ વિશ્વાસ તેઓનાં હૃદયમાંથી જીસાર્થ નય, તેનાં પગલાં આપણે ભરવાં જોઈએ. જો તેઓને આપણા પક્ષમાં આણુતાં આપણે આપણા કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવો પડે તો તે ફેરફાર પણ કરવો જોઈએ. આપણા વડે કોઈ પણ અંગેજને જરાપણ તુકસાત ન થાય એ વાત આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, જ્યારે શત્રુ પાસે પણ વિતતી થવું અને તેના સંબંધમાં સારી ધ્વજાઓનું પોષણ કરવું અર્થાત્ સંપૂર્ણ રીતે અહિંસા પાળવાનો મંત્ર કશુંલ કરવાનું તત્વ આપણે તથા મેં જે રીતે અનુભવ્યું છે, તે રીતે જો ખીજા બધાએ અનુભવ્યું હોત તો મારે આ મળકમાં આટલું લખવું પડ્યું ન હોત. જો હિંદવાસીઓ આપણાં ગડન કાર્યમાં-રમનાતમક કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાય કરે તો હિપ્તો આવશ્યક સિદ્ધાંત પણ એની જેજે ફેલાઈ જશે.

મારો દારવાસ હવિષ્યમાં અનેક દિન સુધી સારાં રૂજો આપણે એવા વિશ્વાસ બદલ હું આપને ધન્યવાદ આપું છું. હું વિનયપૂર્વક જાહેર કરું છું કે મારા મનમાં કોઈના તરફ જરાપણ દ્વેષ નથી. મારા મિત્રોમાંના કોઈ કોઈ મારા જેવા અહિંસક નથી. તે માટેજ આપણે અતિ નિર્ભય વ્યક્તિનો દારવાસ ચાહીએ છીએ. જો આખરે મને તેવી વ્યક્તિ માનતા હો તો એ સ્પષ્ટ જાહેર થશે કે મારા જેવા ખીજા કોઈને માટે હવે જેલજાત્રા કરવી જરૂરની રહી નથી.

આપણે ચાલુ શાસનપદ્ધતિને ડગમગાવવા ઈચ્છીએ છીએ પરંતુ તે ભય વડે નહિ પણ નિર્દોષપણાથી ઉત્પન્ન થએલી અગમ્ય શક્તિના બળવડે મારે માનવું છે કે કારાગૃહમાં નાંખવાની માગણી કરી એ પણ ભય ખતાવવાની યુક્તિ છે. માટે સૌથી નિર્દોષ વ્યક્તિને કારાવાસ ત્યાંસુધી પૂર્યું ન થાય ત્યાંસુધી બીજા કાષ્ટ વ્યક્તિને કારાવાસ કરવાની જરૂર નથી.

હું બધાને કારાદાપૂર્વક જેલમાં જવાની મના કરું છું, એ પરથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે હું જરૂર પડ્યે કેદખાતું વેઠવાની મના કરું છું અથવા મને સજા થવાની હોવાથી હું ડરી ગયો છું. જો સરકાર દેશના બધા અહિંસાત્મક અસહકારીને કેદ કરે તો હું બહુ આનંદ પામું. કેવળ હું એટલુંજ માનું છું. કે એવો બનાવ કાયદાનો સવિનય અનાદાર કરવાથી ન થાય. હું આશા રાખું છું કે દેશના લોકો જેઓ જેલમાં ગયા છે તેઓને માટે દુઃખી ન થાય અને તેના છુટકારા માટે ઉતાવળા ન થાય. જો તેઓ તેઓને કરવામાં આવેલી સજા પૂરી રીતે ભોગવશે તો તેથી તેઓનો ઉપકાર થશે, દેશને પણ ફાયદો થશે. સ્વરાજની પાર્શ્વમેન્દગ ફક્ત તેઓને નક્કી કરેલી મુદત પહેલાં છોડાવવાને શક્તિમાન છે. મને ખાતરી છે કે—

“બધા ખાદી વાપરે એટલે સ્વરાજ મળી ચૂક્યું.”

આ પત્રમાં હું અસ્પૃશ્યતા સંબંધમાં કશું લખતો નથી. મને ખાતરી છે કે એક દિવસ દરેક સદગુણી હિંદુના હૃદયમાંથી અસ્પૃશ્યતાનો મેલ નીકળી જશે. હિંદુ—મુસલમાનની એકતાની ખેડે અસ્પૃશ્યતાને વિનાશ પણ જરૂરનો છે.

આપની પામે મેં જે કાર્યપદ્ધતિ... હેર કરી છે, તે મારા મન

મુજબ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તે કાર્યપદ્ધતિ જેમ અને તેમ જલદી અમલમાં આણવી જોઈએ. ધધર આપને મુખી રાખો અને દેશને દોરવાનું આપને યોગ્ય જ્ઞાન આપો.

હકીમ અજમલખાનનો જવાબ—

હકીમ અજમલખાને મહાત્માજીના પત્રના જવાબમાં જે લખ્યું હતું તેનો સાર નીચે મુજબ છે.

“ પ્રિય મહાત્માજી ”

આપે શાબરમતી જેલમાંથી જે પત્ર લખ્યો છે, તે મને મળ્યો. એ પત્રમાં આપે મને જે માન આપ્યું છે, તે ખાતર હું આપનો આભાર માનું છું. જો કે હું એવા માનને લાયક છું કે નહિ તે મુદી વાત છે.

ભાઈ શંકરલાલ જેલમાં આપની સાથે છે એ સાંભળી મને બહુ આનંદ થયો છે. તે આપને બહુ આદર છે એ હું જાણું છું. તેમનામાં કેટલાક એવા ગુણો છે કે જે ગુણોવડે તેઓ આપને પ્રિય થઈ પડ્યા છે. મને ખાતરી છે કે જેલમાં તેમની સહાયતાથી આપને આનંદ થશે.

આપના કારાવાસથી હિંદવાસીઓ આપના પ્રત્યેના ઊંડા વિશ્વાસને શ્રદ્ધાને લીધે પહેલા કરતાં વધુ ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગ્યા છે, એવું જ્ઞાને મને જણાશે ત્યારેજ હું આપના કારાવાસથી આનંદ પામી શકીશ. આપની ધરમકડથી દેશવાસીઓ સંપૂર્ણ અહિંસક રહી શક્યા છે, એથી મને બહુ સંતોષ થયો છે. દેશમાં અહિંસાત્મક

અસહકારે કેટલું કામ કર્યું છે, એ તેની સાબીત છે. એ નક્કી છે કે વાયું વગર જેમ જીવન ધારણ કરવું એ અશક્ય છે, તેમ આપણે માટે અહિંસા વિના આ ચળવળ ચલાવવી એ અશક્ય છે. હું આપની એ વાત કમ્બલું છું કે હિંદુ-મુસલમાનનાં ઐક્યવિના આપણે સફળતાપૂર્વક કામ કરી શકવાના નથી.

આ એકતાને કેવળ કાર્યસાધવાના ઉપાય તરીકે લેખવાથી ચાલે તેમ નથી. મને જણાય છે કે હિંદુ અને મુસલમાન એ બે જાતિઓ ધીમે ધીમે એકબીજા તરફ આકર્ષાતી જાય છે, જોકે ધાર્મિક ભાવને લીધે હજી તેઓનાં હૃદયમાંથી સંપૂર્ણ મેલ ગયો નથી. તોપણ મને લાગે છે કે હવે એ બંને જાતિઓ એકત્ર થવાના લાભો સમજી છે, અને તેથી તેઓ ધીરે ધીરે એકતા તરફ અગ્રેસર થતી જાય છે. હું આ એકતાને સૌ કરતાં ઐશ્વર્ય માનું છું. મને તો એમજ જણાય છે કે જો આપણે બધું કાર્ય તજી કેવળ આ એકતા કરવા તરફજ બધું લક્ષ આપીએ તો ખજી આપણી બધી માગણી પૂરી થતાં વાર ન લાગે.

અહીં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે હિંદુ-મુસલમાનનું કાયમી ઐક્ય કરવાનો સૌથી મુંઢર રસ્તો કયો છે. મારા ધારવા મુજબ એનો એકજ રસ્તો છે. તે એજ કે આપણાં હૃદય વિશુદ્ધ કપટ વિનાનાં હોવા જોઈએ. જ્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાનાં હૃદયમાંથી સ્વાર્થ-પણાનો મેલ ન ધોઈ નાંખે, ત્યાંસુધી એકતા થઈ શકે તેમ નથી. હું જાણું છું કે ચાલુ શાસનપદ્ધતિએ આપણા વચ્ચે જે ભેદ ભાવની સૃષ્ટિ કરી છે, તે દૂર કરવાનું કામ એકાદ બે દિવસનું નથી. માટે થોડા દિવસોમાં હિંદુ-મુસલમાનની એકતા થવાનો સંભવ નથી તોપણ એ પણ ખરું કે છેલ્લા થોડા મારા દરમિયાન આપણે બહુ

વર્ષોનું કામ કર્યું છે અને સશયવાદીઓ જે કાર્યને અસંભવિત માનતા હતા, તેનેજ આપણે સંભવિત કરી દીધું છે

ખિનાદિતા ॥ પ્રશ્નને હું સામયિક બાગત માનું છું એ પ્રશ્નને ચૂંટી ગયા જુદા જુદા સ્વરૂપે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું હતું ભવિષ્યમાં કદચ હજી વધુ ॥ જુદા રૂપે દેખાવ દેશે કેવળ જુદાજ જાણે છે કે એ પ્રશ્નનો કાયમનો નિકાલ આરે થશે

અહિંસાની બાગતમાં આપણા પ્રયત્નો ટેટની સફળ થયા છે તે તો ધનનાપર પરાધી સાબીત થશે આ બાગતમાં આપણને ટેટની સફળતા મળી છે તે સરહદપરના પ્રાંતની પરિસ્થિતીપરથી સમજાય છે બધા જાણે છે કે એ પ્રદેશમાં અહિંસા ફેલાવવી એ મુશ્કેલીનું કાર્ય છે હતા આપણને જણાય છે કે એ સ્થાનના રહેવાશીઓ પણ અહિંસાનું બખ્તર સજી શરૂઓના બળવાન હલના સામે ખડા રહ્યા છે આ પરથી જણાય છે કે અહિંસાની નીતિ ધીમે ધીમે આખા દેશપર ફેલાતી જાય છે.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં આ નીતિના સબધમાં કોઈ કોઈ શકા નાવે છે પરંતુ મને ખાતરી છે કે એ પ્રાંતમાં અસહમરી કાર્યવાહકોનો તોટો દોવાથી મહાસભાનો આદેશ તે પ્રાંતની પ્રજામાં પૂરેપૂરો ફેલાયો નથી અને આશા છે કે સંયુક્ત પ્રાંત પણ આ નીતિના સબધમાં જરૂર બીજા પ્રાંતોની સમન થઈ પડશે

જો કે ખાસ કારણોને લીધે એકાદ બે સ્થળે તોફાનો થયાં છે, પણ તેથી નિરાશ થવાની જરૂર નથી આવી રીતે એકાદ બે બનાવોથી બીવાનું કંઈ કારણ નથી કાઢવું કે ૩૩ કરોડ માણસોમાં આપણે મુડીબર કાર્યવાહકોની કામ ચલાવીએ છીએ, અને તે પણ ૧૮ ગાસ થયા તેથી એવા બનાવો બને તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી,

ચોપણ એવા બનાવો ન બને એ માટે આપણે ખાસ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે એકતા ને અહિંસા એ આપણી સફળતાનો મુખ્ય ઇલાજ છે.

આપણો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ખાદી વાપરવી એ અવશ્યનું કાર્ય છે. ખાદી આપણી એકતા જાળવશે અને સ્વરાજ તરફ આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ તે સમજાવશે અને એમ લાગતું નથી કે ખાદીના પ્રચાર માટે પરદેશી કાપડ પર પિકેટીંગ કરવાની જરૂર છે.

દેસનાશીઓ પિકેટીંગ કરી થોડા સમયમાં કાર્યસિદ્ધિ કરવા ઇચ્છે છે પરંતુ આપે ખરું કહ્યું છે કે લોકોનાં મન સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થતી ગીતો તરફ આકર્ષવાં એજ સ્વદેશી પ્રચારનો ખરો ઇલાજ છે. મને લાગ છે કે કેંગ્રેસ કમિટીઓએ આ જાળતપર પુરતું લક્ષ આપ્યું નથી. તે માટેજ તેઓએ પિકેટીંગ કરી કાર્યસિદ્ધિ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. હવે મને આશા છે કે જુદી જુદી કેંગ્રેસ કમિટીઓ પિકેટીંગ તરફ લક્ષ ન આપતાં શુદ્ધ ખાદીના પ્રચાર તરફ વધુ ધ્યાન આપશે. એકાદને ખાદી વાપરવાનું સમજાવવું એજ સ્વદેશી પ્રચારનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવશે.

આપે આપના પત્રમાં અસ્પૃશ્યતાનાં નિવારણ માટે જણાવ્યું છે. હિપ્પક નજરે જોતાં એ સાંપ્રદાયિક પ્રશ્ન જણાય છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ એક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન છે. કારણ કે વ્યક્તિની ઉન્નતિ સિવાય રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ. જેઓ સ્વદેશને ચાહે છે. તેઓએ સ્વદેશની ઉન્નતિ કરનારા બધા પ્રશ્નો પર સમાન ધ્યાન આપવું જોઈએ. માટે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન હિંદુ-મુસલમાનનો સહીઆરો પ્રશ્ન જન્યો છે. એજ રીતે જો મુસલમાનો કેળવણીમાં પગલું હોય તો હિંદુઓએ પણ તેમને કેળવણી આપવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

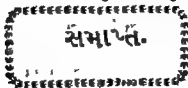
આપરથી મને આશા છે કે હિંદના દરેક હિંદુમુસલમાન અરપૃથક્ક દૂર કરવાની યેષ્ટા કરશે.

આપ જે રચનાત્મક કાર્ય વિષે જણાવો છો, તે બારડોલી અને દિલ્હીના ઠરાવથી દેશવાસીઓને જણાવવામાં આવેલું છે. રચનાત્મક કાર્યની સફળતા માટે જે આબોહવાની જરૂર છે, તે આબોહવા કાયદાનો સર્વિનય અનાદર કરવાથી ઉત્પન્ન થાય તેમ નથી. તે માટે એકાદ મધ્યસ્થ પંચની જરૂર છે. મને આશા છે કે કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિ આ બાબતપર ખાસ લક્ષ્ય આપ્યાબાદ કર્તવ્ય નક્કી કરશે.

આપણે હવે રચનાત્મક કાર્ય શરૂ કર્યું હોવાથી કોંગ્રેસની ઓફિસને તે મુજબ ગોઠવવાની જરૂર છે. કમની સગવડ ખાતર આપણે કોંગ્રેસ ઓફિસના કેટલા જુદા જુદા વિભાગો પાંડી નાંખવાની જરૂર છે. એ દરેક વિભાગ કાર્યવાહક સમિતિના અઢેક સભાસદની જવાબદારી નીચે કાર્ય કરે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. છેવટે આપની વિનંતિ સ્વીકારી છું કંબુવ કરું છું કે જો કે મારી તંદુરસ્તી મારી રહેતી નથી છતાં દેશખંધ દાસ છુટા થાય ત્યાંસુધી છું મારું કર્તવ્ય શક્તિ મુજબ બજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આપે અને દેશવાસીઓએ સત્ય અને ન્યાયને માટે જે મહાવ્રત લીધું છે, તે પ્રત્યે માર પાડવા જેટલી શક્તિ પ્રભુ આપણને બક્ષે.

આપનો ખરો મિત્ર,

મહામહા અંજમહેપાન્ટ.

સમાપ્ત.

વાનિદરૂ

અલીબાનપત્ની.

ખિલાફત અને પંજાબમાંના જર્ણિયાંવાલા બાગમાં જે હત્યાકાંડ મગી રહ્યો હતો તેનાં નિવારણ ખાતર મહાત્મા ગાંધીજીએ જાહેર ક્ષુધા કે ન્યાય સુધી સરકાર ખિલાફતના પ્રશ્નનો સંતોષકારક નીવેરો ન સાવે, પંજાબના હત્યાકાંડમાં અપરાધીઓને યોગ્ય સજા ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ભારતવાસીએ સરકારને મદદ કરવી જોઈએ નહિ. મહાત્મા ગાંધીજીનો આ પોકાર દેશમાં એક ખુલ્લેથી બીજા ખુલ્લા સુધી ગાણ રહ્યો. જેઓ સરકારની દયા પર જીવવા મામતા હતા, જેઓ ખિતાબ મેળવવા તમસતા હતા, જેઓ નરા સુધારાનાં વિષમય ફળો આપવા તત્પર હતા, તેઓએ મહાત્માજીનાં આ વચનેને બળવા ઉઠાવન રાં ગર્યાં. અને જે લોકો કુલભગતની પેઠે દેશસેવાનાં ગોદેથી ભાપણે કર્યા કરતા હતા, તેઓ આ ગર્જના સાંભળી ધરમાં છુપાઈ રહ્યા, પરંતુ જેઓ ખરા ઉપાસક હતા, જેઓ દેશમાતાને જીમરથી ઘાડતા હતા, તેઓ મહાત્માજીને વીંટલાઈ વળ્યા. દિલ્હીના વૃદ્ધ હુકીમજીએ આવી મહાત્માજીનો જંમણો હાથ પકડી કહ્યું, આપ ખરૂં દહોણે, ન્યાય સુધી પંજાબની ખુનરેજ અને ખિલાફતનો નિવેડો નહિ ચાલે, ત્યાં સુધી જો સરકારને મદદ નહિ કરીએ. મોસાના મહમ્મદઅલી અને શૌકતઅલી હંમેશને માટે મોજ શોખ છોડી વીરની માફક ખિલાફત માટે મહાત્માજીને આવી મળ્યા. પંજા-

બમાં પંજમ કેમરી લાક્ષ લિખનગય, સસુક્ત પ્રાંતમાં પંડિત
 મોતીલાલ, બિહારમાં મૌલવી મજરૂલહક, બંગાળામાં મૌલાના
 અબુન કલામ આગદ વગેરે મહાત્માજીના હુકમથી બધા મોજ
 શોખ છોડી માતૃદેવીના ખરા લક્ષન ગન્યા. મામિક ૫૦ હજાર રૂ. કમા-
 નાગ દેરાખધુ દામ પોતાની કમાણી પર લાત મારી દેશસેવા કરવા
 નીકળી પડ્યા. સ્વાર્થત્યાગ કર્યો સિવાય કદી પણ દેશની સેવા થ.પ
 નહિ, દેશસેવા કરવા માટે બધા વૈભવ તજ વૈગળી બનતું જોઇએ.
 વળી ઉપયોગ મન જાહેર કરનાર મહાત્મા ગાંધી પોતે ત્યગી છે, તેમણે
 સાબો રૂંધીઆ દેશની સેવા માટે આપી દીધા છે. તેઓ ખીનને જે
 બોધ આપે છે, તે મુજમ પોતે પણ વર્તે છે. તેથી હજારો માણસો
 તેમનો ઉપદેશ માની તેમના વારણ નીચે આવી ખડા રહ્યા. હિંદુ-
 મુમલમાની એકવા વિરે જોઇએ સ્વપ્ને પણ વિચાર કર્યો નરોનો,
 તે હિંદુ મુમલમાનો એકત્ર થઇ આ લક્ષનમાં જોડાયા. હિંદુમ અતે
 મોરસેમ લીમ મહાત્માજીના પ્રવાસથી એકત્ર બની પ્રવલન કરવા શાગી.
 મહાત્માજીના અસૌકિક પ્રભાવથી બંગાળાના હિંદુમુમલમાનો પણ
 જાગૃત થયા. હંમેશાં સુખમય જીવન મુજરનાર મૈમનમિંદના કુરગી-
 આના મુપ્રસિદ્ધ જીનિનદાર મૌલવી વાનિદ અલીખાન પંતી સ્વદેશ
 મહાત્માજીના વચનો સાંભળી પોતાને રાજવંશી પોણાક છોડી ફકીર
 થઇ બેઠા. બંગાળાના મુસલમાનો એ દરપ જોઇ અમક્યા, મૌલવી
 વાનિદઅલી મુસલમાનોના મુખી હતા. તેઓ બંગાળાના મુસલમાન
 મુમેમન દુરાણીના વંશજર દોવાધી આખાં બંગાળામાં પ્રસિદ્ધ
 હતા. માણસો તેને ચાંદમીવાંદા નામથી જાણે છે. આજ પ્રસિદ્ધ
 પુરને મહાત્મા ગાંધીનાં વચનો સાંભળી બધા વૈભવ ત્યાગી અલ્લા દો
 અકતર દી અસહકારની પનામ નીચે રથાન લીધું બંગાળાના

દતિદાસમાં આ એક અપૂર્વ ખનાવ હતો.

ચાંદમીયાં તે કાણુ? એમના જેવા કુલીનવંશના માણસો અંગાળામાં થોડા જ છે. મૈમનસિંહના ચાંદમીયાં એટલા શબ્દોથી પૂર્વ અંગાળામાં તેમને ન ઓળખે તેવું કાંઈ નથી નીચે પન્ની સાહેબના વંશનો હુંકો ઇતિહાસ આપનામાં આવે છે.

પ્રથમ સુસેમાન કરરાણી, સુસેમાન કરરાણી ગૌડના સુત-
તાન હતા. ત્યાર બાદ કુવાજિદ ખાનપન્ની તે પશુ ગૌડના સુતતાન
હતા. ત્રીજા સૈયદ ખાનપન્ની, બાદશાહ અકબરે તેને સરકાર બાબુદા
અને મરકાર થોડાઘાટ એ નામની બે ભગીસે આપી હતી. એમના
પ્રયત્નથી મોગન પડાણુ એકત્ર થયા હતા. પદ્મણુ માથે લગાઈ પૂરી
રૂપા બાદ તેમણે આટિઆ ગામમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી, વાસ્ત-
વિક રીતે સૈયદખાં આટિઆ પરગણાના સ્થાપક ગણાય તેઓએ
જણા દિંદુ મુસલમાનોને જમીન દાનમાં આપી. તેથી થયું માણસો
આટિઆ પરગણામાં આવી વસ્યા. તેણે બધી પ્રજાને જમીનનો રૂ
લાગ કર વિના ખેડવા આપ્યો. આ કર વિનાની જમીન 'સરકમી'
કહેવાતી. અત્યારે પણ આટિઆ પરગણાના રહેવાસીઓ સૈયદખાને
આપેલી સરકમી જમીન ભોગવે છે.

પાંચમા કુતેદખાન પન્ની. કુતેદખાનના મંમધમાં વધુ કંઈ બાણુ-
વામાં આવ્યું નથી.

છઠ્ઠા સલિમ ખાનપન્ની એ ચક્રગામના નાયબ મુબેદાર હતા.
આતમા મહીનખાન ચૌધરી, એને બાદશાહ ઔરંગઝેમે આટિઆ
અને અસેફશાહી પરગણાનું ફરમાન આપ્યું. એમણે મહેશનગર
વમાવ્યું, અને ત્યાં પેતાનું મુખ્ય મથક ગામ્યું.

આઠમા મુનાયન ખાન યૌધુરી, એમના સંબંધમાં કંઈ જાણાયું નથી. નવમા દિવાન ખુદ નવાજ ખાન યૌધારી. એ બહુ પ્રખ્યાત હતા ગોડાધની લગ્ન સમય મુર્શિદકુલીખાને તેની જમીનદારી ખુશ્તી લીધી અને નાટોરનાં રાણી ભરાનીને આપી. પણ થોડાં રોજ પછી ખુદ નવાજખાન પોતાની મિલકત પાછી લઈ શક્યા હતા. દશમા દિવાન અલોદખાન યૌધુરીના સંબંધમાં જાણું જાણાયું નથી. અગીઆરમા દિવાન ફૈજઅલીખાન એને ત્રારમા દિવાન સાદત અલીખાન, આ સાદત અલીખાન ગોડાધ છોડી કહલિયામાં આવી વસ્યા તેરમા હાફેજ મહમ્મદઅલીખાન પન્ની, એમના સંબંધમાં કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. યૌદમા મૈસવી વાનિદઅલી ખાન પન્ની, આપણા આ પન્ની સાહેબ જ અત્યારે આ વંશના મુરખી છે. એની ઓળખાણુ આપરી એજ આ જીવનચરિત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. પન્ની સાહેબનું વિશેષત્વ એ છે કે તેઓ હંમેશાં હિંદુમુસલમાનને સરખી નજરે જુએ છે. મૈમનસિંહ જિલ્લાનાં આદિયા પરગણામાં તેમની વિશાળ જમીનદારી આવેલી છે. એ જમીનદારીની વાર્ષિક આવક લગભગ ૪ લાખ રૂપીઆ છે. અત્યારે પણ ધણાં વ્યાજણો પોતાની દાનમાં મળેલી જમીન ભોગવે છે.

પન્ની સાહેબે વ્યાજણને મળેલી દાનની જમીન પર કદી હાથ નાખ્યો નથી. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મૈમનસિંહ જિલ્લામાં જમીનની માપણીનું કાર્ય ચાલતું હતું, ત્યારે પન્ની સાહેબે ટુકડા કર્યો હતો કે કાંઈ પણ જાતનો દસ્તાવેજ હોય તો પણ વ્યાજણની જમીન પર હાથ નાખવો નહિ.

અંગ્રેજમાં એક કહેવત છે કે Child is the father of

માન એ કહેવતનો ભાવાર્થ એ છે કે માણસ ભવિષ્યમાં કેવો થવાનો છે, તે તેનાં બાલપણમાંથીજ જણાઈ આવે છે. પન્ની માહેમ પણ ભવિષ્યમાં એક દેશનાયક થવાના છે, તે વાત બાળપણમાંથીજ જણાઈ આવતી હતી. બહુ નાની વયમાં તેઓ રમત છોડી એકચિત્તે કુરાન ભણના તથા નમાઝ પઢતા. પન્ની સાહેબ કદત એક આદર્શ જમીનદાર-છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ વિદ્વાન પણ છે. ઈસ્લામ શરિયત સંબંધી તેમનું જ્ઞાન બહુ ઉંડું છે, એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનું પણ તેમનું જ્ઞાન સારું છે. ઘણાખરા પ્રસિદ્ધ પંડિતો કરતાં તેઓ વેદાન્ત ઉપનિષદ અને મીમાંસા હિંદુશાસ્ત્રો વધુ જાણે છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોકિત થતી નથી. પોને કેળવાએલા હોવાથી પન્ની સાહેબ કેળવણીનો ફેલાવો કરવા દંમેશાં આતુર રહે છે. તેઓને પડિંગ અને મોક્ષવીજ્ઞા સાથે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતાં જેટલો આનંદ આવે છે, તેટલો આનંદ બીજાં કરાંથી નહિ આવતો હોય. તેઓને ઘેર દંમેશાં વિદ્વાનોનું મંડળ ભરાતું. દક્ષકોના કક્ષાકો સુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ ચાલતો, તેઓ એ બધું લક્ષ્યપૂર્વક માંખળતા. પન્ની સાહેબે કુરદિયામાં એક અંગ્રેજ કોલેજ સ્થાપી છે. પરંતુ તેમને જણાયું કે વિશ્વવિદ્યાલય સાથે જોડાએલી આ કોલેજ બાળકોને વિજ્ઞાસી બનાવી મુકે છે, શુદ્ધામી શિખવે છે, પોતાનાં ધર્મ બધનો દીક્ષા કરી મુકે છે, કે તરત તેમણે આ કોલેજને વિશ્વવિદ્યાલય-થી છૂટી પાડી રાષ્ટ્રીય બનાવી આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયનાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, એક વિશાળ મકાનમાં કોલેજ બેસે છે. કોલેજને લગતી એક શાઈબેરી પણ છે. અનેક હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને પણ પન્ની સાહેબ તરફથી માસિક વૃત્તિ મળે છે. આ દેશમાં કેવળ અર્થ કરી વિદ્યાનું જ પ્રયોગન નથી, પણ વિદેશથી દુનર ઉદ્યોગની કેળવણી ગ્રાખી લેવી. આ

દેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલવવા જાણ્યો, એવા આશયથી પન્ની સાહેબે સતીશચંદ્ર સેન નામના એક યુવકને જાપાન મોકલ્યો હતો.

મદ્રાસમાં ગાંધીના અસહકારે બંગાળા દર આવેલાં મમનસિંહમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. એ મંત્ર પન્ની સાહેબનાં હૃદયને હયમથાવન લાગ્યો. ઉવટે આવડી મોટી જમીનદારીના અધિપતિ પન્ની સાહેબે પોતાનાં મુલ્યવાન કપડાં તથા ફકીરી લીધી. બંગાળાની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટિએ તેને સહકારી પ્રમુખ બનાવ્યા અને મૈમનસિંહની કોંગ્રેસ કમિટિએ તેને પોતાના પ્રમુખ બનાવ્યા. સરકારે બ્યારે કોંગ્રેસનાં સ્વયંસેવક દળને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું, તેજ દિવસે પન્ની સાહેબ સૌ પહેલાં જિલ્લા કોંગ્રેસ કમિટિને પત્ર લખી સ્વયંસેવક દળમાં જોડાયા.

કરદિયાનાં વિદ્યાલયને ગ્રામીય બનાવવા પન્ની સાહેબે દેશમાં હુ દાસને કરદિયા બોલાવ્યા. તે વખતે તેમણે તિલક સ્વરાજ ફંડમાં એક લાખ કરનાં વધુ ફાળો આપ્યા. એ સિવાય કરદિયાનાં વિદ્યાલયનું મકાન, મકાનની પાસેની તળાવડી તથા આલુઆલુની જમીન મળ બે લાખ ફાળોની સંપત્તિ દેશનાં કાર્મ માટે દાનમાં આપી દીધા. આવી જાનના ત્યાગ વિના કંઈ દેશના નેતા થવાય. આવે ત્યાગ એજ અત્યારે દેશ માટે જરૂરનો છે, ત્યાગ એજ સ્વરાજનો મંત્ર છે. મદ્રાસમાં ગાંધી પોતે ત્યાગને લીધે જ દેશના શિરોમણિ થઈ પડ્યા છે. અને ત્યાગ કર્યો છે માટે જ પન્ની સાહેબનો યશ પણ આખા દિવંદમાં ફેલાઈ ગયો છે.

પન્ની સાહેબ ધનવાન હોવાથી બીજા ધનવાનોની પેઢે શહેરમાં સ્ત્રી વિદ્યાસ સમરમાં ફગાઈ ગયા હતા, પરંતુ તેઓની અંબ

આમળ પ્ર'ગમ્ભિનું ચિત્ર હમેશાં ખડું ચર્ષ રહેતું હોવાથી તેઓ પોતાનું ગામ તથા ચક્રયા નહિ. પન્ની સાહેબ ગાંધીજીની હાલતમાં નેશયા બાદ કરદિયામાં રહેતા. તેઓ જ્યારે ઘોળાં કપડાં પહેરી, માથે ગાંધી ટોપી પહેરી બીજા માગવા નીકળતા, ત્યારે તેમનો દેખાવ મૂર્તિમાન પવિત્રતા જેવા જણાતા. કેદ થયા પહેલાં એક દિવસ પન્ની સાહેબ સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવા માટે બહાર ગયા હતા, તે વખતે કેદશાક પોલિસ અમલદારો તેની પાસેથી કંઈ જાણવા માટે બહાર આવી બેઠા હતા. પન્ની સાહેબના એક નોકરે તેમને રસ્તામાં જણાવ્યું કે બહાર પોલિસો આપને પકડવા આવ્યા છે. માટે આપ છૂપે રસ્તે થઈ ઘેર જાઓ, અને ઘરની જે કંઈ વ્યવસ્થા કરવી હોય તે કરીલો. પન્ની સાહેબે તે નોકરને કહ્યું. “તમે તો હંમેશાં ભૂટ કરીને જ જાઓ છો તો પછી હું પકડાઉં તે પછી પશુ જાઓ. પરંતુ મને તમારા જેવા ધારી મારાં પોતાનાં મક્કનમાં છૂપે રસ્તે પેસવાનું શા માટે જણાવો છો ?” એમ કહી તેઓ જે મુખ્યદાર પર પોલિસ બેઠી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા પોલિસને જવાબ આપી ધરમાં પેડા. ત્યાર બાદ થોડાગેજ પછી અમનસિંદના ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટે ચાંદબીયાને પકડવા માટે વોરન્ટ કાઢ્યું. કરદિયાથી ટાંગાઈસ ૨-૫ માઈલ દૂર છે. કરદિયાથી ટાંગાઈસ ચાંદબીયાને ચત્રાવી લઈ જવામાં આવ્યા. રસ્તા પર એટલાં તો માણસો એકત્ર થયાં હતાં કે આટલો રસ્તો કાપતાં ચાંદબીયાને ૪-૫ કલાક લાગ્યા. ટાંગાઈસમાં ચાંદબીયાનો સત્કાર કરવા માટે ૪-૫ હજાર માણસો એકત્ર થયાં હતાં. ટાંગાઈસ જેવાં નાનાં કસબામાં આટલાં બધાં માણસો કદી એકત્ર થયાં નહોતાં. માલિકની ગિરફતારીથી પ્રજા બહુજ ઉન્નરાઈ ગઈ હતી. પરંતુ મદદાત્મા ગાંધીના અહિંસાના સિદ્ધાંતે તેને મારકાડ કરતાં અટકાવી. ટાંગાઈસથી ચાંદ-

મિયાને મૈમનસિંહ લઈ જવાના હતા. જે દિવસે વ્યાંદમિયાને મૈમનસિંહ લઈ જવાનું જાહેર થયું હતું. તે દિવસે મૈમનસિંહના સ્ટેશન પર દશથી પંદર હજાર માણસો એકત્ર થયા હતાં, પરંતુ ગાડી સ્ટેશન પર આવતાં વ્યાંદમિયાં તો નજરે ન પડ્યા. પાછળથી જણાયું કે લોકો ઉશ્કેરાઈ ન જાય માટે તેમને સહેરથી થોડે દૂર ગાડી પરથી હિતારી જેઠમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે.

દારદમાં પન્ની સાહેબે પોતાનો જવાબ ન ક્યો. તેમને અદાર માસની સજા થઈ. જેલમાં જતી વેળા તેમણે લોકોને ઉદ્દેશી કહ્યું કે “તમે અધા અહિંસાનું મત પાળો, કેઈએમનું કામ કરો. સ્વેચ્છીને આપણા ધર્મનું અંગ માનો રેંટીઆને કદી બૂસના નહિ.”

પત્ની સાહેબના કેટલાક સિત્તે અને દિનેચ્છુઓએ તેમને એક મુચરકાનામાં પર સહી કરવાની વિનંતિ કરી પરંતુ તેમણે તેમ કરવાની સાફ ના પાડી, એટલું જ નહિ પણ એ વાત ફરી કહેવાની પણ મના કરી. મૈમનસિંહના અધેરમંદુ ગુરુ જેઠમાં તેમને મળવા ગયા હતા. પન્ની સાહેબે તેમને કહ્યું કે “અધેર, તમારા પિતાએ મારી પાંસે અનેક દસ્તાવેજોમાં સહી કરાવી છે, પરંતુ થોડા રોજ પહેલાં કાગળના એક સાદા ટુકડા પર મેં ખરા હાથથી જે સહી કરી હતી, તે સહીએ આજે મને પરમેશ્વરની દૃષ્ટીથી આટલો અધોર રહેલો દેખાયો છે, હું અત્યારે જેટલું સુખ અનુભવું છું. તેટલું સુખ મેં કદી અનુભવ્યું નથી. આ જેલમાં પણ ખુદ મને આનંદમાં રાખે છે.”

સ્વેચ્છીની ચળવળ વખતે પૂર્વ અંગાણાની મુમત્તમાન પ્રજા અને કેટલાક ગ્રામીનદાર મુસલમાનો એ ચળવળ વિરુદ્ધ હતા; પરંતુ વ્યાંદમિયાંએ તે વખતે કિંદુ મુમત્તમાનને મેળવવાના પ્રયત્નો કર્યા

હતા અને તેમના પ્રયત્નોથી જ ટાંગાઈલ પરગણામાં તે વખતે હિંદુ મુમક્ષુમાન વચ્ચે કશો અણુબનાવ થયો નહોતો.

મૈયતસિંહ જિલ્લામાં ટાંગાઈલ પરગણુ કેળવણીની બાબતમાં આગેવાન છે. આ વિષયમાં ફરિયાના જમીનદારોનો હિસ્સો કંઈ ઓછો નથી. તેઓએ જો ટાંગાઈલ પરગણામાં ઠેક કેટલાં નિશાળો ન રચાવી હોત તો એ પરગણામાં આટલી બધી કેળવણી ફેલાત કે નહિ એ સંદેહની વાત છે. એ જમીનદારોએ આપેલી દાનમાં જમીન ન ભોગવતા હોય એવા હિંદુ-મુસલમાનની મંજૂરી સાં જાણુ જ ઓછી છે.

ટાંગાઈલ પરગણામાં રામ નવાજ, રાયમહાદુર, ખાનમહાદુર, રાયસાહેબ ખાનમાહેબ વગેરેનો તોરો નથી, પરંતુ પંની સાહેબના વગમા કોઈએ ખિતાબ માટે પ્રયત્ન કર્યો નથી. જો તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો જરૂર તેમાંના કોઈને નવાજ અથવા ખાન બહાદુરનો ખિતાબ મળતા બંગાળામાં જેમની વાર્ષિક પેદાશ બેહમર પશુ નહોત તેવા પશુ રાયમહાદુરનો ખિતાબ ધરાવે છે. તો પછી વાર્ષિક ચાર લાખ રૂપિયાની આવક જાને ખિતાબ ન મળે એ આ હુમની એક નવાઈ છે.

શાંદમિયાનાં પંની પશુ તેમના જેવા જ સુશીલ છે. શુણુ અને રૂપમા રોપ્યા ખાનમ રુસ્તમાનોમા આદર્શ રચાને છે. રંઓ પોતાને હાથે સુતર કાને છે. તેઓ વિદ્વાન, રંગવાચ્છ અને સદ્ગુણી છે. તેમને બંગાળી, ફારસીને અંગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન છે તેઓ મોટા જમીનદારનાં પત્ની હતાં સધારણુ લોભની સ્ત્રીઓ માથે ખુના દીવધી હલે મળે છે. કોઈ પશુ હિંદુ સ્ત્રી તેમની સ્ત્રી વાતચીત કરવા જાય, તો તેઓ મેકરો કામ પડતાં મુઠ્ઠી તેમની માથે વા

વાપરતા, ફ્રાન્સના સુવાસિત અતઃ વિના જેને ઘડીભર પણ ચાનતું નથી, તે વિનાસી ચ્યાંદમિયા ફકીરની પેઠે વેર ઘેર બીખ માગવા તૈયાર થયા ત્યારે તેમની સ્વદેશ પ્રીતિમા આપણે જરાપણુ શક લાવી રખાએજ નહિ તેઓ જ્યારે ઝાળી લઇ પોતાની પ્રભને વેર માગવા આવતા ત્યારે પ્રભ પોતાના માલીકને શુ આપવું એ વિચારમાં દિ-મઠ બની જતી । દેશભક્ત ચાદમીયાને ખિનાકત માટે ઝાળી ફેરવી એ અપમાનજનક ન લાગ્યું. દેશને માટે તેઓ સર્વ પ્રાણની સેવા કરવા તત્પર બન્યા હતા તે એટલે સુધી કે તેઓ જેને ઘેર શિક્ષા માગવા જતા, તે ધરના મુખીને તેઓ પહેલી સલામ ભરતા, તેથી પેના ધરના મુખીને પોતાના માલીકને સનામ ઝગા જેટલો અવસર પણ મળતો નહિ.

એવું જાહેરમા આ મુ છે કે મૈમેનસિદના મુખ્ય મુનમદ શ્રીયુત મધુસૂદન દાસ ને ચ્યાંદમિયાપર કેમ ચનાવવાનું સોપવામા આવ્યું હતું પરંતુ તેમણે તે ભાર માથે લેવાની ના પાડી તેથી એ સમયે ઉપ્યુગી મેજસ્ટ્રેટ મૈલવી અમુદુલ ગઝર માટેજ કે જેઓ ગળપર મૈમેનસિદ આયા હતા તેમને આ કેમ ચનાવવાનું સોપવામા આવ્યું કોઠમા ચ્યાંદમિયાએ ડરો બચાવ કર્યો નહિ. તેમને દોઢ વરસની સજા થત સજા થઇ ને દિવસે ચ્યાંદમિયાના માનને ખાતર મૈમેનસિદમા ઘેર ઘેર રોશની થઈ જે અપગ્રહ સતમ થોડા રોજ પહેલા શ્રીયુત મનમોહન નિયોગી વગરે મૈમેનસિદના અગે વાનોનોને ત્રણ ત્રણ માસની સજા થઇ હતી, તેજ શુના સમય ચ્યાંદમિયાને દોઢ વરસની સજા થઇ શ્રીયુત મધુસૂદન દાસને ત્યાંથી ખમેડામા આયા અને ઉપ્યુગી અમુદુલ ગઝર ને ખાન બહાદુર ખિત બધી તવાજામા આયા.

ચીત કુ ઇ તેમના અત કુણુમા કેવા દિગ્ય લાવો સમાધ રજા છે તે વિશે મૈમેનસિદના અનાથમધુ ગુહને તેમણે જે પત્ર લખ્યો હતો, તે પત્રી જણાય છે એ પત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

‘ આપનો તા ૨૨-૧૨-૨૧ નો પત્ર મળ્યો, વાચી બહુ આનંદ થયો સાહેબે દેશનાં કાર્ય માટે સ્વેચ્છાપૂર્વક જે વિપત્તિ વેડી છે, તે ત્યાગનું મહાન દર્શાવ છે આ દર્શાવને અનુસરી દેશ જાગૃત થશે, અને આ સમય એવા જાગરણને યોગ્ય છે, એમ ધારી તેઓ બહુજ આનંદપૂર્વક કારાવાસ ભોગવી રજા છે તે માટે આપણે દુખી થવું ઉચિત નથી હિતકું તેમણે ધારેનાં મર્ગ પાર પાડવા માટે આપણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, અને તેઓ પોતાનું કાર્ય પાર પાડી સાક્ષાત્તઃ ધેર આવે એવું ઈચ્છવું જોઈએ

આદેશના સત્પત્રમા વર્તમાનપત્રોમા વિગતવાર વર્ણન વાંચુ જે અમને પણ દરરોજ તેમના મમાચાર મળે છે અમે કુશળ છીએ આપની કુશળતા ઇચ્છુ છું ગેજ

ગેકિયા ખાનુમ

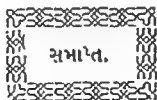
અતુ અગવગમાં જોડના લોકો જોડાયા છે તેમા આંદમિયાં જેવા જમીનદારોની અખ્યા થોડીજ છે. અનેક વખત મરિયદોએ પોતાની આરક હોડી છે, પણ આર લાખ રૂપીઆની આવકવાળું ગામ્લ દોડી મરમગ સામે અમમતા દોષ એવા આંદમિવાજ છે એમન સ્વાર્થત્વાગ સાથે અપણા ગુજરાતમાં રાજસાકગીના નાપુ દ્વાર ગોપ જદમનો મુમજસો કરી સમમ શ્રીમન નાપાગદામે પણ પેતાની નાતુકદારી ને જન મારી ગાંધીજીની મદદારી સીદારી ગુજરાતનું નામ મખ્યું જે આંદમિયાં દાકની મમવત મિની જે

વાપગતા, ક્રાન્મનાં સુવાસિત અત્તઃ વિના જેને ધડીભર પણ ચાનતું નથી, તે વિવાસી ચાંદમિયા ફકીરની પેઠે ઘેર ઘેર બીખ માગવા તૈયાર થયા ત્યારે તેમની સ્વદેશ પ્રીતિમા આપણે જરાપણુ શંક લાવી દુકાએજ નહિ. તેઓ જ્યારે ઝોળી લઈ પોતાની પ્રજાને ઘેર માગવા આવતા ત્યારે પ્રજા પોતાના માલીકને શુ આપવું એ વિચારમાં દિનમદ બની જતી. દેસલકત ચાદમિયાને ખિવાઈત માટે ઝોળી ફેરવવી એ અપમાનજનક ન લાગ્યું. દેસને માટે તેઓ સર્વ પ્રવરની સેવા કરવા તત્પર બન્યા હતા. તે એટલે સુધી કે તેઓ જેને ઘેર ભિક્ષા માગવા જતા, તે ધરના મુખીને તેઓ પહેલી સલામ ભરતા, તેથી પેલા ધરના મુખીને પોતાના માલીકને મથામ કરવા જેટલો અવસર પણ મળતો નહિ.

એવું જાહેરમાં આવ્યું છે કે મૈમેનસિહના મુખ્ય મુનમદ શ્રીયુત મધુસદન દાસ ને ચાંદમિયાપર કેસ ચલાવવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેમણે તે ભાગ માથે લેવાની ના પાડી તેથી એ સમયે ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ મૌલવી અબ્દુલ ગાફર સાહેબ કે જેઓ ગળપર મૈમેનસિહ આવ્યા હતા. તેમને આ કેસ ચલાવવાનું સોંપવામાં આવ્યું. કોર્ટમાં ચાંદમિયાએ કસો બચાવ કર્યો નહિ. તેમને દોહ વરસની સજા થઈ સજા થઈ ને દિવસે ચાંદમિયાના માનને ખાતર મૈમેનસિહમાં ઘેર ઘેર રોચની થઈ. જે અપરાધ સમયે થોડા ગેજ પહેલાં શ્રીયુત મનમોહન નિચોગી વગેરે મૈમેનસિહના આગેવાનોતોને ત્રણ ત્રણ માસની મજા થઈ હતી, તેજ શુના સમય ચાંદમિયાને દોહ વરસની સજા થઈ શ્રીયુત મધુસદન દાસને ત્યાંથી ખમેડનામાં આવ્યા અને ડેપુટી અબ્દુલ ગાફર ને ખાન બહાદુર ખિન બધી નવાજવામાં આવ્યા,

જેલમાં કાઠએ ચાંદમિયાને દિલગીર થએલા જોયા નથી. તેઓ વિદ્વાન છે, નેથી સાથે હાસ્ય રમતી વાતો કરવામાં બહુ હોશિયાર છે. તેઓ ત્યારે વાર્તા કરવા બેસે છે, ત્યારે લોકો લાન બૂલી જાય છે. ઉંધ આહાર તથા તેમની વાતો માંલજવા બેસી જાય છે. તેમની વાતો સાંભળી જેલના બધા રાજનૈતિક કેદીઓ પોતપોતાનું દુઃખ બૂલી જતા. એટલુંજ નહિ પણ મનમોહન નિયોગી જેવા માણસો પણ જેલમાં પન્તી માહેમની વાતો સાંભળી તન્મગ બની જતા. ચાંદમિયા ત્યારે વાર્તા માંડતા ત્યારે શ્રીતાઓ જેલને વિસરી જતા.

એકએક ચાંદમિયાને મૈમેનસિંહની જેલમાંથી કલકત્તાની રેન્ડ્રસ જેલમાં હાવવામાં આવ્યા. તેમનો કેદનો પહેરવેશ જોઈ લોકો ન ઉશ્કેરાય તે ખતર તેમને મૈમેનસિંહ રેલેશનેથી રેલમાં ન ચડાવતાં મૈમેનસિંહથી ઓછા માણસ દર મોટરમાં લઈ જઈ પછી રેલપર ચડાવવામાં આવ્યા. તેઓ જેલ છોડી મયા ત્યારે જેલના કેદીઓ બહુ દિલગીર થયા.

જાદી મંગાવો !

તૈયાર છે ! ૧

ખાસ ઐતિહાસિક વિષયના શોખિનો માટે

“ સ્વ. ૦ ગ્રંથક સ્મારક ગ્રંથમાળા ”

(બીજા વર્ષનાં પુસ્તકો.)

નીચેનાં પુસ્તકો છપાઈ રહેવાં આવ્યાં છે.

૧. વજ્ર નાદિની ગુણભેગમઃ—[એક અતિ રસમય ઐતિ-
હાસિક નવલકથા.] જેમાં એક નિર્ગળ જાતિને કેવળ રાજનીતિ
ખાતર કેવી રીતે પરાધીન બનાવવામાં આવે છે, તથા એ પરાધીન
જાતિ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યા છતાં સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા ખાતર
કેટલી હદ સુધી જાય છે, તે હાલની હિંદની પ્રજાને આદર્શરૂપ ગણી શકે.

તે સાથે વજ્ર નાદિની ગુણભેગમનો કથૃણારસિક ઇતિહાસ વાચ-
કોને જરૂર અત્યુ પડ્યા સિવાય રહેશે નહિ.

૨. મીરકાસિમઃ—મંગાળાના છેલ્લા સ્વતંત્ર નવામની કથૃણુ-
કથા કેવળ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ આલેખવામાં આવી છે. અંગ્રેજ કંપનીએ
સિરાજદૌલાને પદભટ્ટ કરી શું કર્યું તેની વિગત જાણવા ઇચ્છનારને
જરૂર વાંચ્યા મિલિય ચાલે તેમ નથી.

તે સિવાય નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર થવા આવ્યાં છે, તેમાંથી
સમયાનુકૂળ ત્રીજું પુસ્તક બહાર પડશે.

૧. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જળવાનો ફત્વાડાં ખડાં કરે તેવો હેવાલ.

૨. હાસ્યમય-કટાક્ષમય-લેખોનો મંગ્રહ.

૩ એક અતિ ચમત્કારિક ડિટેક્ટીવ નવલકથા.

૪ શિખ સુદનો ઇતિહાસ.

૫ હેરિટગ્સના સમયનું હિંદ.

૬ ધર્મનો જય. જે ગ્રંથમાળાના પહેલાં વર્ણનાં વધારા તરીકે બહાર પડે છે, મ.હક માટે પોણી કિંમતે આપવામાં આવશે. [ગ્રંથ-માળાનાં બધાં પુસ્તકોના મેર ખરીદવા ઇચ્છનારને અમૂલ્ય લાભ-દ્રવ્ય પુસ્તક છૂટક ખરીદવા ઇચ્છાર ગ્રંથમંથી નામ નોંધાવી પોતાની પમંદગીના પુસ્તક ખરીદવા ઇચ્છશે તો તેઓને છટક કિંમતમાંથી મેંકડે ૬૧ સવા છટક કમિશન કાપી વી. પી. થી પુસ્તક મોકલવામાં આવશે.

જો તેવાં ઓર્ડર રૂ. ૧૦) દસથી વધુનો હશે તો તેને સેક્ટે ૧૨૫ સાડા માર ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

લખો:— લાલશંકર જીવરાજ જોશી.

ખાડિયા, દેશાઈની પોળ.

ધર નં. ૩૩૮૬—અમદાવાદ.

સ્વ. ગ્રંથક સ્મારક ગ્રંથમાળામાંથી મળતાં પુસ્તકોની યાદી.

પુસ્તકનું નામ.	કિંમત.
સિંગ-દૌલા	૨-૮-૦
મુગદેરી ભાગ ૧... ..	૨-૦-૦
દક્ષિણની કટાર ભાગ ૧... ..	૨-૦-૦
શયતાન સદન	૨-૫-૦
ખાગે શયતાન	૨-૮-૦
સ્મારક સંગ્રહ ભા ૧-૨	૩-૦-૫

મુરારેવી	ભા. ૨-૩	..	...	...	..	૪-૦-૦
કવન્દરની કટાગ ભા	૨-૩	.	...	...	...	૪-૧૨-૦
ભવાનીનો ભોગ ભા.	૧-૨	...	...	...	...	૩-૮-૦
સતમ શયતાન ભા.	૧	.	...	...	...	૧-૧૨-૦
„	ભા ૨	...	...	...	..	૧-૧૨-૦
„	ભા ૩	..	...	...	.	૧-૧૨-૦
પરાક્રમની પતાલ .	...	..	..	...	...	૩-૦-૦
કિશોરસિદ્ધ ભ. ૧	..	...	...	...	...	૪-૮-૦
બેદી ખખનો	...	...	...	...	...	૨-૮-૦
શક્તિની રનિકીડ	...	...	...	...	..	૩-૮-૦
ગેમી ખૂન...	...	...	..	...	.	૩-૪-૦
ગિશોરસિદ્ધ ભા ૩	.	...	...	...	..	૨-૧૦ ૦
રામ દેવીદામ	...	...	.	...	...	૫-૦-૦
બેદી શાહખાદી ભા	૧-૨	.	...	...	...	૩-૧૨-૦
અરમનો ઇતિહાસ ૨ જો	...	.	..	...	...	૩-૮-૦
તારાસુદરી .	...	...	...	...	...	૫-૮-૦
કરુણાકુમારી	...	...	..	...	...	૩-૮-૦
અકગ લિલાવતી ભા	૧-૨	...	...	...	...	૪-૮-૦
શોકમિન્ધુ ..	...	...	...	...	...	૨-૦-૦
૨ જા તમકૃષ્ણ	...	...	.	...	...	૩-૪-૦
હરત મહમદસાહેબ	...	...	...	...	...	૧-૪-૦
સતમ શયતાન ભા. ૪	...	...	...	...	...	૧-૧૦-૦
કવન્દરની કટાગ ભા. ૪	...	...	...	...	...	૨-૦-૦
મુર ગોવિંદમિદ્ધ ..	...	...	...	...	...	૩-૦-૦

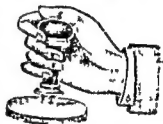
આ સિવાય બીજા દરેક જાતનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

સ્થાપિત ૧૯૧૦

રબ્બર સ્ટામ્પ.

ગમે તેવા નામનો ચાલુ ગોળ સાઇઝના લ'બ-
ગોળ, ચોરસ તથા ટ્રેન્સી નામના, ટ્રેન્સી
આકારના, ટ્રેન્સી
ડીઝાઇનના રબ્બર સ્ટામ્પ
તથા ગમે તે નામની
સીગનેચર બનાવી
આપનાર.

આશીમ વર્ડ પ્રિન્ટરની બાર મિલ્કાની બોક્સો (પેટીઓ) અને
રબ્બર સ્ટામ્પ તથા બપવાની પેડોર, રબ્બરસ્ટામ્પની શાદીની શીશીઓ
ફુ ઐસિથી ૨ ઐસિ સુધીની છુટક તથા જથ્થાબંધ તૈયાર મળશે.
લાખની પીત્તલની સીમે, સીપાઈના પીત્તલના અને જરમન
રશિયનના પટા, નામના પીત્તલના બોર્ડ, વુડકટ, સ્ટીરીઓ બ્લોક
હોલ્ટ્રો, બ્લોક, સ્ટીલની ડ્રઈ ત્યાં પત્ર, કાપડ ઉપર મારવાડની દરેક
જાતની બપો, માથુ બનાવવાની ડ્રઈઓ બનાવી આપનાર.

બહારગામના ઓર્ડર ઉપર પુરતું ખાન આપી માસ થી. પી.
મી રવાના કરવામાં આવશે. લખો યા મતો—

એમ. પી. બટ એન્ડ કંપની

રબ્બર સ્ટામ્પ મેકર્સ.

૬ પાનોરના નામ—અમદાવાદ.